

УДК 81'342.415

ФОНЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ТРЕХСЛОЖНОЙ ЛЕКСИКИ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

МАМЕДОВ РАМАЗАН САЛАМ оглу

Сумгаитский государственный университет, профессор

e-mail: ramedov44@gmail.com

Ключевые слова: *вокально-консонантная синтагматика, гласный, однородный/неоднородный, сочетания, сингармонические/несингармонические, структура, лексика, трехсложная, разновидность, типологически сходный, специфический.*

Вводные замечания. Выполненный на основе типологии вокально-консонантной синтагматики [1] и изложенный в [2] лингвостатистический анализ фонетической структуры односложной лексики русского и азербайджанского языков может стать образцом и для соответствующего анализа фонетической структуры неодносложной лексики этих языков. Неодносложные слова с точки зрения их фонетической структуры можно рассматривать как различные комбинации вокально-консонантных сингармонических и несингармонических сочетаний. Теоретически возможные разновидности двусложных S и не-S структур с учетом характера компонентов вокально-консонантных сочетаний (ряд образования гласных – *a, i*, количество согласных и их твердость-мягкость – *t, t'*) представлены в [3]. В настоящей статье рассмотрим основные контуры фонетической структуры трехсложной лексики этих языков.

Символы, используемые ниже для обозначения разновидностей структур, наполнены следующим содержанием:

1. **Типы вокально-консонантных сочетаний,** из которых состоит соответствующая разновидность фонетической структуры (о нашей функциональной трактовке однородности/неоднородности гласных:

C1 – сингармоническое сочетание **первого типа** (т.е. сочетание с однородным гласным *непереднего ряда*);

C2 – сингармоническое сочетание **второго типа** (т.е. сочетание с однородным гласным *переднего ряда*);

не-C1.1 – несингармоническое сочетание **первого класса первого типа** (т.е. сочетание с неоднородным гласным *непереднего ряда*),

не-C1.2 – несингармоническое сочетание **первого класса второго типа** (т.е. сочетание с неоднородным гласным *переднего ряда*),

не-C2.1 – несингармоническое сочетание **второго класса первого типа** (т.е. сочетание с неоднородным гласным *непереднего ряда*),

не-C2.2 – несингармоническое сочетание **второго класса второго типа** (т.е. сочетание с неоднородным гласным *переднего ряда*),

не-C3.1 – несингармоническое сочетание **третьего класса первого типа** (т.е. сочетание с неоднородным консонантным компонентом, но с однородным гласным *непереднего ряда*),

не-C3.2 – несингармоническое сочетание **третьего класса второго типа** (т.е. сочетание с неоднородным консонантным компонентом, но с однородным гласным *переднего ряда*).

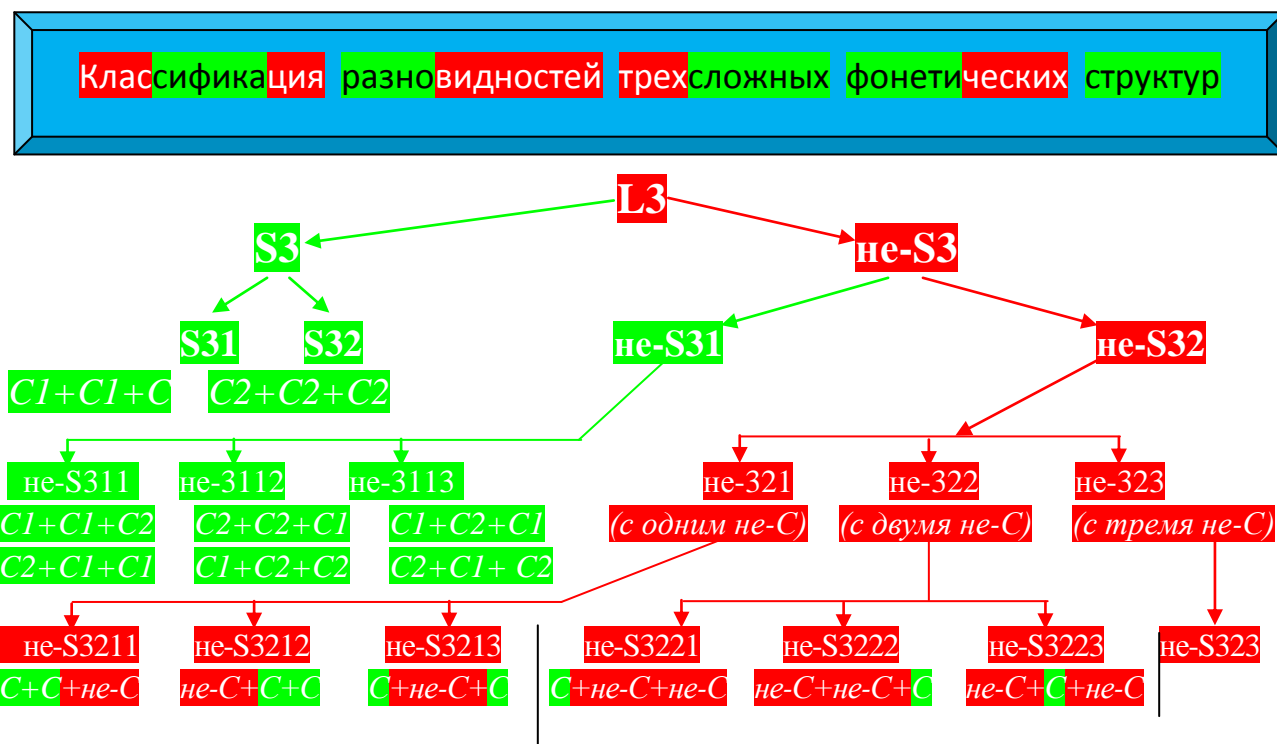
2. **Сингармонические структуры,** или сингармонические слова обозначены символом **S**, а несингармонические структуры – символом **не-S**. Индекс 3 рядом с буквой **S** указывает

на количество слогов: **S3** – это трехсложное слово с сингармонической структурой, а **не-S3** – двусложное слово с несингармонической структурой.

По мере увеличения количества слогов (или: количества вокально-консонантных сочетаний) в составе слова растет и количество структурных разновидностей. Причем этот рост осуществляется по геометрической прогрессии: если общее количество двусложных структурных разновидностей равнялось числу 8^2 (восемь в квадрате), то количество теоретически возможных трехсложных фонетических – сингармонических и несингармонических – структур определяется числом 8^3 (восемь в кубе), т.е. $8 \times 8 \times 8 = 512$, а количество четырехсложных структур – числом 8^4 (восемь в четвертой степени), т.е. $8 \times 8 \times 8 \times 8 = 4096$; количество теоретически возможных пятисложных структур равняется $8^5 = 8 \times 8 \times 8 \times 8 \times 8 = 32768$ и т.д.

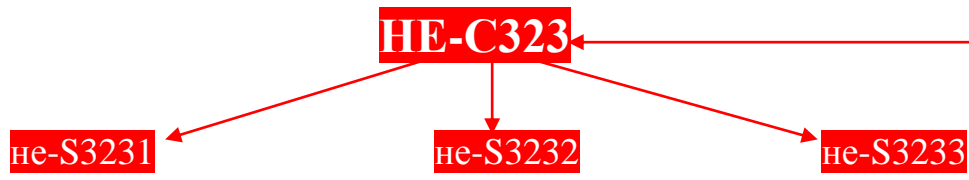
Исследование проблемы конкретной представленности/непредставленности тех или иных теоретически возможных трехсложных, четырехсложных, пятисложных и т.д. структур в русском языке может стать темой отдельной диссертационной работы, что позволит глубже изучить закономерности функционирования признаков твердость/мягкость согласных и передний/непередний ряд образования гласных. Мы же ограничимся здесь схематическим изложением классификации разновидностей трехсложных сингармонических и несингармонических фонетических структур.

Примечание: В Схеме и далее символ **L3** – это трехсложная лексика, **S3** – трехсложные сингармонические слова, **не-S3** – трехсложные несингармонические слова; остальные цифровые индексы означают различные типы структур, что определяется свойствами вокально-консонантных сочетаний, из которых состоит слово; **зеленым цветом** даны типологически сходные в русском и азербайджанском языках (**S3.1**, **S3.2** и **не-S3.1**) разновидности структур, **красным цветом** – **специфические (не-S3.1)** разновидности структур русского языка.

<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>	<u>7,8,9</u>
C1C1не-C11	не-C11C1C1	C1не-C11C1	C1не-C11не-C11	не-C11не-C11C1	не-C11C1не-C11	
C1C1не-C12	не-C12C1C1	C1не-C12C1	C1не-C11не-C12	не-C11не-C12C1	не-C11C1не-C12	
C1C1не-C21	не-C21C1C1	C1не-C21C1	C1не-C11не-C21	не-C11не-C21C1	не-C11C1не-C21	
C1C1не-C22	не-C22C1C1	C1не-C22C1	C1не-C11не-C22	не-C11не-C22C1	не-C11C1не-C22	
C1C1не-C31	не-C31C1C1	C1не-C31C1	C1не-C11не-C31	не-C11не-C31C1	не-C11C1не-C31	
C1C1не-C32	не-C32C1C1	C1не-C32C1	C1не-C11не-C32	не-C11не-C32C1	не-C11C1не-C32	
C1C2не-C11	не-C11C1C2	C1не-C11C2	C1не-C12не-C11	не-C11не-C11C2	не-C11C2не-C11	
C1C2не-C12	не-C12C1C2	C1не-C12C2	C1не-C12не-C12	не-C11не-C12C2	не-C11C2не-C12	
C1C2не-C21	не-C21C1C2	C1не-C21C2	C1не-C12не-C21	не-C11не-C21C2	не-C11C2не-C21	
C1C2не-C22	не-C22C1C2	C1не-C22C2	C1не-C12не-C22	не-C11не-C22C2	не-C11C2не-C22	
C1C2не-C31	не-C31C1C2	C1не-C31C2	C1не-C12не-C31	не-C11не-C31C2	не-C11C2не-C31	
C1C2не-C32	не-C32C1C2	C1не-C32C2	C1не-C12не-C32	не-C11не-C31C2	не-C11C2не-C32	
C2C1не-C11	не-C11C2C1	C2не-C11C1	C1не-C21не-C11	не-C12не-C11C1	не-C12C1не-C11	
C2C1не-C12	не-C12C2C1	C2не-C12C1	C1не-C21не-C12	не-C12не-C12C1	не-C12C1не-C12	
C2C1не-C21	не-C21C2C1	C2не-C21C1	C1не-C21не-C21	не-C12не-C21C1	не-C12C1не-C21	
C2C1не-C22	не-C22C2C1	C2не-C22C1	C1не-C21не-C22	не-C12не-C22C1	не-C12C1не-C22	
C2C1не-C31	не-C31C2C1	C2не-C31C1	C1не-C21не-C31	не-C12не-C31C1	не-C12C1не-C31	
C2C1не-C32	не-C32C2C1	C2не-C32C1	C1не-C21не-C32	не-C12не-C32C1	не-C12C1не-C32	
C2C2не-C11	не-C11C2C2	C2не-C11C2	C1не-C22не-C11	не-C12не-C11C2	не-C12C2не-C11	
C2C2не-C12	не-C12C2C2	C2не-C12C2	C1не-C22не-C12	не-C12не-C12C2	не-C12C2не-C12	
C2C2не-C21	не-C21C2C2	C2не-C21C2	C1не-C22не-C21	не-C12не-C21C2	не-C12C2не-C21	
C2C2не-C22	не-C22C2C2	C2не-C22C2	C1не-C22не-C22	не-C12не-C22C2	не-C12C2не-C22	
C2C2не-C31	не-C31C2C2	C2не-C31C2	C1не-C22не-C31	не-C12не-C31C2	не-C12C2не-C31	
C2C2не-C32	не-C32C2C2	C2не-C32C2	C1не-C22не-C32	не-C12не-C32C2	не-C12C2не-C32	
			<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>	
			C1не-C31не-C11	не-C21не-C11C1	не-C21C1не-C11	
			C1не-C31не-C12	не-C21не-C12C1	не-C21C1не-C12	
			C1не-C31не-C21	не-C21не-C21C1	не-C21C1не-C21	
			C1не-C31не-C22	не-C21не-C22C1	не-C21C1не-C22	
			C1не-C31не-C31	не-C21не-C31C1	не-C21C1не-C31	
			C1не-C31не-C32	не-C21не-C32C1	не-C21C1не-C32	
			C1не-C32не-C11	не-C21не-C11C2	не-C21C2не-C11	
			C1не-C32не-C12	не-C21не-C12C2	не-C21C2не-C12	
			C1не-C32не-C21	не-C21не-C21C2	не-C21C2не-C21	
			C1не-C32не-C22	не-C21не-C22C2	не-C21C2не-C22	
			C1не-C32не-C31	не-C21не-C31C2	не-C21C2не-C31	
			C1не-C32не-C32	не-C21не-C32C2	не-C21C2не-C32	
			C2не-C11не-C11	не-C22не-C11C1	не-C22C1не-C11	
			C2не-C11не-C12	не-C22не-C12C1	не-C22C1не-C12	
			C2не-C11не-C21	не-C22не-C21C1	не-C22C1не-C21	
			C2не-C11не-C22	не-C22не-C22C1	не-C22C1не-C22	
			C2не-C11не-C31	не-C22не-C31C1	не-C22C1не-C31	
			C2не-C11не-C32	не-C22не-C32C1	не-C22C1не-C32	
			C2не-C12не-C11	не-C22не-C11C2	не-C22C2не-C11	
			C2не-C12не-C12	не-C22не-C12C2	не-C22C2не-C12	
			C2не-C12не-C21	не-C22не-C21C2	не-C22C2не-C21	
			C2не-C12не-C22	не-C22не-C22C2	не-C22C2не-C22	
			C2не-C12не-C31	не-C22не-C31C2	не-C22C2не-C31	
			C2не-C12не-C32	не-C22не-C32C2	не-C22C2не-C32	

4	5	6	7,8,9
C2не-C21не-C11	не-C31не-C11C1	не-C31C1не-C11	
C2не-C21не-C12	не-C31не-C12C1	не-C31C1не-C12	
C2не-C21не-C21	не-C31не-C21C1	не-C31C1не-C21	
C2не-C21не-C22	не-C31не-C22C1	не-C31C1не-C22	
C2не-C21не-C31	не-C31не-C31C1	не-C31C1не-C31	
C2не-C21не-C32	не-C31не-C32C1	не-C31C1не-C32	
C2не-C22не-C11	не-C31не-C11C2	не-C31C2не-C11	
C2не-C22не-C12	не-C31не-C12C2	не-C31C2не-C12	
C2не-C22не-C21	не-C31не-C21C2	не-C31C2не-C21	
C2не-C22не-C22	не-C31не-C22C2	не-C31C2не-C22	
C2не-C22не-C31	не-C31не-C31C2	не-C31C2не-C31	
C2не-C22не-C32	не-C31не-C32C2	не-C31C2не-C32	
C2не-C31не-C11	не-C32не-C11C1	не-C32C1не-C11	
C2не-C31не-C12	не-C32не-C12C1	не-C32C1не-C12	
C2не-C31не-C21	не-C32не-C21C1	не-C32C1не-C21	
C2не-C31не-C22	не-C32не-C22C1	не-C32C1не-C22	
C2не-C31не-C31	не-C32не-C31C1	не-C32C1не-C31	
C2не-C31не-C32	не-C32не-C32C1	не-C32C1не-C32	
C2не-C32не-C11	не-C32не-C11C2	не-C32C2не-C11	
C2не-C32не-C12	не-C32не-C12C2	не-C32C2не-C12	
C2не-C32не-C21	не-C32не-C21C2	не-C32C2не-C21	
C2не-C32не-C22	не-C32не-C22C2	не-C32C2не-C22	
C2не-C32не-C31	не-C32не-C31C2	не-C32C2не-C31	
C2не-C32не-C32	не-C32не-C32C2	не-C32C2не-C32	

7	8	9
не-C11не-C11не-C11	не-C21не-C11не-C11	не-C31не-C11не-C11
не-C11не-C11не-C12	не-C21не-C11не-C12	не-C31не-C11не-C12
не-C11не-C11не-C21	не-C21не-C11не-C21	не-C31не-C11не-C21
не-C11не-C11не-C22	не-C21не-C11не-C22	не-C31не-C11не-C22
не-C11не-C11не-C31	не-C21не-C11не-C31	не-C31не-C11не-C31
не-C11не-C11не-C32	не-C21не-C11не-C32	не-C31не-C11не-C32
не-C11не-C12не-C11	не-C21не-C12не-C11	не-C31не-C12не-C11
не-C11не-C12не-C12	не-C21не-C12не-C12	не-C31не-C12не-C12
не-C11не-C12не-C21	не-C21не-C12не-C21	не-C31не-C12не-C21
не-C11не-C12не-C22	не-C21не-C12не-C22	не-C31не-C12не-C22
не-C11не-C12не-C31	не-C21не-C12не-C31	не-C31не-C12не-C31
не-C11не-C12не-C32	не-C21не-C12не-C32	не-C31не-C12не-C32

не-С12не-С22не-С11
не-С12не-С22не-С12
не-С12не-С22не-С21
не-С12не-С22не-С22
не-С12не-С22не-С31
не-С12не-С22не-С32

не-С12не-С31не-С11
не-С12не-С31не-С12
не-С12не-С31не-С21
не-С12не-С31не-С22
не-С12не-С31не-С31
не-С12не-С31не-С32

не-С12не-С32не-С11
не-С12не-С32не-С12
не-С12не-С32не-С21
не-С12не-С32не-С22
не-С12не-С32не-С31
не-С12не-С32не-С32

не-С22не-С22не-С11
не-С22не-С22не-С12
не-С22не-С22не-С21
не-С22не-С22не-С22
не-С22не-С22не-С31
не-С22не-С22не-С32

не-С22не-С31не-С11
не-С22не-С31не-С12
не-С22не-С31не-С21
не-С22не-С31не-С22
не-С22не-С31не-С31
не-С22не-С31не-С32

не-С22не-С32не-С11
не-С22не-С32не-С12
не-С22не-С32не-С21
не-С22не-С32не-С22
не-С22не-С32не-С31
не-С22не-С32не-С32

не-С32не-С22не-С11
не-С32не-С22не-С12
не-С32не-С22не-С21
не-С32не-С22не-С22
не-С32не-С22не-С31
не-С32не-С22не-С32

не-С32не-С31не-С11
не-С32не-С31не-С12
не-С32не-С31не-С21
не-С32не-С31не-С22
не-С32не-С31не-С31
не-С32не-С31не-С32

не-С32не-С32не-С11
не-С32не-С32не-С12
не-С32не-С32не-С21
не-С32не-С32не-С22
не-С32не-С32не-С31
не-С32не-С32не-С32

Сингармонические трехсложные структуры (S3). Как в русском, так и в азербайджанском языках выделяются два разряда сингармонических трехсложных структур: **S3.1** и **S3.2**. **Структуры типа S3.1** состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных непереднего ряда, т.е. сочетаний типа **С1** – (**С1+С1+С1**). *Примеры:* * в русском языке: [гърада], [въдарот], [кълабок], [рыбалоф], [булафка] – *города, водород, колобок, рыболов, булавка*; * в азерб. языке: [qalada], [sarımtıl], [otaqlar], [qardaşım], [uzunsof], [qırmızı] – *qalada, sarımtıl, otaqlar, qardaşım, uzunsof, qırmızı*. **Структуры типа S3.2** состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных переднего ряда, т.е. сочетаний типа **С2** – (**С2+С2+С2**). *Примеры:* * в русском языке: [б'ър'ит'ь], [п'ил'ил'и], [с'ид'ит'ь], [в'ид'ьл'и], [б'ър'иг'и] – *берите, пилили, сидите, видели, береги* и т.д.

* в азерб. языке: [d'il'im'is'], [s'ən'in'l'ə], [g'öz'əl'd'ir'], [b'əz'ək'l'i] – *dilimiz, səninlə, gözəldir, bəzəkliu* т.д. Трехсложные сингармонические структуры типа **S3.1** и **S3.2** являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках.

Несингармонические трехсложные структуры (не-S3). Выделяются, прежде всего, два класса несингармонических трехсложных структур: **не-S3.1** и **не-S3.2**.

1. **Несингармонические трехсложные структуры класса не-S3.1** представляют собой комбинации из вокально-консонантных сингармонических сочетаний разных типов. Различаются три подкласса таких структур: **не-S3.1.1**, **не-S3.1.2** и **не-S3.1.3**. В каждом подклассе имеются два варианта структур.

Трехсложные слова типа не-S3.1.1 имеют следующие варианты структур:

1) **Вариант С1+С1+С2.** *Примеры:* * в русском языке: [гъвар'ит'], [жолтъ'ь], [краснѣ'ь], [нѣступ'ит'] – *говорить, жёлтое, красное, наступить* и т. д.; * в азерб. языке: [acid'il'], [sırav'i], [qarag'ös'], [sarık'ök'], [qızılğ'ül'] – *sıravı, acidil, qaragöz, sarıkök, qızılgül* и т.д.

2) **Вариант С2+С1+С1.** *Примеры:* * в русском языке: [в'ешълкѣ], [д'едушкѣ], [с'икундѣ], [п'ивавар], [м'инуть] – *вешалка, дедушка, секунда, минута, пивовар* и т.д.; * в азерб. языке:

[b'əlali], [v'əssalam], [v'əfadar], [v'icdanla], [q'əddarlıx], [d'ördayax] – *bəlalı, vəssalam, vəfadar, vicdanla, qəddarlıq, dördəyaq* и т.д.

Трехсложные слова типа не-S3.1.2 имеют следующие варианты структур:

1) **Вариант C2C2C1**. Примеры: * в русском языке: [в'еч'ьр'ьм], [д'ер'ьвь], [т'ьл'ифон] – *вечером, дерево, телефон* и т. д.; * в азерб. языке: [b'ey'n'iboş], [b'eç'əbas], [d'ir'ibaş], [d'əl'isof] – *beyniboş, beçəbaz, diribaş, dəlisov* и т. д.

2) **Вариант C1C2C2**. Примеры: * в русском языке: [как'и'ь], [мал'ьн'к'и'ь], [атв'ет'ит'ь], [уч'ит'ьл'ь] – *какие, маленький, ответить, учитель* и т. д.; * в азерб. языке: [başk'əs'ən'], [nab'əl'ət'], [naz'ir'l'ik'], [nam'iz'ət'] – *başkəsən, nabələd, nazirlik, namizəd* и т.д.

Трехсложные слова типа не-S3.1.3 имеют следующие варианты структур:

1) **Вариант C1C2C1**. Примеры: * в русском языке: [рад'ио], [спас'иб'ь], [ул'иц'ь] – *радио, спасибо, улица* и т.д.; * в азерб. языке: [bar'iton], [bal'ina], [var'idat], [vol'eybol] – *bariton, balina, varidat, voleybol, latəkan* и т.д.

2) **Вариант C2C1C2**. Примеры: * в русском языке: [б'ель'ь], [д'едушк'ь], [ч'итыр'ь], [д'илам'и], [б'ижал'и], [м'ишал'и] – *белое, дедушке, четыре, делами, бежали, мешали* и т.д.; * в азерб. языке: [b'ərab'ər'], [m'übar'iz'], [m'üvaf'ik'], [v'əsait'], [s'ülal'ə], [b'eş'guş'ə], [ş'əlal'ə] – *bərabər, mübariz, müvafiq, vəsait, sülalə, beşguşə, şələlə* и т.д.

Таким образом, несингармонические трехсложные структуры класса не-S3.1 (не-S3.1.1, не-S3.1.2, не-S3.1.3) являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках. Отметим, что типологическое сходство не означает материальной тождественности соответствующих структур в сопоставляемых языках.

Крайне важно подчеркнуть, что двусложные и трехсложные структуры вполне достаточно представляют специфику несингармонических слов, которые состоят из сингармонических вокально-консонантных сочетаний разных типов.

Двусложные слова несингармонической структуры типа не-S2.1 (не-S2.1.1 и не-S2.1.2) требуют **одноразового** «переустройства» артикуляторного комплекса твердости/мягкости в пределах слова:

1) комплекс твердости → комплекс мягкости (C1 → C2);

2) комплекс мягкости → комплекс твердости (C2 → C1).

Трехсложные слова несингармонической структуры реализуют две группы принципиально различных структурных вариантов:

1. Вариант структур, требующих одноразового переустройства артикуляторного комплекса в пределах слова:

1) комплекс твердости → комплекс мягкости (C1C1 → C2);

2) комплекс мягкости → комплекс твердости (C1 → C2C2).

Нетрудно заметить, что эти четыре трехсложные структуры различаются от двусложных соответствующих структур типа не-S2.1 только тем, что в их составе имеются как бы удвоенные комплексы твердости или мягкости. Поэтому с точки зрения восприятия и воспроизведения комплекса твердости/мягкости они в принципе могут быть рассмотрены как своеобразные, «удлиненные» разновидности соответствующих двусложных структур.

2. Вариант структур, требующих **двухразового** переустройства артикуляторного комплекса в пределах одного слова:

1) комплекс твердости → комплекс мягкости → комплекс твердости (C1 → C2 → C1).

2) комплекс мягкости → комплекс твердости → комплекс мягкости (C2 → C1 → C2).

Многосложные несингармонические слова (четыре и более слогов) являются фактически комбинациями структур, представленных двусложными и трехсложными словами.

Несингармонические трехсложные структуры класса не-S3.2 представлены тремя подклассами, которые различаются друг от друга количеством несингармонических сочетаний в своем составе: 1) подкласс не-S3.2.1 содержит в своем составе одно

несингармоническое сочетание, 2) подкласс не-S3.2.2 – два, а 3) подкласс не-S3.2.3 – три несингармонических сочетания.

Каждый подкласс несингармонических трехсложных структур представлен также тремя вариантами: подклассы не-S3.2.1 и не-S3.2.2 – в зависимости от места несингармонического сочетания в слове (начало, середина или конец), а подкласс не-S3.2.3 – в зависимости от места разновидностей несингармонических сочетаний в начале, середине, конце слова.

Каждый вариант подкласса не-S3.2.1 (не-S3.2.1.1, не-S3.2.1.2 и не-S3.2.1.3) представлен 24 разновидностями, варианты же подкласса не-S3.2.2 (не-S3.2.2.1, не-S3.2.2.2 и не-S3.2.2.3), а также подкласса не-S3.2.3 (не-S3.2.3.1, не-S3.2.3.2 и не-S3.2.3.3) – 72 разновидностями.

Таким образом, трехсложные несингармонические структуры класса не-S3.2 всецело являются специфическими структурами русского языка. Для установления функциональной нагруженности всех подклассов, вариантов и разновидностей структуры класса не-S3.2 в языке, т.е. их фонологического веса в звуковой системе русского языка необходимо выполнить отдельное исследование. Мы же на этом завершим свое настоящее изложение.

Научная новизна: Фонетическая структура лексики двух неродственных языков рассматривается в новом свете – с точки зрения однородности/неоднородности вокально-консонантных сочетаний, составляющих фонетический облик слова.

Практическая ценность: Устанавливаемое в статье типологическое сходство/различие имеет лингвометодический выход на практику преподавания языка как иностранного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
2. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
3. Мамедов Р.С. Фонетическая структура двусложной лексики русского и азербайджанского языков./Научн. изв. СГУ. Серия социальных и гуманитарных наук, т.11, № 4, 2015, с. 6-11.

XÜLASƏ

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ÜÇHECALI SÖZLƏRİN FONETİK QURULUŞU

Məmmədov R.S

Açar sözlər: *sait-samit sintaqmatikası, birləşmələr, həmahəng, qeyrihəmahəng, sait, quruluş, həmcins, qeyrihəmcins, leksika, üçhecalı, növ, tipoloji oxşar/fərqli.*

Məqalədə azərbaycan və rus dillərində üçhecalı sözlərin fonetik quruluşu sözün tərkibindəki sait-samit səs birləşmələrinin həmahəng/qeyrihəmahəng olması baxımından araşdırılır, müqayisə olunan dillərin ikihecalı oxşar və fərqli strukturları aşkar edilir.

SUMMARY
PHONETIC STRUCTURE OF TRISYLLABIC WORDS IN RUSSIAN
AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Mammadov R.S.

Key words: *vowel-consonant syntagmatic, compounds, harmonions, non harmonions, vowel, homogenous, non homogenous, structure, vocabulary, trisyllabic, similar typological/ different.*

Phonetic structure trisyllabic words in Azerbaijani and Russian languages is investigated in accordance with homogenous and non-homogenous vowel- consonant sound combinations, trisyllabic similar and different structures of compared languages are discovered in this article .

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	22.01.2016
	Son variant	12.02.2016

UOT 801.311

GÖYÇƏ GÖLÜ HÖVZƏSİNİN TOPONİMLƏRİ**BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor***TAĞIYEVƏ RUHIYYƏ İSABALA qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant**e-mail: sevashah@mail.ru**Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, hidronim, fitonim, oronim, zoonim*

Cənubi Qafqazın əvvəlki xəritələrinə, yəni XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərindəki çap olunan kiçik məştblı rus hərbi və məxfi xəritələrinə nəzər saldıqda Cənubi Qafqazda (Ermənistan, Gürcüstan, Azərbaycan və onlara yaxın olan ərazilər) toponimlərin türk qatı mövcud olmuşdur. Bununla bağlı 1903-cü ildə Tiflisdə çap olunmuş hərbi və məxfi xəritəyə baxmaq kifayətdir. (7) Bu kartoqrafik adlar 1889-cı ildə Tiflisdə çap olunmuş “Svod”da da öz əksini tapmışdır. Çox təəssüf ki, Qərbi Azərbaycanın müasir xəritəsinə nəzər saldıqda 1 dənə də olsun türk mənşəli yer-yurd adı qalmamışdır. Gürcüstanda da türkmənşəli toponimlərə qənim kəsilməşlər (4.231). 1930-cu illərdən dövlət səviyyəsində başlayan addəyişməni erməni sovinistləri 1990-cı ildə başa çatdırmışlar. İndi “Ermənistan” adlanan ərazinin yer-yurd adları coğrafi obyektlərlə bağlı olmayan uydurma erməni adlarıdır. Lakin yer adlarının dəyişdirilməsinə elmi-tarixi mövqedən yanaşmayan alimlər də vardır. V.A.Juckevic adlı rus toponimisti Ermənistanın – Qərbi Azərbaycanın müasir toponimiyasını baxmadan 1980-ci ildə yazdığı «Общая топонимика» əsərində ağına-bozuna baxmadan qeyd edir ki, Ermənistanın toponimiyası etnik cəhətdən hamısı erməni mənşəlidir. (8.46) Heçə ola bilər ki, gəlmə ermənilərin Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı, eləcə də onların yaratdığı maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı dəfələrlə törətdikləri soyqırımdan Juçkeviciin xəbəri olmasın.

Rusiya – İran və Rusiya – Türkiyə müharibələri dövründə (1828, 1820, 1854, 1878, 1914-1918) rus çarlarının, daha sonra bolşevik rəhbərliyi zamanında (1920, 1948, 1990) İran, Türkiyə, Kırım, Livan, Suriya, İraq, Suriya və digər yerlərdən “qaxtagan” erməniləri gətirib. Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıkları Qərbi Azərbaycan, Gəncə, Qarabağ, Şamaxı, Bakı və s. mərkəzə yaxın yerlərə yerləşdirmişlər. Hal-hazırda da ermənilər işğal etdikləri Qarabağ və ətraf rayonlara yenə də Suriya, Livan və İraqdan köçən yezdi kürd və erməniləri yerləşdirir və yaşayış məntəqəsi adlarını da dəyişdirməkdədirlər. Bu hadisələrə ikili standartla yanaşan dünya ölkələri erməni işğalına, etnik təmizləməyə göz yumur. Erməni işğalında olan ərazilərdə maddi-mədəniyyət abidələri məhv edilməkdədir.

Yuxarıda göstərilən illərdə rus hərbi və erməni cetələrinin təzyiqi ilə və ya “kəonüllü köçürmə” adı altında azərbaycanlılar öz dədə -baba torpaqlarından qaçqın düşmüş, didərginə çevrilmişlər. Hal-hazırda 1 milyondan çox Azərbaycan vətəndaşı qaçqın və köçkün vəziyyətində yaşamaqdadır.

Bununla belə, milli-etnik tariximiz və mədəniyyətimizin daşıyıcıları olan minlərlə yer-yurd adları, torpaqla heç bir etnik bağlılığı olmayan uydurma erməni və ya gürcü adları ilə əvəz edilmişdir. Hal-hazırda Borçalıda da böyük ənənəsi olan və azərbaycanlıların toplu yaşadıkları bir çox kəndin adı gürcüləşdirilmişdir. Adların belə dəyişdirilməsi o kəndlərdə yaşayan insanlara mənəvi əzab verir. Bu ona bənzəyir ki, hər hansı bir müsəlmanın adını dəyişdirib xristian adı verəsən.

Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları da televiziyaadakı çıxışlarının birində qeyd etdi ki, əsrin əvvəllərindəki xəritələrə baxmaq kifayətdir ki, ərazilərin kimə aid olduğu məlum olsun.

Doğrudan da belədir, əsrin əvvəllərində, çap olunmuş rus hərbi topoqrafik xəritələrinə nəzər saldıqda nəinki Qərbi Azərbaycanda, eləcə də bütöv Cənubi Qafqazda toponimlərin türk qatının

geniş arealda olmasına məəttəl qalırsan. Həmin xəritədə istənilən ərazilərin –Ağbaba, Zəngəzur, İrəvan, Pəmbək, Vedi, Lori, Borçalı, Sığnaq bölgələrinə nəzər yetirdikdə bunun şahidi olursan. Hər dağın, hər daşın, hər çayın, hər kəndin, bütövlükdə hər bir coğrafi obyektin adı türk mənşəlidir. Başqa bir adı zərrəbinlə gəzsən, belə yoxdur. Buna misal olaraq Göyçə gölü hövzəsinə baxmaq kifayətdir.

Adı hələ “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda xatırlanan Göyçə gölü //Göycə dəniz// hövzəsindəki 100-dən çox yaşayış məntəqəsi adlarına, yəni oykonimlərə nəzər yetirdikdə ərazinin toponimiyasının 100% türkmənşəli şəxs, tayfa, relyef və su mənbəyi adlarından törəndiyi məlum olur. Sahəsi 1200 km², dəniz səviyyəsindən 1900 metr hündürlükdə olan Göyçə gölünə 28 çay tökülür. Ən dərin yeri 83 mtrdir (1.433). Uzunluğu 150 km olan Zəngi çayı mənbəyini bu göldən alır Araza tökülür.

Böyük bir ərazini əhatə edən Göyçə hövzəsinin toponimlərinin hamısı türkmənşəli onomastikaya söykənir. Azərbaycan, həm də türk dilinin qayda –qanunları əsasında yaranmışdır. (2.198-200) Bu toponimlərinin hər birinin linqvistik xüsusiyyətləri vardır. Onları leksik-semantik və qrammatik baxımdan belə qruplaşdırmaq olar:

1. Göyçə hövzəsindəki oykonimlərin leksik –semantik xüsusiyyətləri.
 - a) Tayfa və şəxs adlarından törənən etnooykonimlər: Qanlı, Polad, Sorca, Cəkurlu (çaxırlı), Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu
 - b) Şəxs adlarından törənən antropoykonimlər: Saleh, Babacan, Mədinə.
 - c) Ləqəb və şəxs komponentlərindən ibarət olan antropoykonimlər: Can Əhməd, Sarı Yaqub, Hacı Muğan, Kosa Məmməd, Qara İman və s.
 - d) Oronimlərdən –relyef adlarından törənən orooykonimlər: Alaçıqqaya, Qaraqaya Cantəpə, Şahmeydanı, Şahdağ (dağ), Adatəpə Qızıldağ (dağ), Böyük Ağdağ, Kiçik Ağdağ, Altuntaxt, Ağyoxuş, Dəlikdaş, Dərə və s.
 - e) Hidronimlərdən –su obyekt adlarından törənən hidrooykonimlər: Çaykənd, Gölkənd, Turş su, Gölkənd, Cödəkbulaq, Qırxbulaq, Göysu, Qoşabulaq və s.
 - f) Filonimlərdən – bitki adlarından törənən fitooykonimlər: Yarpızlı, Kəvər, Alçalı, Çubuqlu və s.
 - g) Zoonimlərdən – heyvan və quş adlarından törənən zo-oykonimlər: Göyərcinli, İnakdağı, Ördəkli.
 - h) Müxtəlif toponimlər (xaraba, pəyə, kənd və s.) vasitəsilə düzələn oykonimlər: Qızılxaraba, Təzəkənd, Başkənd, Rəhimkənd, Yanıxpəyə.
2. Göyçə hövzəsindəki oykonimlərin morfoloji xüsusiyyətləri

Göyçə hövzəsində yayılmış oykonimlərin bir qismi müxtəlif şəkildə düzəltmə sözlərdən törənmişdir. Bu şəkildə həm apelyativ, həm də onomastik leksikada əks olunur. Amma bütün morfoloji şəkildə toponimiyada əks olunmur.

–lu şəkilçisi ilə: Qanlı, Tüstülü, Yarpızlı, Hətəmxanlı, Cıvıxlı, Ördəkli, Bıqlı, Çamırlı, Cəkurlu //Çaxırlı, Vəliağalı və s.

–lıq şəkilçisi ilə: Aşağı Qaranlıq, Yuxarı Qaranlıq.

–ca şəkilçisi ilə: Aşağı Şorca, Yuxarı Şorca, Toğluca, Oğurca, Göycə və s.

–ıq şəkilçisi ilə: Yanıq

–laq şəkilçisi ilə: Qışlaq.

–ıcı şəkilçisi ilə: Yayıcı.

–cik şəkilçisi ilə: Küzəcik və s.

Qeyd edək ki, Qanlı soyad ad kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”da (Qanlı Qoca oğlu Qanturalı) işlənmişdir. Cəkurlu da Oğuz tayfalarından birinin adıdır. Zaman-zaman bu toponim təhrif olunaraq “Çaxırlı” formasına düşmüşdür. Şorca oykonim də türk xalqlarından birinin adı əks

QƏRBI AZƏRBAYCAN Göyçə mahalı

1903-cü ildə Tiflisdə çap olunmuş hərbi və məxfi topoqrafik xəritəsi əsasında tərtib edilmişdir.

etdirir. Oğurca oykonimindəki $z \rightarrow r$ əvəzləməsini nəzərə alsaq, oykonimin Oğuzca formasını əropa etmiş oluruq. Oğuz tayfasından kiçik bir hissəsinin adını əks etdirməkdədir

3. Göyçə hövzəsindəki oykonimlərin sintaktik xüsusiyyətləri

Göyçə mahalında yayılmış oykonimlərin sintaktik xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Belə ki, I növ ismi birləşmə modelində olan oykonimlər çoxluq təşkil edir. Məsələn, Gödəkbulaq, Gözəldərə, Adatəpə, Dəlikdaş, Alaçıxqaya, Ağqala, Turşsu, Dəliqardaş, Qaraqaya və s. (5.53-55)

II növ ismi birləşmə modelində olan yaşayış məntəqəsi adları azdır. Məsələn: Azadxarabası, Kürdxarabası, Nəzədüzü, İnakdağı, Qayabaşı və s. Göründüyü kimi, bu oykonimlərin birinci komponenti qeyri –müəyyən yiyəlik halda, ikinci komponenti isə mənsubiyyət şəkilçili sözlə işlənmişdir.

III növ ismi birləşmə modelində yaşayış məntəqəsi adı yoxdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan toponimiyasında bu növdə oykonim yoxdur. Mikrotoponimiya da isə belə adlar yüzlərlədir. Məsələn, Məmmədin biçənəyi, Şamilin arxacı, Vəlinin qobusu, Ziyaratın altı, Hacı Kərimin tapı və s. Az da olsa, Göyçədə feli sifət modelində kənd adları vardır: Kələqıran, Subatan, Basarkeçər, Kolagirən və s.

Göründüyü kimi, I növ ismi birləşmə modellərindəki sözlər yanaşma əlaqəsilə formalaşmış və adın tərkibindəki ikinci komponent əsasən relyef və ya su mənbəyi bildirən sözlərdir: dərə, qala, qaya, su, daş, bulaq və s. Görünür, ilk vaxtlar doğrudan da coğrafi obyekt relyefi və ya su mənbəyinin öz adını bildirmiş, sonralar isə orada, yəni coğrafi obyektin yanında yaşayış məntəqəsi salınandan sonra coğrafi obyektin yeni növü – oykonim yaranmışdır (2.199). Göyçə hövzəsindəki toponimlərdə də qara, ağ, qızıl (qırmızı), göy sifətləri geniş işlənmişdir. Balkan ölkələrindən ta Çin dənizindəkə rəng bildirən bu sifətlər müxtəlif fonetik variantlarda aktiv işlənir.

Bütün türk dünyasında olduğu kimi, Azərbaycan toponimiyasında da kəndləri və digər coğrafi obyektləri bir-birindən fərqləndirən təyinedici sözlər bir sistem kimi mövcud olmuşdur. Bu fərqləndirici sözlər əsasən coğrafi obyektin sahəsinə görə “böyük”, “kiçik”, yol istiqamətinə görə “birinci”, “ikinci”, relyefə görə “aşağı”, “yuxarı”, kənd adlarının önündə işlədilmişdir. Məsələn,

Böyük Mərzə, Kiçik Mərzə, Böyük Ağdağ, Kiçik Ağdağ, Böyük Dəlikdaş, Kiçik Dəlikdaş, Aşağı Şorca, Yuxarı Şorca, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Yuxarı Cəmbərək, Aşağı Cəmbərək, Birinci Qoşabulaq, İkinci Qoşabulaq və s. və s. Məzrə ərəb mənşəli opeiyativ olub, tarla, əkilmiş yer mənasındadır.

Göründüyü kimi, soyadlar şəxsləri fərqləndirdiyi kimi, fərqləndirici sözlər də eyni adlı coğrafi obyektləri fərqləndirməyə xidmət edir (6.331). Bu yazıda ancaq rus hərbi və məxfi xəritələrində əks olunan keçmiş Göyçə mahalının yaşayış məntəqəsi adları tədqiqata cəlb olunur. Bu tarixi toponimlər bizim Qərbi Azərbaycanda aborigen bir xalq olmağımızı təsdiq edir. Ancaq hər kəndin ərazisindəki yüzlərlə mikrotoponim aktiv işlənmədiyi üçün məhv olmuşdur. İnsanlar kimi, toponimlərimiz də mənfur ermənilərin soyqırımına məruz qalmışdır.

Elmi yeniliyi: Göyçə hövzəsinin toponimlərinin linqvistik təhlili elmi cəhətdən vacib məsələlərdəndir. Çünki tarixi toponimlər bizim Göyçə və ona yaxın olan ərazilərin aborigen əhalisi olduğumuzu, kimliyimizi təsdiq edir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə əks olunan toponimik vahidlərdən, toponimik lüğətlərdən və xəritələrdən tərtib olunmasında istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 695 s.
2. Bayramov A.Ə. Azərbaycan onomastikası. Bakı: AM 965 MMC, 2015, 315 s.
3. Budaqov B.Ə. Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: İsmayıl, 1998, 452 s.
4. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə., Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: İsmayıl, 2002, 320 s.
5. Ələkbərli Ə. Qədim türk oğuz yurdu. "Ermənistan". Bakı: Sabah, 1994, 204 s.
6. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: SDU nəşri, 1991
7. Qafqaz hərbi dairəsinin hərbi topoqrafik xəritəsi. Tiflis: 1903-cü il (rusca).
8. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Минск: Вышэйшая школа, 1980, 288 с.

РЕЗЮМЕ

ТОПОНИМЫ БАССЕЙНА ОЗЕРА ГЕОКЧА

Байрамов А.А., Тагиева Р.И.

Ключевые слова: Южный Кавказ, гидроним, ороним, зооним, фитоним, топоним.

В статье указываются названия населенных пунктов, нашедших отражение в военных и секретных картах, составленных в 1903 году. Также анализируются лексико-семантические, морфологические и грамматические особенности этих названий, приводятся различные примеры.

SUMMARY

TOPONYMS OF GOYCHA LAKE BASIN

Bayramov A.A., Taghiyeva R.I.

Key words: South Caucasus, hydronym, ozonym, zoonym, fitonym, toponym.

The article deals with the description of Turkish origin toponyms existing in Goycha Lake basin in 1903 in Russian military cartographic maps. Besides these, lexico-semantic groups, morphological and syntactical features of toponyms are analysed in the article.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	10.12.2015
	Son variant	20.01.2016

UOT 81'255

LÜĞƏTLƏRİN ƏSAS TIPLƏRİ VƏ SƏCİYƏLƏNDİRMƏ PARAMETRLƏRİ**MƏMMƏDOVA JALƏ ELDAR qızı***AMEA Dilçilik İnstitutu, doktorant**e-mail: doctorant.amea@mail.ru**Açar sözlər: ensiklopedik lüğətlər, tipoloji lüğətlər, ənənəvi lüğətlər, elektron lüğətlər, akademik lüğətlər*

Bir sıra tədqiqatlarda qeyd edilir ki, lüğətlərin tipologiyasının analizi, ilk növbədə leksikoqrafın apardığı işin istiqamətlərinin dərk edilməsi, ikinci növbədə yeni lüğətlərin yaradılmasında metodların və imkanların proqnozlaşdırılmasıdır. Bunun nəticəsidir ki, planlı şəkildə tərtib edilən lüğətlər daha səmərəli və çox işləkdir. [1, 42]

Qeyd edim ki, məqsədim bütün mövcud olan lüğətlərin təsnifatını araşdırmaq deyil, müxtəlif alimlər tərəfinindən baza təşkil edən lüğətlərin təsnifatını göstərməkdir və gələcəkdə leksikoqrafik resurs sistemini hal-hazırdakı imkanlarına və tələbatına görə inkişaf etdirmək və həmçinin mövcud onlayn və oflayn (şəbəkə daxili və xarici) elektron lüğətlərin ənənəvi lüğətlərdən fərqi və üstünlükləri barəsində qısa məlumat verməkdir. Nəzəri leksikoqrafiyanın ən əsas məsələlərindən biri lüğətlərin tipologiyasının araşdırılmasıdır. Lüğət növlərinin sistemləşdirmə məsələləri bir çox linqvistlər tərəfindən təhlil edilir. (məs. M. L. Apajeva, B.Y. Qorodeskiy, P.N. Denisova, V.V.Dubiçinskiy, Y.N. Karaulov, V.V.Morkovkina, L.P.Stupina, A. M. Sivina, N.Y.Şvedova və başqaları.) L.V.Şerbanın ilk klassik tipoloji lüğəti dilçilikdə xüsusi maraq yaradır. 1939-cu ildə Şerbanın məruzəsində nəşr üçün təqdim edilən 6 nəzəri uyğunsuzluqlar müzakirə edilir və bu lüğətlərin səciyyələndirməsində əsas rol oynayır. Uyğunsuzluqlar aşağıdakılardır:

I uyğunsuzluq. Akademik tipli lüğət – lüğət məlumat kitabçası. Adı çəkilmiş ilk lüğətin əsasında “müəyyən cəmiyyətdə vahid real dil şüuru var”. L.V. Şerba “ vahid mürəkkəb parça, vahid sistemli ” olan akademik tipli lüğəti məlumat kitabçalı lüğətə qoyur. Lüğətlərin hər ikisi müxtəlif xronoloji və ya coğrafi - insan kollektivinə aiddir və ya bu sistemi yaradan söz yığımı hissəsidir. Məlumat kitabçalı lüğət sıralarına etimoloji, fərqli sahəli, texniki və yazıçıların dilini əks etdirən lüğətlər aiddir.

II uyğunsuzluq. Ensiklopedik lüğət - ümumi lüğət. Lüğətlərin bu növ ziddiyyətləri onun spesifik cəhətləri ilə bağlıdır və sözün mənasının açıqlanması ilə əlaqəlidir. L.V. Şerba bu növ lüğətlərdə xüsusi adların və terminlərin göstərməsində cətinliklərin olmasına diqqət yetirir, məsələn, eyni söz həm termin, həm də ədəbi dilin sözü kimi verilə bilər, lakin mənaca sözlər bir birindən fərqlənəcək. Dil daşıyıcısı üçün obyektin əlamətləri və hərəkətləri aktual hesab edilir, halbuki, elmi konfranslarda və müxtəlif linqvomədəniyyətlərdə əks fikirlər irəli sürülür və məhz ona görə müəyyən sahələr üzrə lüğətlərdə və ya izahlı lüğətlərdə söz haqqında dolğun informasiya çatdırılması ilə bağlı gözləntilər fərqlidir.

III uyğunsuzluq. Tezarus – Adi lüğətdir (izahlı və ya tərcümə lüğəti). L.V.Şerba hesab edirdi ki, qarşıdurma “əsaslıdır” və onun tərəfindən öncədən daxil edilən müqayisəyə söykənən “dil materialı” və “dil sistemi”: birinci halda hər bir sözə dil materialı verilir (misallar, mətnlər) və oxucu özü bu halda məna çıxartmalıdır, o vaxt ikinci halda mənanın izahı ilə və tərcümə ilə ayrı-ayrı misallara aid şəkillər göstərərək sözün hər mənasını verməyə cəhd edilməlidir.

IV uyğunsuzluq. Adi lüğət (izahlı və ya tərcümə lüğət) - ideoloji lüğət. Bu qarşıqoymada lüğətdə sözlərin sıralanma imkanları nəzərə alınır: onlar əlifba nizamı ilə hər iki halda – sözün fonetik formasından irəli gələrək və ya qeyd edilən sözlərin mənasına görə düzəlir.[3.18-21]

Burada L.V.Şerbanın növbəti fikri yerinə düşür: “Sözün bir neçə mənası olması haqda düşünmək düzgün deyil, çünki əslində desək, bu fikir formaldır və hətta sadəcə tipoqrafik nöqteyi-nəzərdir.” Əslində sözlər verilən sözün fonetik mənalardan irəli gəlir. Bu fikrin ədalətliyi dil daşıyıcısının eksperiment nəticəsində təsdiqlənir, dil daşıyıcısı verilmiş sözü bir mənasında tanıyır və bu hal sözün leksik və qrammatik variantlarını fərdi leksikonda ayrı sözlər kimi baxmağa məcbur edir, bu da yeni tipli lüğətlər üçün aktualdır. [2,11]

V uyğunsuzluq. İzahlı lüğət – tərcümə lüğəti. İzahlı lüğət müəyyən dil daşıyıcısının müxtəlif məqsədləri üçün nəzərdə tutulur, o zaman “tərcümə lüğəti” əcnəbi dildə mətnlərin anlaması ehtiyacından irəli gəlir. L.V.Şerba tərcümə lüğətlərin çatışmazlıqlarını araşdırıb və elə qənaətə qəlib ki, yeni növ lüğətlərin yaradılmasına ehtiyac duyulur, xüsusi ilə şagirdlərin ana dilində olan “xarici dil izahlı lüğəti” buna misal kimi göstərmək olar.

VI uyğunsuzluq. Tarixi lüğət. Əsl tarixçəli lüğət L.V. Şerbanın fikrincə, bütün sözlərin müəyyən vaxt ərzində, yeni söz mənalının yaranması, onların dəyişilməsi və tarixçəsinin ölməsinin izlənilməsidir. [3.18-21]

L.V.Şerba tərəfindən qeyd edilən uyğunsuzluqlar müxtəlif müəlliflərdən təklif edilən lüğətin növbəti təsnifatında izlənilir. Lüğət növlərinin öyrədilməsi artıqca, yeni faset təsnifatı yaradıldı, müəyyən differensial əlamətlərinə görə lüğət növünü ortaya çıxardaraq [Romenskaya 1978], bu tipologiyanın müəllifi olan Romenskaya 8 faset (baxış) göstərir. [3,25-30]

Faset №	Təsvirin prinsipləri	Lüğət növləri
Faset 1	Söz vahidlərinin lüğətdə mənalına görə müəyyən edilmə prinsipi	Ensiklopedik, filoloji, ensiklopedik-filoloji
Faset 2	Leksikanın təşkili üsuluna görə	əlifba
Faset 3	Lüğətin həcminə görə	böyük, balaca
Faset 4	Ünsiyyət dilinə görə	ümumi, sahəli
Faset 5	Dil normalarına görə	normativ, qeyri- normativ
Faset 6	Sözün leksik mənasının verilməsinə görə	təkdilli, çoxdilli
Faset 7	Sinxroniya və diaxroniya baxımından	tarixçəli, tarixçəsiz, etimoloji
Faset 8	Yerinə görə istifadə edilmə	məlumat kitabçası, tədrisi, informasiya-araşdırıcı

Lüğət növlərinə parametrik yanaşmanın məhsuldarlığı və vacibliyin əsaslandırılması Y.N. Karaulovun işində verilir. Karaulov parametrləri 2 qrupa ayırır: 1). Faktiki dil: tələffüz, vurğu, orfoqrafiya, sözdəyişmə, sözdüzəltmə, sözdəyişilmə ilə bağlı 2). Bəzi ekstralinqvisistik faktorları daxil edərək (denotiv, tarixi-mədəni, pragmatik), dilin elmi baxımından öyrənilməsinə aid və bu baxımından linqvisistik adlandırılır. Bundan əlavə, lüğətlər “bir parametrlili” adlandırılır (lüğət bu parametərə görə adlanır, məsələn, sinonimlər, vurğu, morfemlər, sözdüzəldən lüğətlər və s.) və “çox parametrlili” (buraya ən əsası akademik izahlı lüğətlər aiddir). Y.N.Karaulov bu növ lüğətlərdə sözün dolğun şəkildə təqdimatının göstərdiyini qeyd edir. Y.N. Karaulovun adı tezaurus lüğətlərlə bağlıdır. Bu L.V.Şerbanın göstərdiyi tezaurus mahiyyətindən çox fərqlidir. Karaulovun işində [1,148] müəyyən edilir ki, tezaurus dedikdə, semantik sahənin təsviri başa düşülür, hansı ki açıq şəkildə semantik əlaqələri və onu təşkil edən vahidləri göstərir. Y.N.Karaulovun digər işində bu çür lüğət ideoqrafik kimi müəyyən edilir və bu lüğət “nitqə yox, şüura ünvanlanıb. Lüğətin məqsədi istifadəçinin şüurunda reallığı əks etdirən mühüm vahid bloku yaradır”. Məhz ona görə ideoqrafik lüğət “dünya xəritəsi” ilə sıx əlaqəlidir. Karaulovun nəşrlərində yalnız dörd sərbəst nəzəri və praktik sahəli lüğət tərtibatı sadalanıb.

1. terminoloji, 2. hesablıyıcı, 3. tədris, 4. ümumi leksikoqrafiya

Bundan başqa, həmin illər Karaulov belə güman edib ki, lüğətlərin böyük sahəsini, yazıcıların tərtib etdiyi spesifik qruplu lüğətlər ümumi leksikoqrafiyanın hissələri kimi qəbul edilir. [1,155]

Lüğətləri araşdırarkən qarşıma Birləşmiş Krallığın Esseks Universitetinin müəllimi Cindi Leaneyin “Lüğət fəallığı” (Cindy Leaney “Dictionary Activities) adlı kitabı (dərs vəsaiti) çıxdı. Dərslərdə lüğət seçimi fəallığını artırmaq üçün bir neçə üsullar var, ilkin üsul lüğəti ələ alarkən istifadəçinin ona inamı və etibar olmalıdır ki, bu lüğət işə yararlı ola bilər ya yox. Sözsüz lüğət üzərində olan etikətlər buna dəlalət verməlidir. Daha sonra orda sözlərin və ifadələrin sayını yəni lüğətin həcmi nəzərə alınmalıdır. Lüğətlərin veb səhifələrdə mövcudluğu onu daha populyar edir. Daha sonra burada şagirdlərin lüğətlər üzərində fəallığına dair əlavə tapşırıqlar verilib. Məsələn, iyirmiyyə yaxın müxtəlif sözlər verilib onları əlifba sırası ilə düzmək tələbləri (hecayə uyğun olaraq), lüğətdən tapılmış sözün izahı hansı şəkildə təqdim olunub (sözün mənası, ifadələr, qrammatik informasiya, tələffüz və s.), söz önüllərlə sözlərin tapılması, lüğət naviqatorları və digər tapşırıqlar lüğət fəallığını daha da inkişaf etdirilməsində xüsusi rola malikdir. [4, 1-10] Lüğətlərin tipologiyası haqqında qısa da olsa, yuxarıda danışıldı, amma hal-hazırda mövcud elektron lüğətlərin səciyələndirici xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək:

Coxdilli Lingvo 8.0 elektron lüğəti - Bu lüğət ingilis-rus-ingilis variantında mövcud idi, lakin hazırda bu lüğətə alman, fransız, italyan dilləri də əlavə olunmuşdur. Bu lüğətlərdə istənilən söz və ya söz birləşməsini axtarmaq, müxtəlif dillərə tərcümə etmək mümkündür. Bu dillərin bəzilərində lüğət bazası zəif olur. Linqvoda hətta ixtisasa aid terminlər də daxil edilmişdir. Lüğət məqalələri başlıq, tərcümə zonası, nümunələr zonası və qeydlər zonasından ibarətdir. Lüğət siyahısında ardıcılıq tərcümə mətnindən asılı olaraq dəyişdirilə bilər. Əgər tərcümə olunacaq mətn kompüter texnologiyasına aiddirsə, onda kompüter terminləri birinci sırada duracaq.

Context 4.0 elektron lüğəti (“İnformatik” kompaniyası) - Bu lüğətlərə onlayn rejimində müraciət mümkündür. “Context”i təşkil edən lüğətləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- ingiliscə-rusca-ingiliscə lüğətlər (Böyük ümumişlək sözlər lüğəti, kompüter terminləri, kommərsiya terminləri, tibb terminləri, hüquq terminləri və “İngilis dilinin çətinlikləri” lüğətləri).

- rus dili lüğətləri (“Rus sinonimləri”, “Rus dilinin izahlı lüğəti”, “Frazoloji lüğət, “Xarici sözlər lüğəti”).

- başqa dillər üzrə lüğətlər (ingilis-italyan, ingilis-İspan, ingilis-alman, alman-portuqal, ingilis-serb, ingilis-fransız, ingilis-xorvat, fransız-italyan, fransız-alman).

“Context” lüğətlərinin bir hissəsi ənənəvi lüğətlərin elektron versiyalarıdır (S.U.Ojeqovun “İzahlı lüğət”i; “Xarici sözlər lüğəti”, “Frazoloji lüğətlər”). [5, 73-75]

Diccionario de la lengua española (DRAE) – Real İspan dili Akademiyası tərəfindən hazırlanan bir dilli ümumi İspan dili lüğətidir. Bunun istifadəsi həm onlayn, həm də oflayn şəbəkədə mümkündür. Onlayn versiyasında dəqiq əlifba sırası və orfoqrafik axtarış mümkündür. CD-ROM versiyası müxtəlif növ axtarış təklif edir. Burada əlifba sırası pozulmuş sözləri onun ilk və son hecasındakı hərflərin düzlüşünə əsasən tapmaq olar. Mürəkkəb formalar üçün axtarış, istifadəçi tərəfindən təqdim olunan sözün baş sözün yazmaqla kifayətlənir. Digər axtarış anaqramlarla, yəni sözün ilk 2-3 hərflərin yazmaqla sözün tapmaq mümkündür. Aşağıdakı wildcard (yabanı kart – simvollarla axtarış) istifadə oluna bilər: (*, - işarələr yerini dəyişir), (0-uzlaşan işarələri əvəz edir), (+ bir və ya bir neçə işarələri dəyişmək), ([...] dördbucaqlı mötərizədə təqdim olunan hər hansı bir hərfin axtarışı), ([!...] dördbucaqlı mötərizədə nida işarəsi çıxana kimi hər hansı bir hərfin axtarışı), (@ saiti əvəzlə), (# samiti əvəzlə).

DRAE lüğəti ağac (budaqlı, şaxəli) axtarış funksiyasını təklif edir. Müxtəlif növ informasiya ilə (sözlərin etimoloji, qrammatik, coğrafi, semantik mənalərini verməklə) şaxəli axtarış funksiyası iyerarxik quruluşludur. Məsələn, etimoloji məlumatı Latın, Yunan və Roman dillərindən ibarətdir. Əgər istifadəçi bunlardan birini seçsə, lüğət dərhal informasiyanı ona çatdıracaq.

İnternet məkanda belə tip elektron lüğətlər yüzlərlədir. Hər birinin ayrı-ayrı xarakterik texnoloji xüsusiyyətləri vardır. Bəzilərinin texnoloji xüsusiyyətlərini, fərqli funksiyalarını yuxarıda qıscaca olaraq açıqladıq. [6,6-8]

Tədqiqatın aktuallığı müasir linqvistikanın elektron lüğətlərin spesifikasiyasının öyrədilməsinə və gələcəkdə daha da inkişafına yönəldilib. Linqvistlərin bu növ lüğətlərə müraciət etməsi son zamanlar mühüm sayda elektron lüğətlər yaradılması ilə izah edilir. Ümümdünya internet şəbəkəsi

dayanmadan inkişaf edir, informasiya elektron şəkildə saxlanılır, lakin elektron lüğətlərin kompleks halda linqvistik təsviri mövcud deyil.

Elmi yeniliyi: Lüğətlərin təsnifatı üçün ən aktual əsaslar araşdırılıb və üzə çıxarılıb, elektron lüğətlərin üstün cəhətləri göstərilib; müxtəlif növ lüğətlərin sözlə bağlı məqamlar tutuşdurulub. Dil və linqvomədəniyyət daşıyıcılarına müraciyyət edərək, tədqiqat nəticələrinin elektron resurs materialları sisteminə daxil etmə imkanlarına baxılıb.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Alınan nəticələri ali məktəblərdə keçərkən öyrədilə bilər: bura - mətnin linqvistikası, ümumi və fərdi leksikoqrafiya, leksikoqrafiyanın tətbiqi aspektləri, kompyuter leksikoqrafiyasının problemləri daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М.: Наука, 1981, 363 с.
2. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование: Монография. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1990, 206 с.
3. Дисс. Рублева Ольга Сергеевна. "Слово в электронном словаре" (с позиций пользователя электронными ресурсами). Тверь: 2010, с.168.
4. Cindy Leaney "Dictionary Activities". Cambridge University Press, 2007, 150 p.
5. Mahmudov Məsud. Komputer dilçiliyi. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 366 s.
6. Verónica Pastor, (scientific article) "Search techniques in Electronic Dictionaries", TecnoLeTTra Team, Departamento de Traducción y Comunicación, Universitat Jaume I (vpastor@trad.uji.es) Amparo Alcina: TecnoLeTTra Team, Departamento de Traducción y Comunicación, Universitat Jaume I (alcina@trad.uji.es), 40 p.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ СЛОВАРЕЙ И ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ ИХ ПАРАМЕТРЫ

Мамедова Ж.Э.

Ключевые слова: энциклопедический словарь, типологический словарь, традиционные словари, электронные словари, академические (научные) словари

В данной статье затрагивается одна из основных проблем теоретической лексикографии – типология словарей. Автор говорит о систематизированных проблемах словарей, которые были классифицированы некоторыми лингвистами. Также отмечается преимущество существующих электронных словарей.

SUMMARY

THE MAIN TYPES OF DICTIONARIES AND CHARACTERIZED PARAMETERS

Mammadova Zh.E.

Key words: encyclopedic dictionaries, typology dictionaries, traditional dictionaries, electronic dictionaries, academic dictionaries

One of the main problems of theoretical lexicography - the typology of dictionaries has been researched in the article. The author has made explanation for the systematized problems of the types of dictionaries which has been classified by some linguists. At the same time, the superiorities of existing electron dictionaries are studies in the article.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	10.11.2015
	Son variant	12.01.2016

UOT 82.091

**ƏDƏBİ SİMLƏRİN SOVET REJİMİNDƏN NARAZILIĞINI ŞƏRTLƏNDİRƏN
AMİLLƏR (Ə.Hüseynzadə, Ə.Cavad, A.İldırım və C.Cabbarlı yaradıcılığı əsasında)**

BAYRAMOVA GÖZƏL AZƏR qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant
e-mail: sevashah@mail.ru

Açar sözlər: mücadilə, rəmz, ulduz, poetik, faciə.

Türk xalqlarının ortağ dəyərlərinə istinad, milli birliyə nail olmaq, etnik-mədəni sistemi parçalanma və ayrılma təhlükəsindən xilas etmək keçən əsrin başlanğıcı ərəfəsində və ilk onilliklərdə ictimai fikrin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri kimi ön mövqeyə çıxır. Heç şübhəsiz ki, belə məqamlarda ədəbi-bədii təcrübə digər ictimai şüur formaları kimi fəallıq qazanır, geniş xalq kütlələrinin arzu və istəklərinin, istiqlal və azadlıq ideallarının yetkin bir səviyyəyə çatmasında özünəməxsus rol oynayır.

Əli bəy Hüseynzadənin naşiri və baş yazarı olduğu «Həyat» və «Füyuzat»ın səhifələrində azadlıq və hürriyyət insanlığı irəliyə, yüksəliş və tərəqqiyə aparan bir məfkurə istiqaməti kimi qiymətləndirilir. İctimai-publisistik düşüncələrində o, vaxtilə belə bir qənaətə gələrək yazırdı: «Hürriyyət!.. O nə qüvvədir ki, yalnız zikri belə inşirahi-dərunə, səfayi-qəlbə badi oluyor. Zehinləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını ülviyyətə sövq ediyor!... Yalnız zikrin eşidən insanların qanadlanıb uçacaqları, fazalara pərvaz edəcəkləri dəliyor!... [8.36]

Real həyati yaşantılar, dövrün və zamanın həqiqətləri, türk qövminin başına açılan min bir bəlalər Əli bəy Hüseynzadənin elə ictimai fəaliyyəti kimi ittihad uğrunda apardığı fasiləsiz mücadilələrin davamını, əks-sədasını onun ədəbi-poetik irsində də izləmək mümkündür. Bu mənada ilk dəfə «Dəbistan» məcmuəsinin 1906-cı il 7 dekabr tarixli sayında, sonra isə «Türk yurdu» məcmuəsinin 1912-ci il ikinci sayında dərc olunan «Hali-vətən» şeirində milli dərd və faciələrin ümumi mənzərəsi göz önünə gətirilir, vətənin başı üstünü alan təhlükələr poetik bir təhkiyə ilə nəql olunur:

*Ucundadır dilimin,
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.
Bilirmisin cahillər
Nə etdilər vətənə?
Nə qoydular uyuya,
Nə qoydular oyana
Durur bila-hərəkət,
Rəvamı bir diriyə?
Nə getmədə iləri,
Nə dönmədə geriyə.
Düşmən qırar qapıyı
Biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa başqalarız,
Nə ittihad edəriz.
Ayıltmadı qələmim,
Su türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi [4, 36].*

İsmayıl bəy Qaspiralının «Dildə, fikirdə, işdə birlik» məramına əsaslanan belə bir məfkurə istiqaməti türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək dəsti-xəttini gündəmə gətirərək Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət kimi fəaliyyətə başlayan məmləkətin dövlət bayrağında mavi, yaşıl və qırmızı rənglərin simvolizə olunmasını şərtləndirmişdir.

Türkçülüyn rəmzlərindən olan ulduzun (səkkiz güşəli ulduzun – G.B.) və ayın bəzən məqsədli, bəzən də gizli şəkildə şeirdə işlənməsi, ədəbi-bədii düşüncədə əsaslı şəkildə yer alması yuxarıda qeyd olunan məfkurə istiqamətinin nəticəsi kimi meydana gəldiyini heç vaxt danmaq olmaz. İstiqlal düşüncəsinin tərənnümçüsü, daha sonralar 37-ci ilin repressiya qurbanına çevrilən Əhməd Cavadın 1918-ci ildə qələmə aldığı «Gəncəm, hey...» və 1925-ci ildə tamamladığı məşhur «Göy göl» şeirlərində ay və ulduz anlayışları səma təbiət lövhələri təsiri bağışlayan bir ifadə kimi işlədilsə də, əslində Gəncənin mübarizələrlə dolu və zəngin olan tarixi keçmişinə, istiqlal savaşlarında göstərdiyi qəhrəmanlıqlara müəyyən işarələrin, yönəlmələrin olduğunu da danmaq olmaz:

*Başının üstündə ulduz-ayın var!
Hər günü bir tarix ilin, ayın var!
O tay-bu tay axan Gəncə çayın var,
Car olub sellərin, Gəncəm,*

Gəncəm, hey!... [2]

Rənglərin simvolizə olunması, şeirdə təbiətə məxsus bir çalar kimi verilməsi də keçmiş işarələrin olduğunu inkar etmir. «Göy göl» şeirindəki aşağıdakı misralar belə bir səciyyəvi cəhəti ilə diqqəti çəkir:

*Sənin gözəlliyin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsatını qıralı Göy göl! [8, 13]*

Əhməd Cavadın yaradıcılığında özünü bürüzə verən belə xüsusiyyətlər ifrat ideoloji və sinfi mübarizə prinsiplərinə əsaslanan marksist tənqidçilər tərəfindən ciddi tənqiddə məruz qalır, şairin bayraqla, xüsusən rənglə bağlı misralarında keçmiş xatırlama, ona qayıdış xülyasının gizləndiyi açıq-aydın iddia edilirdi. Keçən əsrin 30-cu illərinin gənc marksist tənqidçilərindən biri olan H.Mehdi (Mehdi Hüseyn – G.B.) Əhməd Cavadın şeirlərində nəzərə çarpan belə keyfiyyətlərə toxunaraq yazırdı: «Beləliklə, burjua yazıçıları NEP in» (Yeni İqtisadi Siyasətin – G.B.) ölkəmizdə yaratdığı ümumi vəziyyətlə əlaqədar olaraq öz əski-mürtəce yollarına davam etmək üçün imkan tapa bilirlər. Axundzadə Cavad (Əhməd Cavad – G.B.) üç rəngli bayrağı açıqdan-açığa tərənnüm etməkdən qorxaraq pərdələnir, ağlayır, sızlayır. Zahirən şeirinin ahəngini dəyişməyə çalışır, lakin yenə də öz yolu ilə, musavatçı - burjua ideyaları yolu ilə yürüməsində davam edir. Üç ildən bəri öz fikrini deməyə bir yer tapa bilməyən Cavad, «Maarif və mədəniyyət» məcmuəsinin liberal proqramı ilə masqalanaraq ağlayır, ruzigardan şikayət edir, artıq bir əyləncə tapa bilməyərək yaşıl rəngli yaylıq əlinə alıb göz yaşlarını silməklə məşğul olur:

*Mən deyən yox, fələk deyən oldusa,
Əsdi yellər gül yanağın soldusa,
Dərd əlindən ala gözlər doldusa,
Sən ağlama mən ağlayım gözəlüm [6, 3-4].*

Tənqidçinin bu tipli ittihamları ilə heç də razılaşımaq mümkün deyil. Ən azı ona görə ki, burada konkret olaraq bayrağa və ya ona işarələri nişan verən təfərrüatlar və detallar, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Ancaq burada istəkləri boğulan, dövrün, zamanın amansız təqiblərindən gileylənən bir qəlbın düşüncə və hissiyyatlarının yer alması bütün reallığı və miqyas genişliyi ilə görünməkdədir.

Şeirin sonrakı bəndini vulqar sosiologizm mövqeyindən təhlilə cəlb edən tənqidçi öz qənaətlərini belə ümumiləşdirir: «Müsavat hakimiyyəti dövründə parlaman (parlament – G.B.) üzvlərinin gözləri üstündə əyləşərək «Dalğa» adı altında öz millətçi şeirlərini toplayan, osmanlı-

sultan ordusunun «qalibiyyətini» tərənnüm edən, «bismillah» şüarını izləyən və erməni-türk qırğınları təbliğatının ön sıralarında yürüyən bu şair, indi başqa bir yol tapa bilməyir, ağlamaqda, üç rəngli bayrağın yasını saxlamaqda davam edir» [6, 4].

Şəxsi taleyini vətənin taleyi ilə eyni müstəvidə qələmə alan Almas İldırımın yaradıcılığında da bu cəhət özünün səciyyəvi keyfiyyətləri ilə yadda qalırdı. «Neçin?...» adlı şeirində şair bu cavabsız suallar üzərində düşünüb-daşınır, bolşevik üsuli-idarəsinin hazırladığı fitnə-fəsadları ayıq bir nəzərlə diqqətə çatdırmağa çalışırdı:

*Bəs neçin qəribəm bu doğma eldə,
Məhbəsdi dörd yanım, mən ki, boğuldum...
Məlun bir zamanda, məhkum bir ildə
Allahım, mən neçin şair doğuldum?... [5, 1]*

Akademik Bəkir Nəbiyev Almas İldırımın nakam həyatından, vətənpərvərlik duyğuları ilə süslənmiş yaradıcılığından bəhs edən «Didərgin şair» adlı monoqrafiyasında şairin poeziyasında və fikri inkişafındakı bu mühüm amilə toxunaraq yazırdı: «Doğma torpağını sarpmış vəhşətləri görə-görə inqilabı, qırmızı bayrağı vəsf edən müəlliflərdən fərqli olaraq, Almas İldırım ilk şeirlərində böyük bəşəri mövzular işləyən Hüseyn Cavidin ardınca Azərbaycanı, onun təbiətini, xalqının acı taleyini özünəməxsus bir tərzdə ədəbiyyatımıza gətirən Əhməd Cavadın arxasınca gedirdi» [7, 63].

Repressiyanın fiziki işgəncələrinə və məhvinə məruz qalan bu üç qələm sahibinin şəxsi talelərində olduğu kimi, yaradıcılıqlarında da müəyyən yaxınlıq və səsleşmənin olduğunu xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Almas İldırımı vətənidən, canı qədər sevdiyi yurd-yuvasından didərgin salan onun vaxtilə Türkiyədə «Həyat» dərgisində nəşr olunan «Dağlar» adlı şeirinin səbəb kimi göstərilməsi ayrı-ayrı mənbələrdə də dönə-dönə qeyd olunur. Şairin dağlar mövzusunda qələmə aldığı şeirlər çoxdur və məlum olduğu kimi, bu tipli şeirlərdə Almas İldırım yalnız təbiət mənzərələrini və lövhələrini yaratmaq, onun poetik rəsmini özünəməxsus peyzajlarla canlandırmaqla kifayətlənmir, hərçənd burada təbii gözəllik nişanəsi olan dağlarla yanaşı, vətənin özü də (təklənmiş vətənin) sinəsinə çəkilən dağlar da, düyünlər də bütün təfərrüatı ilə təsvirə gətirilir.

1927-ci ildə Bakıda qələmə alınan «Dağlar» adlı şeirin Türkiyədə işıq üzü görməsi Almas İldırımın həbsi üçün başlıca səbəb ola bilərdi. Bu o dövrə təsadüf edir ki, ayıq-sayıq olan sovet-bolşevik ideologisi nəinki onun hakimiyyəti mövcud olan dövrlərdə, hətta ona qədərki mərhələlərdəki hadisə və faktları üzə çıxarır və bunların əsasında milli istiqlalı, azadlıq və türk xalqlarının birliyini vəsf edən qələm sahiblərinin ədəbi mühakiməsini bir qədər sonra siyasi-ideoloji mühakiməyə çevirməyə xüsusi hazırlıq işləri aparırdı.

Almas İldırımın «Dağlar» şeirinin ilk bəndlərində sırf təbiət yönümlü təsvir və peysajların olmasını heç cür danmaq olmaz. Şeirdəki misralar da bunu əyani şəkildə təsdiqləyir:

*Öpərkən alnından füsunlu bir yaz,
Axıyor döşündən sellər, a dağlar!
Yaşıl, zümrüd gözlü yamaclarında
Açılır lalələr, güllər, a dağlar!... [5, 51]*

Şeirin ikinci və üçüncü bəndlərində də siyasi çalar, sovet quruluşuna yabançı meyilin izlərini axtarmaq əbəsdir. Ancaq şeirin üçüncü bəndindən başlayaraq şair təbiət palitrasına çox ustalıq və məharətlə siyasi-ideoloji rənglər və məna çalarları əlavə etməyə müvəffəq olur:

*Çəkilməş qəlbinə əskidən min dağ,
Titrədir eşqini açan hər dodaq,
Yayılır şikəstə səsləri dağ-dağ,
Nə söylər bu qərib dillər, a dağlar?... [5, 51]*

Şübhəsiz ki, şeirin bu bəndində də və haqqında bəhs edəcəyimiz digər misralarında da Azərbaycanın tarixi keçmişinə, şanlı mübarizələrlə zəngin olan səhifələrinə poetik müraciət bütün miqyas və mənzərəsi ilə görünməkdədir. Məsələn:

*Zirvəndə oynayan ruzgarlar acı,
İllərlə görünməz başının tacı,
Anlat ki, dərdinin nədir ilacı,
Nədir bu dumandan tullər, a dağlar?* [5, 51]

– bəndində şairin dağların zirvələrində «...oynayan ruzgarlara» müraciəti adicə hərfi mənada külək, siyasi-ideoloji anlamda isə gün-güzəran bildirən ifadələr olaraq qalmır; burada vətənin taleyi ilə bağlı daxili həyəcan və narahatçılığa kifayət qədər işarələrin olmasını sübut və isbat etməyə, fikrimizcə, elə bir ehtiyac yeri də qalmır.

XX əsrin başlanğıcında və ilk onilliklərindən etibarən Azərbaycan şeirində milli istiqlal və müstəqillik ideyasını nişan verən məqamların boy göstərməsi adi və təsadüfi hadisə hesab oluna bilməz. Bu, millətin və xalqın azadlığı uğrunda mücadiləni özləri üçün şərəf işi hesab edən şeir sahəsində qələm çalan sənət fədailərinin poetik məqamnaməsi kimi mühüm önəm daşıyırdı.

O dövrün gənc ədəbi qüvvələrindən biri olan Cəfər Cabbarlının türkçülüyü bir ictimai-estetik ideal səviyyəsinə qaldıran şeirlərinin birində dövlət rəmzlərindən olan bayrağa müraciətlə yazdığı misralarda bu cəhət bütün miqyası ilə nəzər-diqqəti cəlb etməkdədir:

*Rəmiz ilə dörd bir yanə işıq saçmaq istiyor,
Ara-sıra tərpaniyor, yüksək uçmaq istiyor,
Qollarilə türk ellərin bütün qucmaq istiyor,
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al duvaqlı sevdiyim* [1, 357].

Bu faktlar bir daha onu göstərir ki, türkçülüyü, islamçılığı və turançılığı bir ideoloji əsas və istiqamət kimi götürən mücadilənin ön sıralarında ədəbiyyat da fəal surətdə iştirak edirdi. Belə bir axın və təmayül yalnız bir şəxsin adı ilə deyil, böyük bir mübariz dəstənin fəaliyyəti sayəsində mümkün olurdu.

Elmi yeniliyi: Məqalədə yazıçı və şairlərin yaradıcılığın da əks olunan rəmz və sətiraltı mənaların elmi-nəzəri baxımdan tədqiqata cəlb edilərək açıqlanması üçün elmi yeniliyi sayıla bilər.

Təybiqi əhəmiyyəti: Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda ən tutarlı mənbə kimi istifadə olunma bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarlı C. Turan ellərinə salam. Bakı: MBM, 2012.
2. Əhməd Cavad. Milli marş. Azərbaycan xalq Cumhuriyyətinin himni. “Ədəbiyyat qəzeti”, 21.12.2012
3. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2007, 479 s.
4. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. (Transliterasiya, tərtib, müqəddimə şərh və izahların müəllifi Ofelya Bayramlı), Bakı: Çəşioğlu, 2007, 253 s.
5. İldırım A. “Qara dastan (şerlər və poemalar). Bakı: Aydın, 1994, 143s.
6. Mehdi Hüseyn. Ədəbi döyüşlər. Bakı: Azərnəşr, 1932, 333 s.
7. Nəbiyev B. Didərgin şair. (Almas İldırımın yaradıcılıq yolu) Bakı: Sabah, 1997, 134 c.
8. Vəliyev Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999, 453 s.

**РЕЗЮМЕ
ФАКТЫ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ НЕСОГЛАСИЕМ С СОВЕТСКИМ РЕЖИМАМ
ЛИТЕРАТУРНЫХ ЛИЦ**

Байрамова Г.А.

Ключевые слова: *борьба, символ, звезда, поэтический, трагедия.*

В статье творчество: А.Гусейнзаде, А.Джавад, А.Ильдырым и Дж.Джаббарлы, в произведениях которых с помощью подтекста отражено их критическое отношение к советской идеологии.

**SUMMARY
CRITICAL ATTITUDE TO SOVIET IDEOLOGY OF SOVIET LITERARY FIGURES**

Bayramova G.A.

Key words: *fighting, symbol, star, poetic, tragedy*

The works of A.Houseyzadeh, A.Javad, A.Ildırım and J.Jabbarli are discussed and their critical attitude to Soviet ideology with the help of overtone in their works are analysed in the article.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	24.12.2015
	Son variant	12.01.2016

УДК 821.35

ТЕМА «ПОТЕРЯННОГО ПОКОЛЕНИЯ» В ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ПИСАТЕЛЕЙ

АБДУЛЛАЕВ АЛИК НАРИМАН оглы

Сумгаитский государственный университет, ст. преп.

e-mail: abdullayev.alik@mail.ru

Ключевые слова: *потерянное поколение, Первая мировая война, афганская война, карабахская война, русскоязычные писатели*

В 20-е гг. XX в. в англоязычной литературе появился термин «потерянное поколение». Впервые его употребила американская писательница Г. Стейн в беседе с Э. Хемингуэем, введенный последним в эпиграф романа «Фиеста» [1, с.8]

Каковы же истоки «потерянности» целого поколения? Первая мировая война была испытанием для всего человечества. Можно представить, чем она стала для мальчиков, полных оптимизма, надежд и патриотических иллюзий. Помимо того, что они непосредственно попали в «мясорубку», как называли эту войну, их биография началась сразу с кульминации, с максимального перенапряжения душевных и физических сил, с тяжелейшего испытания, к которому они оказались совершенно не подготовленными.

Война навсегда выбила их из привычной колеи, определила склад их мировоззрения – обостренно трагический.

Писатели «потерянного поколения» никогда не составляли какой-либо литературной группы и не имели единой теоретической платформы, но общность судеб и впечатлений сформировала их сходные жизненные позиции: разочарование в социальных идеалах, поиски непреходящих ценностей, стоический индивидуализм.

Общность проявляется во всем, начиная с тематики и кончая формой их произведений. Главные темы писателей этого поколения – война, фронтовые будни («Прощай оружие» (1929) Хемингуэя, «Три солдата» (1921) Дос Пассоса, сборник рассказов «Эти тринадцать» (1926) Фолкнера и др.) и послевоенная действительность – «век джаза» («И восходит солнце» (1926) Хемингуэя, «Солдатская награда» (1926) и «Москиты» (1927) Фолкнера, романы «Прекрасные, но обреченные» (1922) и «Великий Гэтсби» (1925), новеллистические сборники «Рассказы джазового века» (1922) и «Все печальные молодые люди» (1926) Скотта Фитцджеральда) [2].

Их герои - люди, чаще всего молодые, травмированные войной. Душевные раны, а у некоторых из них еще и телесные, не дают им возможности войти по-настоящему в мирную жизнь. Это поколение, которое «погубила война», это те, кто стал ее жертвой, даже если спасся от снарядов. Хотя давно уже отгремели оружейные залпы, в душах многих из них война продолжает свою опустошительную работу.

Советская литература, несмотря на широту и обстоятельность в освещении темы войны, эту ее сторону никак не затрагивала. Официальная идеология представляла дело так, будто этой проблемы в советском обществе нет и быть не может. Хотя люди старшего и среднего поколения не редко были свидетелями того, как ветераны ВОВ, не найдя себе применение в мирное время, становились на путь преступления, спивались, морально деградировали.

Лишь в конце 80-х гг. XX в., во время горбачевской гласности, в творчестве таких русских советских писателей, как В. Маканин, О.Ермаков, С.Алексиевич, Б.Горзев, О.Павлов, А.Проханов, А.Бабченко и др. стали появляться произведения на тему

«потерянного поколения» [3,с.189]. Правда, тема эта была связана совершенно с другой войной - войной в Афганистане. Хочется отметить, что литература на тему «афганской войны» не столько о «человеке на войне», сколько о «человеке после войны», о его возвращении в мирную жизнь, которое, зачастую, сопровождалось болезненными эксцессами для него самого и для окружающих.

Обращаются к этой теме и наши азербайджанские русскоязычные писатели.

Главного героя повести Натига Расулзаде «Записки самоубийцы» Рустама отправляют выполнять «интернациональный» долг в Афганистан, откуда через восемь месяцев комиссуют по инвалидности. Тут и начались его проблемы: «... Пенсия мне полагалась, как инвалиду войны, так пока я ее выбивал, чуть не сдох. Вспоминать противно, сколько порогов пришлось обивать, справок доставать, заявлений писать, награды демонстрировать, мол, вот они, все в порядке, все законно, не только у нашего мудрого руководителя, есть они и у меня, есть, не беспокойтесь, и культяпка, товарищи в военной медкомиссии, тоже настоящая, не поддельная, можете руками потрогать... И так однажды мне гадко сделалось, хоть криком кричи, хоть возьми нож да и зарежь этих гадов, или сам зарежься при них, как какой-нибудь японец, с надеждой, что всю оставшуюся жизнь их будет мучить совесть. Тогда я пошел на свой завод, хотя и знал заранее: ничего хорошего из этого не получится. Так и случилось. Гад в отделе кадров – ряшку отъел – мне под конец разговора заявляет, мол, не я тебя на войну посылал, какие, мол, могут быть ко мне претензии, а на завод можем тебя взять, - тут этот гаденыш, так тонко ухмыляется – если только рука отрастет.» И тут Рустам от такого наглого цинизма не сдержался:

- Да, - говорю, - не ты, сучья морда, меня в Афганистан посылал, а я там дрался и подвергался на каждом шагу опасности быть убитым только ради того, чтобы ты тут со своими ублюдками отращивали себе щеки и задницы, чтобы ты тут сдирали с парней бабки за трудоустройство, и на эти их трудовые бабки, гнида сволочная, потом откупал бы своего сына-выродка от службы в армии, а тем паче – от войны... ... и за то, что он над моим боевым ранением насмехался, схватил первое, что под руку попало – жаль, легкая штука оказалась: пластмассовый прибор – и швырнул в его покрасневшую лысину. Ну, ясное дело, никакой работы кроме места ночного сторожа я с моим характером в дальнейшем не нашел» [4].

События в рассказе даются на фоне тех социальных проблем, которые имели место в советском обществе: за деньги родители откупали детей от армии, по знакомству или, опять-таки, за деньги устраивали их в различные институты, баловали богатыми подарками, что, конечно, все это было не доступно для простых тружеников.

Ну, и как это часто бывает, нашелся благодетель: крупный спекулянт Нагиев, сразу понял какую выгоду можно извлечь, используя труд инвалида в своих целях.

Рустам стал выполнять работу курьера, перевозя дефицитный товар из городов бывшего Союза, получая за это неплохие барыши. Но однажды, во время очередной попойки, Нагиев, по неосторожности, убивает своего поделника. Рустам становится свидетелем этой нелепой и ужасной сцены.

Нагиев уговаривает за крупную сумму денег взять вину на себя. После долгих уговоров и угроз ему удалось уговорить Рустама взять вину на себя. Главный герой попадает в тюрьму.

Автор подробно рассказывает о пребывании героя в тюрьме, о том, как достойно он себя ведет, не пытаясь подстроиться под годами сформированный порядок эков и «воров в законе» в камере, как все три года отсидки ему удастся остаться самим собой, цельной личностью и даже заслужить уважение сокамерников.

Выйдя из тюрьмы и рассчитывая на деньги, которые передал ему Нагиев, Рустам узнает, что их его мать отдала старшему брату, который живет в России и вообще не вспоминает о существовании матери и брата.

Таким образом, он вновь попадает в кабалу к Нагиеву. Но теперь уже перевозить ему приходится более серьезный товар – наркотики. Хотя сначала Рустам об этом не догадывается.

В одну из своих очередных поездок, он в поезде встречает девушку по имени Карина и влюбляется в нее по-настоящему. У него и до этого были любовные связи, но ни к одной знакомой девушке он не испытывал такого глубокого чувства, как это было с ней. Карина, как казалось Рустаму, вполне искренне ответила на его чувства. У них завязался роман.

Автор психологически выверенно описывает внезапно обрушившийся поток чувств на Рустама. Он уже представить не может себе свою жизнь без Карины.

Тема любви занимает солидное место в творчестве Н. Расулзаде, хотя его любовные истории почти всегда оканчиваются трагически: или смертью мужчины, или гибелью женщины. Или расставанием, что тоже сродни смерти.

К сожалению, иллюзия наступившего счастья и в этом рассказе длилась не долго.

Рустам узнает, какой груз он перевозит и наотрез отказывается участвовать в этом деле, на что Нагиев, угрожая ему расправой, объявляет, что Карина является участницей организованной преступной группы и приставлена к нему с тем, чтобы следить за ним.

Оглушенный этой новостью и не веря своим ушам, Рустам бросается в поезд, чтобы выяснить отношения с любимой девушкой. По дороге, в купе, его убивают два милиционера, подстроив все под самоубийство.

Повесть Эльбека Мамедбейли «Грустная история»[5] также посвящена «афганской» теме.

Шесть курсантов-друзей Рязанского десантного училища с первым набором отправляются в Афганистан, чтобы оказать «братскую помощь» дружественному афганскому народу. Судьба разбросала их по разным воинским частям. Вернувшись через два года в свой родной город Баку, главный герой повести Сардар Миралиев, комиссованный по ранению из действующей армии, узнает, что трое его друзей погибли, а один из них попал в плен к «душманам». Узнает он об этом от единственного вернувшегося с войны друга, к стати, тоже бакинца, Александра Астахова. Серый, как Сардара называли друзья по училищу, очень тяжело переживает потерю друзей.

Проходит время, Сардар устраивается на работу в системе МВД, женится на любимой девушке Севе, у них рождаются две девочки, которых Сардар боготворит. Вроде бы все у него налаживается, но прямота, честность и бескомпромиссность характера (качества, воспитанные в нем еще на войне), неумение приспособливаться к обстоятельствам и ладить с начальством, приводят к потере работы. Жена после тяжелой болезни умирает, дочерей забирают родственники жены, отношения с которыми у него также не сложились. После долгих мытарств, отчаявшись найти себе работу, Сардар Миралиев кончает жизнь самоубийством.

В одном из эпизодов повести Александр Астахов говорит Сардару слова, которые могли бы сказать многие ребята, прошедшие Афганистан: «...Мне весьма жаль, что я остался в живых и вернулся в наш город, где многие, узнав о том, что я был в Афгане, шарахаются от меня, как от прокаженного. Вся моя, да и твоя жизнь, жизнь тысяч молодых пацанов, которые выжили, полетела ко всем чертям из-за этой проклятой войны. И что же мы получили, возвратившись домой?...Я не хочу, чтобы меня целовали только из-за того, что убивал людей, которые, в принципе, ничего мне не сделали. Хочется элементарного понимания и уважения».

Сардар по натуре сильный человек, он любит жизнь, пытается наладить быт и «жить как все». Но слишком непосильные для него проблемы ставит перед ним жизнь. Перед уходом из жизни он думает: «...Что ни говори, а жизнь- штука хорошая, и на войне за нее

хватаясь из последних сил. Только вернувшись обратно, начинаешь думать, что лучше было бы не возвращаться»...

Публикации повестей «Записки самоубийцы» и «Грустная история», повествующие о событиях, которые стали уже историей, можно считать неслучайными. Сегодня, когда мы имеем «свою» войну, так важно обратить взгляд назад, оценить прошлое, чтобы не повторять ошибок в настоящем и в будущем.

Рассказ бакинского русскоязычного писателя А. Сапрыкина (Алексей Сапрыкин, заслуженный артист Азерб. республики. Во время Карабахской войны служил добровольцем в разведроту) «Я - трус» посвящен той же проблеме, что и повести Н. Расулзаде и Э.Мамедбейли. Но он единственный из представленных писателей сам непосредственно принимал участие в Карабахской войне, участвовал в боях в Физули, Кубатлы и Тер-Тере. Все его писательское творчество связано с Карабахом.

В своих рассказах он правдиво описывает события, свидетелем которых являлся, не обходя и не заглаживая острых углов связанных с войной. Рассказ «Я - трус» повествует о судьбе человека, жизнь которого также искалечила война.

Повествование ведется от первого лица. Герой этого произведения признается, как становится ясно уже из его названия, в трусости. Но чего же он так боится? А всего того, что боимся мы все в своей повседневной мирной жизни: высоты, собак, драк и еще: «...Я трусил... когда черной январской ночью в город вошли танки. Вроде бы для ликвидации погромов и грабежей, а по сути? для защиты интересов той небольшой своры, которая мечтала держать всех в страхе и подчинении. Война незаметно вползла в мой дом, и я из трусости пошел добровольцем» [6].

Во время боя он очередной раз «струсил» и подбил вражеский танк, но и сам был тяжело ранен. После лечения хромоногий, контуженный, с маленькой пенсией, он оказался не нужным ни обществу, ни своей жене, которая бросила его и сошлась с его лучшим другом.

И тут герой рассказа по-настоящему СТРУСИЛ, когда, однажды, не найдя денег на очередную дозу наркотиков, пришел в свою квартиру и застрелил из трофейного оружия и свою бывшую жену, и своего бывшего лучшего друга. А затем застрелился и сам, оставив на столе записку, в которой было всего два слова: Я-ТРУС.

Прозе «потерянного поколения» свойственна безошибочно узнаваемая поэтика. Это лирическая проза, где факты действительности пропущены через призму восприятия смятенного героя, очень близкого автору. Не случайно, излюбленная форма «потерянных» - повествование от первого лица, предполагающее взамен эпически обстоятельного описания событий взволнованный, эмоциональный отклик на них.

Существуют и определенные сходства сюжетных решений произведений на тему «потерянного поколения». Среди наиболее часто повторяющихся мотивов (элементарных единиц сюжета) – кратковременная, но полная счастья любовь; тщетные поиски бывшим фронтовиком своего места в послевоенной жизни; нелепая и безвременная смерть героя.

Безусловно, что у войны много граней. Здесь есть место подвигу и героизму, проявлению высочайшей силы духа, боевому товариществу и братству и, конечно же, человеческой любви. Но это в других рассказах.

Научная новизна: В статье анализируется тема «потерянного поколения» в творчестве азербайджанских русскоязычных писателей, которая мало изучена отечественными литературными критиками и литературоведами.

Практическое значение: Материалы статьи могут стать подспорьем при изучении курса азербайджанской русскоязычной литературы рубежа XX-XXI в.в.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. М: Правда, 1985, с.8
2. [www.lisey.net/lit/american/lost _ generation](http://www.lisey.net/lit/american/lost_generation).
3. Гаджиев А. Русская проза. Вторая половина XX века. Опыт мифопоэтического толкования. Уч. пособие, БСУ. Баку: Kitab aləmi, 2003,с.189.
4. [Profilib.com/chtenie/144340/natiq-rasulzade _ zapiski-samoubiytsy-2.php](http://Profilib.com/chtenie/144340/natiq-rasulzade_zapiski-samoubiytsy-2.php).
5. Литературный Азербайджан, №8, 2002.
6. Литературный Азербайджан, №7, 2004.

XÜLASƏ

“İTMİŞ NƏSİL” MÖVZUSU AZƏRBAYCANIN RUSDİLLİ YAZIÇILARININ YARADICILIĞINDA

Abdullyev A.N.

Açar sözlər: itmiş nəsil, Birinci dünya müharibəsi, Əfqan müharibəsi, Qarabağ müharibəsi, rusdilli yazıçılar

Məqalədə Azərbaycanın rusdilli yazıçıları N.Rəsulzadə, E. Məmmədbəyli, A. Saprıkinin əsərlərində “itmiş nəsil” mövzusu təhlil edilir.

SUMMARY

THEME OF “THE LOST GENERATION” IN THE WORKS OF THE RUSSIAN-WRITING AZERBAIJAN WRITERS

Abdullayev A.N.

Key words: the lost generation ,the First World War, the Afghanistan war, the Karabakh war, the Russian –writing writer.

In the article the theme of “the lost generation” is analysed in Russian-writing Azerbaijan writers N. Rasoulzadeh, A. Mammadbayli, and A. Saprikin`s works.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	13.11.2015
	Son variant	12.01.2016

УДК 940.1

**ПОДАТИ И ПОВИННОСТИ В ГОСУДАРСТВЕ СЕФЕВИДОВ
В РАБОТАХ РУССКИХ АВТОРОВ (XVI-XVII ВВ)****БАХШАЛИЕВ АДИЛЬ БАХШАЛИ оглу***Сумгаитский государственный университет, профессор***МАМЕДОВ РАФАЭЛЬ ЮСИФ оглу***Сумгаитский государственный университет, доцент**e-mail: Sdu.adil@gmail.com, Rafael@mail.ru***Ключевые слова:** *подати, повинности, райят, шах, гуламы*

Русские ученые достигли значительных успехов в разработке многих важных вопросов социально-экономической жизни Сефевидского государства. В их работах, посвященных феодальным отношениям, дана четкая характеристика феодальных земельных институтов в Кызылбашском государстве, исследована сложная система феодальной эксплуатации крестьянства и вопросы классовой борьбы [1;2;3;4]. Большое значение для понимания характера общественных отношений, форм земельной собственности и социально-экономической терминологии рассматриваемого периода имеют труды Заходера Б.Н. [5], Н.Фильрозе [6], Миклухо-Маклая [7] и др. Зарубежная историография пока не проявляет специального интереса к данной проблематике. Что же касается иранской историографии, за исключением некоторых работ А.Кесреви и Н.Фалсафи она не представлена исследованиями в этой области. Работа П.Бастани «Политика и экономика в эпоху Сефевидов» представляет собой по существу первое исследование в иранской историографии, где проявляется определенный интерес к изучению общих проблем социально-экономической жизни Сефевидов XVI-XVIII вв [8,5].

Однако имеются работы, в которых так или иначе, затрагиваются проблемы феодальных отношений, в частности крестьянских податей и повинностей в указанную эпоху. Так, в изданной В.Ф.Минорским союргальной грамоте царевича Касима Ак-коюнлу (1498) перечислен 31 вид податей и повинностей, лежавших на райятах, а в вакфной грамоте султана Якуба Ак-коюнлу перечислено 27 видов райятских податей и повинностей. Таким образом, общее число податей и повинностей в государстве Ак-коюнлу было значительно. Ахмед-паша, пытавшийся в своей борьбе с кочевой знатью опереться на крестьянство обменял все подати и повинности, не основанные прямо на шариате. Однако этот султан вскоре погиб в борьбе с военно-кочевой знатью, и проведенная им реформа не пережила его [1,264].

Вместе с тем, работы русских востоковедов, основанные на большом и нередко новом фактическом материале, свидетельствуют о смягчении налогового бремени и об облегчении положения крестьян и горожан в стране после утверждения здесь власти шаха Исмаила I. К сожалению, конкретных подробностей о мероприятиях шаха в этой области не сообщается и лишь в очень общих и напыщенных выражениях говорится о справедливости и «заботе о райятах» этого шаха [3,258]. Скучность и общий характер этих сообщений заставляет думать, что при шахе Исмаиле I имело место лишь некоторое смягчение податного бремени горожан и крестьян. Однако, какой-либо резкой ломки в феодальных отношениях и решительного разрыва с крепостнической системой, унаследованной из прежних веков, не произошло. При шахе Тахмасибе I, заметно новое, хотя и постепенное, но неуклонное повышение бремени податей и повинностей, лежавших на крестьян и на городской бедноте. Ко времени начала правления шаха Аббаса I оказалось, что общий размер основного

поземельного налога (харадж, малджихат, бахра) повысился в 5 раз по сравнению с первоначальной суммой. Во время кратковременной османской оккупации (1588-1606) бремя податей и повинностей еще более повысилось, и положение крестьян Азербайджана стало невыносимым [9, 188].

После перехода Азербайджана под власть шаха Аббаса I здесь имело место некоторое, очень относительное уменьшение размера податей и повинностей, но потом в течение XVII в., бремя феодальной эксплуатации снова стало увеличиваться, и на рубеже XVII-XVIII вв при шахе Хусейне положение азербайджанских крестьян стало невыносимо тяжелым [10,281].

На основании различных официальных документов и нарративных источников можно составить перечень, включающий 35 терминов податей и повинностей, лежавших на райяха Азербайджана в самом конце XVII в. Из 35 терминов податей некоторые известны еще со времени арабского халифата или даже со времени Сасанидов (харадж, ушр, джизья, затем также бигар), или со времен владычества сельджуков и монгольских ильханов (дивани, ихраджат, улүфэ, алафе, улаг, черик). Ряд терминов встречается в фирманах периода ильханов Ак-коюнлу (малджихат, коналга, улам, русум, пишкеш, джихат, шикар) [1,265]. Наконец, некоторые подати и повинности продолжали существовать и при Сефевидях под новыми названиями. В основном, в XVI-XVIII вв мы встречаемся с большинством райятских податей и повинностей, которые существовали и в период XIII-XV вв, иногда под другими названиями. Эти подати и повинности можно разделить на 5 групп: 1) подоходные сборы, среди них первое место занимал малджихат или харадж – основной поземельный сбор, взимающийся в виде доли урожая; 2) Сборы поголовные и подымные; 3) разные сборы и поставки натурой для содержания войска и разных звеньев бюрократического аппарата; 4) различные обязательные приношения и «подарки» шахским чиновникам и феодальным владельцам (бигар или сухра); 5) личные повинности работой в пользу государству или феодальных владельцев. Около 2/3 этих сборов сохранилось со времени монгольского владычества или даже с еще более раннего периода.

Уже одно количество этих податей и повинностей говорит о тяжелом положении азербайджанских крестьян в рассматриваемый период. Однако, кроме того, были и такие повинности, о которых дошедшие до нас официальные документы не упоминают, но о существовании которых мы знаем из нарративных источников. Таковы были например, обязательное участие крестьян в качестве загонщиков зверя в больших охотах шахов, феодальной знати, обязательные поставки, время от времени сильных и здоровых юношей, для службы при шахском дворе или в конном корпусе дворцовых гуламов [3,260].

Подробные описания шахских охот занимают видное место в трудах сефевидских историков этой эпохи. Эти охоты назначались шахскими указами, эмиры со своими кошунами и регулярные войска собирались для участия в шахских охотах в порядке несения службы. Привлечение к участию в этих охотах крестьян, в виде повинности для них, было связано с обычным порядком таких охот. Охотники, собиравшиеся на охоту по приказу шаха тогда в количестве 10 и более тысяч, окружали большой район особой цепью заграждения, дабы не дать зверям возможности вырваться из кольца окружения. Перед началом большой охоты во время которой истреблялись тысячи крупных зверей в течении нескольких дней происходила загонка зверя в кольцо окружения. В качестве загонщиков зверя привлекались нередко, помимо конных воинов, также «пехотинцы» из райятов. Во время большой шахской охоты в лесах Гиляма (1594), для загонки зверя было согнано около 10 тыс. крестьян.

Все подати и повинности не представляется возможным разграничить по принципу отбывания их в пользу государства или в пользу землевладельцев, так как право на одни и те же подати и повинности принадлежало то государству, то землевладельцам, в зависимости от того, получал ли землевладелец от государства привилегию маафи, т.е. налогового

иммунитета, или нет. Землевладелец, пользовавшийся привилегией маафи, тем самым получал право на взимание всех податных сборов и повинностей, в частности и тех, которые в ином случае предназначались для содержания чиновников, войска или разных звеньев бюрократического аппарата. Таким образом, одни и те же виды податей взимались либо целиком в пользу государства, либо целиком в пользу землевладельца.

Из источников не видно, чтобы подати и повинности крестьян, сидевших на землях разных категорий были различны. Владельцы мюльков, тиулов и других категорий земель отличались друг от друга лишь в отношении условности или безусловности своих владельческих прав (права передачи земли по наследству или продажи ее) и различными размерами той доли ренты-налога, которая выделялась в их пользу, но не в отношении различия райятских повинностей.

В XVI-XVII вв в Азербайджане применялось смешанная форма ренты, причем ведущее положение сохраняла рента продуктами. Денежная рента применялось не везде и не всегда, и то при сборе некоторых только видов податей. Барщинные работы в пользу землевладельца (бигар) занимали очень скромное место в системе феодальных повинностей (3-6 дней в году). Это объяснялось незначительными размерами собственных земель феодалов. Слабое развитие, иногда и полное отсутствие собственного хозяйства землевладельцев – черта, общая большинству стран Передней Азии. В этих странах существовало крупное государственное и частное землевладение, но оно обычно не соединялось с ведением крупного господского хозяйства, потому что в условиях широкого применения искусственного орошения, освоение и обработка больших земельных массивов потребовали бы больших расходов и очень упорного труда барщинников и сделали бы ведения крупного господского хозяйства нерентабельным. Поэтому землевладельцы предпочитали сдавать большую часть своей собственной земли малоземельным крестьянам на условиях издольной кабальной аренды.

Наряду с десятками податей и повинностей нужно отметить одну своеобразную повинность, от которой больше всего страдало крестьянство, так как знать, духовенство и города, получившие от шаха привилегию налогового иммунитета, освобождались от этой повинности. Время от времени особые шахские указы обязывали население из податного сословия поставлять определенное число здоровых и красивых юношей и девушек. Юношей набирали главным образом из христиан, принудительно обратив их в ислам, зачисляли либо в регулярный конный корпус гулямов, либо в ряды дворцовых пажей. Девушки набирались из христиан и из азербайджанок-мусульманок и поступали в шахский гарем или раздавались шахом в жены тем же гулямам и др. военным людям вместе с почетными халатами, конями и другими подарками. По сообщению Стрейса, в 1671 году жителям Ширванской области был объявлен шахский указ: всем, имеющим дочерей в возрасте от 2 до 17 лет, представить их в недельный срок в Шемаху для осмотра и отбора самых красивых из них в гарем молодого шаха Сулеймана. Отобранных в числе 500 отправили в Исфаган, где взрослые девушки попали прямо в гарем, а малолетние должны были воспитываться при дворе. Население было в большом горе, и многие отцы спешили выдать своих дочерей замуж за знакомых молодых людей, чтобы избавиться от осмотра и набора [11, 263,264].

Крестьяне, торговавшие хлебом, рисом, плодами и т.д. на базарах городов и крупных селений уплачивали налоговый сбор с торговли (бадж) и дорожные пошлины таможенным досмотрщикам (рахдар). Конечно, невозможно представить себе, чтобы все подати и повинности взимались с райятов в полном объеме во всех без исключения местностях. В разных областях и округах заметно известное разнообразие в повинностях, как и различие в их терминологии. Но главные подати и повинности – малджихат, подушные и подымные сборы, бигар и ихраджат взимались во всех областях и округах страны, лишь под разными названиями [1,295].

Установить точно размеры тех или иных податей на данном этапе изучения социально-экономической истории стран Ближнего Востока трудно. И общий перечень податей и повинностей, и их размеры часто изменялись, причем, можно отметить, особенно со второй половины XVII в до половины XVIII в, общую тенденцию к их повышению. Если шах Тахмасиб I поражал современников своей жадностью, то в XVII в этот шах казался уже образцом умеренности, ибо при нем налоги не повышались иногда в течении 15 лет. В XVII размеры податей медленно, но постепенно росли. Этот рост в значительной мере зависел и от произвола беглярбеков и местных владетелей. Резкое повышение податей отличается в стране при шахе Хусейне в конце XVII в. Тяжесть податей и повинностей усиливалось для крестьян благодаря приемом установления размеров обложения и злоупотреблениям и насилиям феодалов и финансовых чиновников.

В заключении отметим, что несмотря на наличие сравнительно большого количества работ, в которых рассматривается податная система и ее терминология, до сих пор в этой области остается много неясного и нерешенного. Это относится, прежде всего, к выяснению значения отдельных терминов податей и повинностей и их характера. Сложность эта объясняется скудностью сообщений документальных источников, неясностью и запутанностью сообщений нарративных источников и особенно тем, что одни и те же термины податей и повинностей в разное время и в разных областях имели неодинаковое значение.

Научная новизна статьи заключается в анализе определенного количества работ русских авторов, позволяющих проследить уровень социально-экономического развития Сефевидского государства.

Практическое значение: Материалы ее могут быть использованы при чтении спецкурса по истории Сефевидов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- нач.XIX вв. Л.: Изд. ЛГУ, 1949, 379 с.
2. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV в. М.Л.: Изд. ЛГУ, 1960, 281 с.
3. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск II. Б.: Изд-во АН Аз.ССР, 1949, 310 с.
4. Миклухо-Маклай Н.Д. Шиизм и его социальное лицо в Иране на рубеже XV-XVI вв. Л.: Изд. ЛГУ, 1958, 118 с.
5. Заходер Б.Н. История восточного средневековья. Халифат и Ближний Восток. М.: Изд. МГУ, 1944, 346 с.
6. Фильрозе Н. К вопросу о формах земельной собственности в государстве Сефевидов. Очерки по новой истории стран Среднего Востока. М.: Изд. МГУ, 1951, 249 с.
7. Миклухо-Маклай Н.Д. К вопросу о налоговой политике в Иране при Аббасе I (1587-1629). Сов.Востоковедение. т. VI. М.Л.: 1949, 442 с.
8. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Б.: Элм, 1981, 307 с.
9. История Ирана. Изд. МГУ, 1977, 488 с.
10. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л.: Изд. ЛГУ, 1958, 398 с.
11. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Пер. с немец. на русский Э.Бородиной. М.: ОГИЗ, 1935, 415 с.

XÜLASƏ
RUS MÜƏLLİFLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ VERGİ
VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR (XVI-XVII əsrlər)

Baxşəliyev A.B., Məmmədov R.Y.

Açar sözlər: vergilər, mükəlləfiyyətlər, rəiyyət, şah, qulam.

Məqalədə rus müəlliflərinin əsərlərində Səfəvilər dövlətində tətbiq edilən vergi sistemi, onun müqayisəsi geniş təhlil edilərək göstərilir ki, indiyə kimi bu sahədə kifayət qədər əsərlərin olmasına baxmayaraq bir çox məsələlər aydın deyil və həll olunmamışdır.

SUMMARY
TAX AND OBLIGATIONS IN SAFAVIDS STATE IN RUSSIAN AUTHORS
WORKS (XVI-XVIII centuries)

Bakhshaliyev A.B., Mammadov R.Y.

Key words: taxes, obligations, peasant, shah, gulam

In Russian authors works Safavids states tax system and its comparison have been widely analyzed and it has been shown that in spite of there are enough works in this sphere, a lot of problems are not clear and have not been solved yet.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 24.12.2015
Son variant 05.02.2016

UOT 352.075.1

**SUMQAYIT ŞƏHƏR BƏLƏDİYYƏSİNİN FƏALİYYƏTİ TARİXİNDƏN
(2006-2008-ci illər)**

ALİYEV HƏMİD ALIHÜSEYN oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor
e-mail: hamid.aliyev@mail.ru

Açar sözlər: Sumqayıt şəhəri, bələdiyyə, iqtisadi göstəricilər, görüşlər, layihələr.

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə institutunun yaradılmasından xeyli keçsə də? onun əməli fəaliyyətə başlaması 2006-cı ildən sonrakı dövrə təsadüf edir. Sumqayıt şəhər bələdiyyəsi əvvəlki illərdə əldə edilmiş təcrübənin və yeni konsepsiyalar əsasında tərtib olunmuş bələdiyyənin fəaliyyət proqramlarına müvafiq olaraq şəhərin sosial-iqtisadi inkişafında müsbət nəticələrə nail olmuşdur. Sumqayıt şəhər bələdiyyəsi Azərbaycan Respublikasının yerli özünüidarəetməyə dair qanunlarına, ölkə Prezidentinin Fərman və Sərəncamlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına, digər hüquqi-normativ aktlara müvafiq olaraq «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı», «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» və «2004-2008-ci illərdə Sumqayıt şəhərində sosial və iqtisadi sahələrdə inkişafın təmin edilməsi proqramı» əsasında tərtib edilmiş bələdiyyənin yerli sosial müdafiə, yerli sosial və iqtisadi inkişaf, yerli ekoloji və digər proqramlarına əsasən 2006-cı ildə 12 iclas keçirmiş və 130 məsələ müzakirə etmiş [3], 2007-ci ildə 17 iclası keçirilmiş, iclaslarda 116 məsələ müzakirə edilmiş [4], 2008-ci ilin 9 ayında 18 iclasda 105 məsələ müzakirə edilmişdir [5].

Bələdiyyənin iclaslarında müzakirə edilmiş məsələlər aşağıda qeyd edilmiş problemləri əhatə etmişdir: yerli büdcə məsələləri; bələdiyyənin fəaliyyət proqramlarının tərtibi və təsdiqi; bələdiyyənin fəaliyyət proqramlarının icrası; seçici tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi; bələdiyyənin qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə həyata keçirdiyi layihələr; ümumşəhər toplantıları və elmi-praktiki konfransların təşkili; bələdiyyənin məhəllə komitələri; bələdiyyə mülkiyyəti; bayram və yubiley tədbirləri; şəhər həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən digər məsələlər. İl ərzində şəhər bələdiyyəsi rəhbərliyinin yanında keçirilmiş 33 müşavirədə bələdiyyə iclaslarının qərarlarının icrasının gedişatı, yerli büdcənin icrası, tədbirlərin təşkili, aparatdaxili və digər məsələlər müzakirə edilmişdir. Vətəndaşların müraciətlərinə və xidməti məktublara da baxılmışdır. 2006-cı ildə şəhər bələdiyyəsinə 12127 ərizə və 1381 xidməti məktub daxil olmuşdur. 2005-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə ərizələrin və xidməti məktubların sayı müvafiq olaraq 3 dəfə və 36,6 faiz artmışdır. 2006-cı ildə bələdiyyə rəhbərliyi və icra aparatının şöbələri tərəfindən 3579 nəfər vətəndaş qəbul edilmişdir ki, bu da 2005-ci ilə nisbətən 2,1 dəfə çox deməkdir. İl ərzində bələdiyyə rəhbərliyi tərəfindən 607, icra aparatı tərəfindən isə 1112 nəfər vətəndaş qəbul edilmişdir [3].

2007-ci ildə şəhər bələdiyyəsinə 9256 ərizə və 1359 xidməti məktub daxil olmuşdur. 2006-cı illə müqayisədə ərizələrin sayı 23,7 faiz azalmış, xidməti məktubların sayı isə eyni səviyyədə olmuşdur. Ərizələrin sayının azalması, əsasən, ünvanlı dövlət sosial yardımının alınmasına dair vətəndaşların müraciətlərinin azalması ilə bağlıdır. 2007-ci ildə bələdiyyə rəhbərliyi və icra aparatının şöbələri tərəfindən 3579 nəfər vətəndaş qəbul edilmişdir ki, bu da 2006-cı ilə nisbətən 2,1 dəfə çox deməkdir [4].

2008-ci ilin 9 ayında şəhər bələdiyyəsinə 3203 ərizə və 1529 xidməti məktub daxil olmuşdur. 2007-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə ərizələrin sayı 60,5 faiz azalmış, xidməti məktubların sayı isə 51,8 faiz artmışdır. 2008-ci ildə bələdiyyə rəhbərliyi tərəfindən 350, icra aparatı tərəfindən isə 1911 nəfər vətəndaş qəbul edilmişdir [5].

Bu, o deməkdir ki, əhalinin bələdiyyəyə olan inamı artmaqdadır. Şəhər bələdiyyəsinin məhəllə komitələri də öz fəaliyyətlərini xeyli genişləndirmişlər. 2006-2008-ci illərdə bələdiyyənin yerli sosial müdafiə proqramı əsasında bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir: İctimai təşkilatlar üzrə Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü və Yeni il bayramı münasibəti ilə şəhid uşağı və şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş uşaqlar üçün bayram tədbiri keçirilmişdir. Novruz bayramı münasibəti ilə şəhər Ağsaqqallar Şurasına, Qarabağ müharibəsi əlilləri, veteranları və şəhid ailələri ictimai birliyinin Sumqayıt şəhər şöbəsinə, Azərbaycan Çernobil əlilləri Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsinə, Azərbaycan Gözdən Əlillər Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsinə, Azərbaycan Əlil Qadınlar Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsinə, Azərbaycan Əlillər Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsinə, Əlillərin Beynəlxalq Əməkdaşlığı Uğrunda Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsinə, Əfqanıstan Veteranları İttifaqının Sumqayıt şəhər şöbəsinə və aztəminatlı ailələrə bütövlükdə bayram sovgatı verilmişdir [3].

Qurban bayramı münasibəti ilə Qarabağ müharibəsi əlilləri, veteranları və şəhid ailələri ictimai birliyinin Sumqayıt şəhər şöbəsinin, Azərbaycan Çernobil əlilləri Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsinin üzvlərinə, aztəminatlı ailələrə, bələdiyyə üzvlərinə və İcra aparatının işçilərinə bayram sovgatı verilmişdir. Çernobil Atom Elektrik Stansiyasında baş vermiş qəzanın 20-ci ildönümü ilə əlaqədar qəzanın qarşısının alınmasında iştirak etmiş şəxslərin hər birinə yerli büdcədən yardım edilmişdir. 1941-1945-ci illər müharibəsində Qələbənin ildönümlərinin qeyd edilməsi üzrə Sumqayıt şəhər bələdiyyəsinin tədbirlər planına müvafiq olaraq yataq xəstəsi olan müharibə iştirakçılarına bayram təbriki və bayram sovgatları verilmişdir; Sumqayıt Şəhər Tarix muzeyində Böyük Vətən müharibəsi veteranları ilə bələdiyyə üzvlərinin «dəyirmi masa» arxasında görüşü keçirilmişdir. «Nəsimi» adına dənizkənarı parkda şəhər bələdiyyəsi tərəfindən veteranlar üçün inşa edilmiş istirahət guşəsinə masaüstü oyunlar alınmışdır.

Ramazan bayramı münasibəti ilə şəhər Ağsaqqallar Şurası, Qarabağ müharibəsi əlilləri, veteranları və şəhid ailələri ictimai birliyinin Sumqayıt şəhər şöbəsi, Azərbaycan Çernobil əlilləri Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsi, Azərbaycan Gözdən Əlillər Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsi, Azərbaycan Əlil Qadınlar Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsi, Azərbaycan Əlillər Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsi, Əlillərin Beynəlxalq Əməkdaşlığı Uğrunda Cəmiyyətinin Sumqayıt şəhər şöbəsi, Əfqanıstan Veteranları İttifaqının Sumqayıt şəhər şöbəsi, şəhər bələdiyyəsinin məhəllə komitələri və aztəminatlı ailələrin üzvləri üçün iftar süfrəsi təşkil edilmişdir [1, s.369].

Şəhər bələdiyyəsi təhsil sahəsi üzrə öz fəaliyyətini həyata keçirmişdir. Gözdən əlil uşaqlar üçün Almanyanın Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyəti ilə birgə təlim kursları təşkil edilmişdir. Təkcə 1-ci təlim kursunun nəticəsində 20 nəfər Brayl üsulu ilə əlifbanı öyrənmişdir [3].

Səhiyyə sahəsi üzrə «Şəkərli diabet məktəbi»nin fəaliyyətinə dəstək verilmiş, ötən dövr ərzində 18 yaşa qədər uşaqlar təlim proqramı ilə daimi əhatə olunmuşdur, bütövlükdə məktəbin proqramında 475 nəfər iştirak etmişdir. Məktəbin proqramında iştirak etmiş xəstələrə Almanyanın Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin layihəsi çərçivəsində Lüdviqshafen partnyor şəhərindən gətirilmiş xüsusi tibbi inventar verilmişdir. «Şəkərli diabet məktəbi»ndə müalicə olunan uşaqlara Novruz bayramı münasibəti ilə bayram sovgatı və dərman preparatları verilmişdir. Xəstəxanalarda yatan xəstələr üçün də yardımlar edilmişdir [2, s 4].

İdman sahəsi üzrə bir nəfər şahmatçının beynəlxalq şahmat turnirinə ezam olunması üçün yerli büdcədən vəsait ayrılmış və M.Hüseynzadə adına stadionun 40 illik yubileyi münasibəti ilə köməklik göstərilmişdir [1, s396].

Mədəniyyət sahəsi üzrə Azərbaycan Milli Mətbuat günü münasibəti ilə bir qrup mətbuat işçisinə bələdiyyə mükafatı verilmişdir. Sosial təminat sahəsi və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi üzrə ilin əvvəlindən «Ana və uşaq sağlamlığı» mərkəzi ilə birgə şəhərdə məskunlaşmış 458 məcburi köçkün ailəsinə məişət əşyaları paylanmış, yardım göstərilmişdir. Bir sıra başqa tədbirlər də həyata keçirilmişdir. [3].

Ümumşəhər tədbirlərində yaxından iştirak edilmişdir [3].

Sumqayıt şəhər bələdiyyəsinin yerli sosial inkişaf proqramının icrasında aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilmişdir: təhsil sahəsi üzrə fars-ingilis dili təmayüllü internat məktəbin binasında əsaslı təmir işləri aparılmış, əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün xüsusi internatın istiliklə təchiz edilməsi məqsədi ilə dizel yancağı alınmış, «Alman dili Mərkəzi» üçün telefon xətti çəkilmiş, onun otaqlarında cari təmir işləri aparılmış, Şəhər təhsil şöbəsinin «Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzi»nə Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin layihəsi çərçivəsində Lüdviqshafen partnyor şəhərindən gətirilmiş stereomikroskop verilmiş, Şəhər bələdiyyəsinin sifarişi əsasında 11 saylı orta məktəbin dam örtüyü təmir edilmiş, Kimyaçılar qəsəbəsində yerləşən Qubadlı rayon məktəbinin binasında təmir işləri görülmüşdür [3].

Səhiyyə sahəsi üzrə şəhər Uşaq xəstəxanasına Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin layihəsi çərçivəsində Lüdviqshafen partnyor şəhərindən gətirilmiş rentgen aparatı üçün lampə verilmiş, Sumqayıt şəhər Təcili Tibbi Yardım xəstəxanasında şəhər bələdiyyəsinin sifarişi əsasında təmir işləri görülmüşdür. Mədəniyyət sahəsi üzrə Z.Tağıyev adına Uşaq kitabxanasının binası əsaslı təmir olunmuşdur. İdman sahəsi üzrə «Azərbaycan Respublikasında 2005-2015-ci illərdə futbolun inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının icrasını təmin etmək, şəhərdə uşaq futbolunun kütləviliyinin artırılması, uşaqların yay tətilləri dövründə asudə vaxtlarını təşkil etmək məqsədi ilə şəhər bələdiyyəsinin qərarı ilə «Sumqayıt bələdiyyəsi kuboku» təsis edilmişdir və şəhər bələdiyyəsi məhəllə komitələrinin 11-13 yaşlı uşaqlardan ibarət futbol komandaları arasında 15 İyun – Milli Qurtuluş günü bayramına həsr edilmiş ümumşəhər futbol yarışına start verilmişdir. Tədbirin ilkin mərhələsində futbol komandaları üçün idman inventarı alınmışdır. Futbol yarışında 20 komanda iştirak etmiş, onların sıralarına 280 nəfər uşaq cəlb edilmişdir [3].

Şəhərin mənzil-kommunal sahəsi üzrə Saray qəsəbəsini Sumqayıt şəhəri ilə bağlayan körpü əsaslı təmir olunmuş, yeni məhəccər quraşdırılmış, işıqlandırma, yol nişanlarının quraşdırma və yol cizgilərinin çəkilməsi işləri görülmüşdür. Bütövlükdə əsaslı təmir, quraşdırma və elektrik işlərinin dəyəri 78151,97 manat təşkil etmişdir. Bütövlükdə şəhər bələdiyyəsinin 2006-cı ilə yerli sosial inkişaf proqramı əsasında şəhər ərazisində 41,5 min kv. metr asfalt örtüyü qoyulmuş, sahəsi 72,5 min kv.metr yolun əsası qoyulmuş və təmir edilmişdir [3].

2007-ci ilə şəhər bələdiyyəsinin yerli sosial inkişaf proqramı əsasında ötən ildə həyata keçirilmiş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün yerli büdcədən 667227 manat məbləğində vəsait ayrılmışdır [4].

2008-ci ilə şəhər bələdiyyəsinin yerli sosial inkişaf proqramı əsasında cari ilin 9 ayında həyata keçirilmiş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün yerli büdcədən 233476 manat məbləğində vəsait ayrılmışdır [5].

Bələdiyyə mülkiyyəti üzrə «Bələdiyyə parkı»nın ərazisində abadlaşdırma, su xəttini quraşdırma, sanitariya qovşağının təmiri işləri həyata keçirilmişdir [3].

Şəhər bələdiyyəsinin məhəllə komitələri üzrə 15 İyun – Milli Qurtuluş günü münasibəti ilə Sumqayıtda keçirilmiş ümumşəhər iməciliyində şəhər bələdiyyəsinin məhəllə komitələri müvafiq tədbirləri həyata keçirmişlər. Ümumşəhər iməciliyi günü bələdiyyənin məhəllə komitələrinin üzvləri, yerli əhali, şəhər müəssisə, idarə və təşkilatların əmək kollektivləri şəhər ərazisində abadlaşdırma, sanitariya təmizləmə, təmir və quraşdırma tədbirləri həyata keçirmişlər. Sumqayıt şəhər bələdiyyəsinin rəhbərliyi, bələdiyyənin ictimai və qeyri-hökumət təşkilatları məsələləri daimi komissiyası Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlığı davam etdirmişdir.

Bir sıra qeyri-hökumət təşkilatları ilə görüşlər keçirilmiş, bir neçə layihələr üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, cari ildə Almaniyanın Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyəti, «Potensial» Sumqayıt Mütəxəssislər Birliyi, «Şəkərli diabet məktəbi», Etimad-uşaq və gənclərə psixoloji dayaq ictimai birliyi, «Ana və uşaq sağlamlıq mərkəzi» ictimai birliyi, Alman dili

müəllimlərinin birliyi, Almaniya Federativ Respublikası Lüdviqshafen şəhərinin əqli cəhətdən qüsurlu insanlar üçün emalatxana, «Demokratiyanı öyrənmə» ictimai birliyi, Avrasiya Fondu, «Nəqliyyatçıların Hüquqi Problemlərinin Həllinə Yardım» İctimai Birliyi, Azərbaycan müəllimlərinin Yaradıcı İttifaqının Sumqayıt şəhər şöbəsi, Azərbaycan Uşaq təşkilatı Sumqayıt şəhər şöbəsi, Azərbaycan Jurnalistlər birliyi Sumqayıt şəhər şöbəsi, Gənc mütəxəssislərin hüquqlarının müdafiə cəmiyyəti, Azərbaycan Yazıçılar birliyi Sumqayıt şəhər şöbəsi, «Sülh» qeyri-hökumət humanitar təşkilatı, Sumqayıt tələbələr ittifaqı, «Sumqayıtın ekoloji reabilitasiya» layihəsi, Kaspian psixososioloji reabilitasiya mərkəzinin rəhbərləri və nümayəndələri ilə görüşlər keçirilmiş, onlarla əməkdaşlıq əsasında həyata keçirilən layihələrin durumu təhlil olunmuş, əməkdaşlığın inkişafına dair müzakirələr aparılmışdır.

Görüşlər zamanı aşağıda qeyd olunan layihələr müzakirə edilmişdir: şəhər Uşaq xəstəxanasında kuvezlərin (qüsurlu doğulan uşaqlar üçün inkubator) istismarının durumu; «Alman dili mərkəzi»nin fəaliyyəti; uşaq və gənclər üçün «Etimad telefonu» xidmətinin fəaliyyəti; məktəbdaxili və məktəbdənkənar ekoloji tərbiyə kurslarının təşkili; Sumqayıt şəhəri üzrə tullantıların utilizasiya konsepsiyasının həyata keçirilməsi; çirkləndirilmiş ərazilərin kadastrının tərtib edilməsi; su təchizatı və kanalizasiya şəbəkəsinin sağlamlaşdırılması konsepsiyasının hazırlanması; su təchizatı və kanalizasiya şəbəkəsinin kadastrının hazırlanması; Sumqayıt «Su kanal» Törəmə Səhmdar Cəmiyyətinin texniki personalı üçün təlim kurslarının təşkili; Sumqayıt şəhərində şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş insanların maarifləndirilməsinin təşkili; Sumqayıt şəhərində gözdən əlil uşaqlar üçün Brayl üsulu ilə əlifbanın öyrənilmə kurslarının gedişatı; Sumqayıt şəhərində əqli cəhətdən qüsurlu insanların əmək reabilitasiyası» layihəsinin hazırlanması; Sumqayıt bələdiyyəsi klinikasının yaradılması; yerli büdcənin tərtibatında büdcə təsnifatından istifadə edilməsi; yerli büdcənin idarə etdirilməsində müasir kompüter proqramının tətbiqi; vətəndaşların yerli özünüidarəetmədə iştirakı; məhəllə komitələri və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlığın qurulması; məhəllə komitələrinin yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində rolunun artırılması [3; 4; 5].

Şəhər bələdiyyəsinin üzvləri, bələdiyyə İcra aparatının əməkdaşları 2006-cı ildə 23, 2007-ci ildə 20, 2008-ci ilin 9 ayında 11 beynəlxalq və respublika səviyyəli konfrans, seminar və toplantıda iştirak etmişlər [3; 4; 5].

Avropa Şurası Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresi və Norveç Yerli və Regional Hakimiyyətlər Assosiasiyasının təşəbbüsü və dəstəyi əsasında 2005-ci ilin sentyabr ayında başlanmış «Azərbaycanın Yerli Hakimiyyətlərinin Milli Assosiasiyasının yaradılması» layihəsi çərçivəsində yaradılmış İşçi qrupunun üzvü bələdiyyənin sədr müavini A.Kərimov İşçi qrupunun 2006-cı ilin fevral, aprel və iyun aylarında keçirilmiş iclas-seminarlarında iştirak etmiş, Azərbaycanda bələdiyyələrin Milli Assosiasiyasının yaradılmasına dair şəhər bələdiyyəsinin mövqeyini, təklif və rəylərini bildirmişdir. Şəhər bələdiyyəsinin sədr müavini Akif Kərimov Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin «Almaniya-Qafqaz partnyor şəhərlərarası əməkdaşlıq» layihəsi çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin durumunun müzakirəsi, sərhədyanı regionların əməkdaşlığının yaradılması və inkişafı sahəsində Almaniya Federativ Respublikasında toplanmış təcrübənin öyrənilməsi məqsədi ilə 2007-ci il yanvarın 20-dən fevralın 5-dək Almaniya Federativ Respublikasına ezam olunmuşdur. Qeyd olunmuş layihənin icrasının gedişatı Almaniya Federativ Respublikası İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Nazirliyinin, Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin, Lüdviqshafen, Saarbrücken və Biberax şəhərləri nümayəndələrinin iştirakı ilə Lüdviqshafen şəhərində müzakirə edilmişdir. Bununla yanaşı, Lüdviqshafen şəhərinin rəhbərliyi ilə Sumqayıt və Lüdviqshafen şəhərlərarası partnyor əlaqələrinin 30 illik yubileyi ilə bağlı ötən ildə hər iki şəhərdə keçiriləcək tədbirlər də müzakirə edilmişdir. 2007-ci ilin mart, iyun və dekabr aylarında Azərbaycan Şəhər Bələdiyyələri Milli Assosiasiyasının sədri, şəhər bələdiyyəsinin sədri Əbülfəz Babayev Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin tərkibində Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin Fransa Respublikasının Strasburq şəhərində keçirilmiş sessiyalarında iştirak etmişdir. 2006-cı ilin iyun ayında Bakı şəhərində ölkə bələdiyyələrinin

toplantısında Azərbaycanda şəhər, kənd və qəsəbə bələdiyyələri Milli Assosiasiyalarının yaradılmasına dair qərar qəbul edilmişdir və bu məqsədlə müvafiq İşçi qrupları formalaşdırılmışdır. Toplantının qərarı ilə şəhər bələdiyyəsinin sədri Ə.Babayev və sədr müavini A.Kərimov Azərbaycanın şəhər bələdiyyələri Milli Assosiasiyasının yaradılması ilə bağlı formalaşmış İşçi qrupunun müvafiq olaraq sədr müavini vəzifəsinə və üzv seçilmişlər. 2006-cı ilin noyabrın 30-da Bakı şəhərində keçirilmiş təsis yığıncağında Azərbaycan Şəhər Bələdiyyələrinin Milli Assosiasiyası (AŞBMA) yaradılmışdır. Təsis yığıncağı Azərbaycan Şəhər Bələdiyyələrinin Milli Assosiasiyasının Nizamnaməsini, üzvlük haqlarının miqdarını təsdiq etmiş, Azərbaycan Şəhər Bələdiyyələri Milli Assosiasiyasının sədrini, onun müavinlərini, idarə heyətini və Nəzarət-təftiş komissiyasının üzvlərini seçmişdir. Sədr vəzifəsinə yekdilliklə şəhər bələdiyyəsinin sədri Ə.Babayev seçilmişdir. 2006-cı ilin oktyabr ayında şəhər bələdiyyəsinin sədri Ə.Babayev Norveç Krallığının və Latviya Respublikasının yerli özünüidarəetmə orqanlarının assosiasiyalarının fəaliyyəti ilə tanış olmaq məqsədi ilə ölkə nümayəndə heyətinin tərkibində həmin ölkələrdə səfərdə olmuşdur.

Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin «Almaniya-Qafqaz partnyor şəhərlərarası əməkdaşlıq» layihəsi çərçivəsində Gürcüstan Respublikasının paytaxtı Tbilisi şəhərində 2007-ci ilin iyul ayının 4-5 tarixində «Tbilisi şəhərində tullantıların idarə edilməsinin transformasiyası» mövzusunda keçirilmiş konfransda şəhər bələdiyyəsinin sədr müavini A.Kərimov iştirak etmişdir. 2008-ci ilin mart ayının 12-dən 14-dək Azərbaycan Şəhər Bələdiyyələri Milli Assosiasiyasının sədri, şəhər bələdiyyəsinin sədri Əbülfəz Babayev Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin tərkibində Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin İspaniyanın Malaqa şəhərində keçirilmiş yaz sessiyasının işində iştirak etmişdir. Cari ilin may ayının 27-dən 29-dək Əbülfəz Babayev Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin tərkibində Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin Fransa Respublikasının Strasburq şəhərində keçirilmiş 15-ci plenar sessiyasının işində iştirak etmişdir. Cari ilin iyun ayında Azərbaycan Şəhər Bələdiyyələri Milli Assosiasiyasının sədri, şəhər bələdiyyəsinin sədri Əbülfəz Babayev və bələdiyyə üzvü B.Əzizov Türkiyə Respublikasının Konya şəhərində Tarixi şəhərlərin konfransının işində iştirak etmişlər. Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresi bu ilin sentyabr ayının 24-dən 29-dək Bolqarıstan Respublikasının Varna şəhərində təşkil etmiş Qara Dəniz regionu üzrə konfransda şəhər bələdiyyəsinin sədri Əbülfəz Babayev ölkəmizin nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak etmişdir [3; 4; 5].

Elmi yeniliyi: Məqalədə şəhər bələdiyyəsinin fəaliyyətə başlaması, onun fəaliyyəti proqramlarına müvafiq olaraq şəhərin sosial-iqtisadi inkişafı araşdırılır və təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə mühazirə və seminar məşğələlərində mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev H.A. Sumqayıt şəhərinin tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 544 s.
2. Yerli özünüidarəetmə qurumunun yarımillik fəaliyyətinin nəticələri. Sumqayıt qəz. 16 sentyabr 2006-cı il. № 74-75
3. <http://www.sumqayit-bl.gov.az/view.php?lang=az&menu=8060>
4. <http://www.sumqayit-bl.gov.az/view.php?lang=az&menu=8061&id=671>
5. <http://www.sumqayit-bl.gov.az/view.php?lang=az&menu=8062&id=669>

РЕЗЮМЕ
ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУНИЦИПАЛИТЕТА ГОРОДА СУМГАИТА
(2006-2008 гг)
Алиев Г.А.

Ключевые слова: *город Сумгаит, муниципалитет, экономические показатели, встречи, проекты*

В данной статье рассматривается становление муниципалитета города Сумгаита, достижение успехов в социально-экономическом развитии города в 2006-2008 гг. согласно программам деятельности.

SUMMARY
THE HISTORY OF MUNICIPAL ACTIVITY OF SUMGAYIT
(in the period of 2006-2008 years)
Aliyev H.A.

Key words: *Sumgayit city, municipal, economic indicators, meetings, projects*

The article deals with the decision of the municipality, achieving success in socio-economical development of the city in 2006-2008 years accordig to the program of activities.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	22.01.2016
	Son variant	25.02.2016

XIX ƏSRİN II YARISINDA ERMƏNİLƏRİN TÜRKLƏRƏ QARŞI TERRORÇULUQ HƏRƏKATLARI

ABDULLAYEV NOFƏL MAHMUD oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail:

Açar sözlər: Ermənilər, üsyan, təşkilat, Böyük dövlətlər

XIX yüzillikdə müxtəlif amillər üzündən Osmanlının çökməsi prosesi daha da sürətləndi və bunun nəticəsi olaraq Osmanlı imperiyası ilə bağlı çoxsaylı planlar ortaya çıxdı ki, bundan da məharətlə istifadə edən ermənilər XIX əsrin II yarısından etibarən qısa müddətdə ermənilərin silahlanmasını nəzərdə tutan cəmiyyətlər və təşkilatlar yaratmağa başladılar.

Onların müxtəlif istiqamətli fəaliyyətlərinin nəticəsi idi ki, 1870-1880-ci illərdə Osmanlı imperiyası ərazisində “Araratlı”, “Millətçi qadınlar”, “Şərq” və s. kimi cəmiyyətlərlə yanaşı, 1878-ci ildə Vanda “Qara xaç”, 1881-ci ildə isə Ərzurumda “Vətənin müdafiəçiləri” cəmiyyətləri və 1885-ci ildə İstanbulda Armenakan kimi terrorçu təşkilat da yaranmışdı. [8, s.107]

Ermənilərin Osmanlı imperiyası ərazisində türklərə qarşı törətdikləri qırğınların ilk mərhələsi XIX əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Belə ki, 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək istəyən dövlətlər tərəfindən ortaya atılan “erməni məsələsi” gündəmə gətirilmiş, erməni siyasi partiyaları və onların silahlı dəstələri formalaşdırılmışdı. 1887-ci ildə Hncak komitəsinin və 1890-cı ildə Daşnaksütyun partiyasının yaranmasından sonra erməni separatizmi daha da güclənmiş, ermənilər böyük dövlətlərin və onların Türkiyədə qurduqları missioner təşkilatların dəstəyi ilə “erməni muxtariyyəti” məsələsini silah gücünə əldə etmək yolunu tutmuşdular.

Bu səbəbdən də onlar 1890-cı il iyunun 20-də ilk dəfə Ərzurumda üsyana qalxdılar. Nəticədə hər iki tərəfdən 100 nəfərdən artıq adam öldü, 300 nəfərə qədər adam isə yaralandı. Buna baxmayaraq ermənilər Avropa ölkələrinin səfirliklərinə müraciət edərək, dünya dövlətlərinin diqqətini bu hadisələrə yönəltməyə cəhd etdilər ki, bu da erməni üsyanlarını tamamilə yatırmaqda Osmanlı dövlətinə mane olan əsas amillərdən oldu. [7, s.34]

Ermənilərin növbəti təxribat əməlləri 1890-cı il iyulun 15-də İstanbulda Qumqapıda Hncak partiyasının təşkilatçılığı ilə həyata keçirildi. Belə ki, erməni patriarxı Xoren Aşibyan kilsədə moizə edərək Hncakın nümayəndəsi A.Çanqulyan Türkiyənin bayrağını çıxaraq, patriarxı nümayişə çıxmağa məcbur etdikdən sonra, ermənilər Sultan sarayına yürüş etmişdilər. Qarşıdurmada xeyli sayda türk əsgəri ağır yaralanmış, jandarm mayoru Sərvər bəy isə qətlə yetirilmişdi. Bunun nəticəsi olaraq nümayiş iştirakçılarının bir qismi həbs olunmuş, Çanqulyana isə avqustun 20-də məhkəmədə ölüm hökmü oxunmuşdu.

1891-ci ilin əvvəllərində Sultan Əbdülhəmid cinayət törətmiş bütün ermənilərə şamil olunan ümumi amnistiya fərmanı imzalasa da, erməni millətçiləri sakitləşmək əvəzinə, gündən-günə daha da fəallaşaraq, əhalini “milli mübarizəyə” çağırırdılar. Belə bir şəraitdə Sason üsyanı baş verdi. Sasonda yaşayan ermənilər və kürdlər əsrlər boyu dostcasına ömür sürmələrinə baxmayaraq, erməni komitəçiləri iğtişələr üçün məhz bu bölgəni seçmişdilər. Bu hadisələrdə Qumqapı nümayişi zamanı Afinaya qaça bilmiş Damadyanın quldur dəstəsi xüsusi ilə fərqlənmişdi. 1894-cü il avqustun 23-nə qədər davam etmiş bu üsyanda həlak olmuş müsəlman əhalinin sayını nəzərə almayan ingilis tədqiqatçıları Vilyas və Bliss Sasonda 6000 erməni, Pasdırmıacyan isə 3500 erməninin öldürüldüyünü qeyd edirlər. [4, s.77-78]

“...Erməni xalqının taleyini yalan yolu ilə xilas etmək olar” [6, s.91] prinsipini özlərinin mübarizə metodlarının əsasına çevirən erməni təşkilatları cinayət əməllərini Sason üsyanından

sonra daha da gücləndirərək 1894-cü il sentyabrın 18-də İstanbulda müsəlmanlara qarşı Hncak erməni terror təşkilatının əli ilə qanlı küçə qırğını təşkil etdilər. Trabzon şəhərində və onun ətraf ərazilərində 1894-cü ilin oktyabrında mülki əhaliyə qarşı törədilmiş kütləvi qırğının təşkilatçıları da məhz erməni dövləti yaratmaq üçün “etnik təmizləmə” siyasəti yeridən Hncak erməni terror təşkilatı olmuşdur. Bu siyasətin tərkib hissəsi olaraq erməni quldur birləşmələri tərəfindən Urfa, Sivas, Harput və Diyarbəkir şəhərlərində həyata keçirilmiş qətləmlər 1894-cü ilin noyabrında Türkiyənin Maras şəhərində də təkrar olundu.

1895-ci il oktyabrın 24-dən 1896-cı il yanvarın 28-nə qədər Zeytunda Hncak partiyası üzvlərinin rəhbərliyi altında bu dövrün ən böyük üsyanlarından biri baş verdi. Hələ 1895-ci il sentyabrın 28-də Hncak partiyası böyük dövlətlərin səfirlərinə göndərdiyi məktubda “ermənilərin dinc nümayiş keçirməyə qərar verdiklərini, ... nümayişə silah gücü ilə mane olunacağı təqdirdə, baş verə biləcək dəhşətli nəticələrə görə cəmiyyətin məsuliyyət daşmayacağını” [1, s.136] qeyd edirdi. Bu xəbərdarlıqdan sonra ermənilər Sədr Əzəmə memorandum təqdim etmək üçün sentyabrın 30-da böyük bir izdihamla hökumət binası üzərinə yürüşə başladılar. Təşkilatlar nümayişin dinc xarakter daşıyacağını bildirsələr də, təxminən 2000-ə qədər erməni 30 sentyabr hadisələrini unudulmaz günə çevirmək üçün silahlandırılmışdılar. Bu yürüş zamanı hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar olsa da, müəyyən səbəblərdən yürüşün qarşısının alınmasında hərbi qüvvədən istifadə olunmamış, bu isə yeni iğtişələr üçün ermənilərə şərait yaratmış və üç gün ərzində hər iki tərəfdən yenidən qan tökülmüşdü. Nəticədə Qumqarı hadisələri “... fəlakətlər ardınca yeni-yeni fəlakətlərin gəlməsi üçün açılan yeni bir qapı” [3, s.154] olmuşdu. Bu yeni fəlakətlər isə daha çox Zeytun üsyanı zamanı yaşandı. Üsyanda hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar olsa da, yanvarın 31-də Zeytuna gələn Rusiya, İtaliya, Fransa və İngiltərə səfirlərinin hökumətə təzyiqləri nəticəsində üsyan iştirakçıları bağışlandılar. Üsyan rəhbərləri isə ingilis konsulunun vasitəsilə Marselə yola salındılar. Beləliklə, digər üsyanlarda olduğu kimi böyük dövlətlərin təzyiqləri nəticəsində erməni millətçiləri ağır cinayətlər törətmələrinə baxmayaraq, yenə də cəzasız qaldılar.

“Böyük Ermənistan – dənizdən dənizə ölkə” yaradılması istiqamətində “etnik təmizləmə” siyasəti yeridən ermənilər, bu sahədə törətdikləri üsyanlardan bir nəticə əldə edə bilmədikləri üçün fəaliyyətlərini İstanbula, mərkəzə yönəltdilər. Onlar bununla Avropa dövlətlərinin diqqətlərini asanlıqla özlərinə cəlb edə biləcəklərini zənn edirdilər. Avropa dövlətləri isə “erməni məsələsinə” yalnız öz maraqları kondeksindən yanaşır və baş vermiş üsyanlara bu maraqlara uyğun şəkildə münasibət bildirirdilər. Təsadüfi deyil ki, diplomat Rolen Jakmen böyük dövlətlərin və diplomatların erməni məsələsinə münasibətini “diplomatik komediya” adlandırmışdı. [2, s.27].

Ermənilərin Avropanın diqqətini “erməni məsələsi”nə yönəltmək istiqamətində həyata keçirdikləri tədbirlərdən ən mühümü Osmanlı bankına hücumdan ibarət oldu. 1896-cı ildə baş vermiş bu hadisə ermənilərin İstanbulda törətdikləri ilk hadisə idi. Hadisə üçün bu bankın seçilməsi onun Avropa ilə birbaşa əlaqəsinin olması ilə bağlı idi. Çünki bank qərbin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi.

Osmanlı bankına hücum edənlər Daşnaksütyün komitəsinə mənsub olan, xaricdən gəlmiş otuz ermənidən ibarət idi. Onlar banka tacir adı ilə daxil olmuş və oradakı mülki əhalini girov götürmüşdülər. Tədqiqatçı Jorj de Malevil bu hadisəni müasir tarixdə mülki şəxslərin girov götürüldüyü ilk terror aktı hesab edir. [5,s.153] Terrorçular Rusiya səfiri M.Maksimov gəlməyincə təslim olmayacaqlarını bildirmişdilər. Bu dəfə də qiyamçı erməniləri Maksimov xilas edib, sağ-salamat Türkiyəni tərk etmələrinə yardım etmişdi.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısında baş vermiş bu qiyamlar və erməni terror əməliyyatları artıq Osmanlı dövlətinin varlığını təhdid edən və taleyini dəyişdirə bilən bir amilə çevrildi. Bu səbəbdən də Osmanlı dövləti üsyançılarla bağlı bir sıra tədbirləri həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışdı. Təsadüfi deyil ki, 21 may 1915-ci il qanunu bütün bunların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdı. Bu qanuna əsasən ermənilər Qərbi Anadoludan şimala köçürülmüşdülər. Köçürülmə əsnasında və birinci Dünya savaşı dövründə Anadoluda ermənilər tərəfindən çoxu türk olan 2.500.000

müsəlmanın öldürüldüyü qeyd edilir. Bura 100 minlərlə Qafqaz və Azəri türklərini də daxil etsək bölgə Türklərinin məruz qalmış olduqları soyqırımın nəticələri haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkündür.

Elmi yeniliyi: XIX əsrin II yarısında Osmanlı imperiyasının müxtəlif ərazilərində ermənilər tərəfindən türklərə qarşı törədilmiş qətlialmlar müqayisəli şəkildə verilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Tələbələr, magistrilər və geniş oxucu kütləsi məqalədə şərh olunan amilləri nəzərə almaqla ermənilərin XIX əsrin II yarısında türklərə qarşı törətdikləri qətlialmlar haqqında məlumat əldə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Diyarbakır Salnameleri III, İstanbul, 1999, 270 s.
2. Emre Konqar. Toplumsal deyişmə kuramları və Türkiyə gerçeği. İ.: Remzi kitab evi, 2000, 208 s.
3. Ermenilerden gördüklerimiz, Ankara Üniversitesi yayınları, 1974, 355 s.
4. İsmail Hami Danişment. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. C.5, İstanbul, 1971, 107 s.
5. Muhittin Nalbantoğlu. Türklərə qarşı erməni vahşeti: Dün Türkiyə, bu gün Azərbaycan. İstanbul: 1992, 217 s.
6. Şen Osman. Düünden Bugüne Ermeniler, Ermeni Meselesi ve Türk-Ermeni ilişkileri. Trabzon: 2000, 326 s.
7. Türközü Halil Kemal. Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi.. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1982, 426 s.
8. Tarih boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ili ilişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi, 1985, 423 s.

РЕЗЮМЕ

ТЕРРОРИСТИЧЕСКИЕ АКЦИИ АРМЯН ПРОТИВ ТУРКОВ ВО II-ОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Абдуллаев Н.М.

Ключевые слова: армяне, бунт, организация, крупные державы

В статье затрагивается тема формирования армянских террористических организаций во II половине XIX в.

Основной целью этих организаций было осуществление бредовой идеи о создании Великой Армении. Автор выстраивает хронологию событий приведших к политическому давлению ряда европейских государств на Османскую империю.

SUMMARY

TERRORISTIC ACTIONS OF ARMENIANS AGAINST TURKISH IN THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY

Abdullayev N.M.

Key words: Armenians, revolt, organization, the great Powers

The formation of the Armenian terrorist organization in the second half of the XIX century.

The main purpose of this organization was implemenion of delusive ideas creating Great Armenia. The author arranges the chronology of the events leading up the political pressure of some European states to the Othoman Empire.

Daxil olma tarixi: İlk variant 10.11.2015
Son variant 25.02.2016

UOT 940

MÜASİR TARİXİ-SİYASİ PROSESLƏR VƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ

HACIYEV QASIM ƏHƏD oğlu

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, “Qarabağ Tarixi” şöbəsinin müdiri, t.ü.e.d.
e-mail: Aida092006@mail.ru*

Açar sözlər: Müasir tarix, Azərbaycan, Dağlıq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ATƏT.

İki dünya müharibəsinin, müxtəlif xarakterli müharibələrin, münaqişələrin və digər mürəkkəb hadisələrin baş verdiyi XX əsr bütün dünya xalqlarının tarixində az ya çox dərəcədə tarixi izlər buraxmışdır. Bu, Azərbaycan xalqının tarixindən də yan keçməmişdir. Mürəkkəb proseslərin içərisində olan – kütləvi qırğına, deportasiya və soyqırımılara, represiyalara, ərazi itkilərinə məruz qalan Azərbaycan əsrin sonlarında 20% ərazisinin Ermənistan Respublikasının hərbi qüvvələri tərəfindən işğalı ilə üzləşmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən başlamış siyasi proseslər iki qütblü soyuq müharibənin istiqamətini müxtəlif səmtə yönəltdi. Mürəkkəb siyasi məsələlərin həlli üçün lazım olan prinsipləri nəzərə almaqdan çox mövcud münaqişələri dərinləşdirmək siyasəti yürüdü. Böyük dövlətlərin geostrateji və iqtisadi maraqları müstəvisində yeni niyyətlər meydana çıxdı. Demokratiya və sülhpərvərlik devizi altında gizlədilən siyasi maraqlar öz simasını gizlədə bilmədi. Siyasi maraqlar, gizli məramlar bir sıra ölkələrdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə ikili yanaşmanı ortaya çıxardı. Dünyanın münaqişəli nöqtələrindəki problemlərin kəskinləşməsinə imkan verilməməsi üçün məsul olan beynəlxalq təşkilatlara təsir etmək gücünə malik olan böyük dövlətlər öz mövqelərini obyektiv şəkildə ortaya qoymadılar. Əksinə bir sıra dövlətlər belə bir vəziyyətdən öz mənafeləri üçün istifadə etməkdən ötrü bu münaqişələri daha da kəskinləşdirdilər.

Bir əsrdə baş vermiş iki dünya müharibəsindən sonra Dünyanın bir neçə nöqtəsində - Əfqanıstan, Vyetnam və s. kimi ölkələrində aparılan müharibələrlə bərabər bir sıra dövlətlərin daxili siyasi-hərbi ixtişaşların artması qaçılmaz oldu. İran-İraq, İsrail-Fələstin müharibələri uzandıqca öz ətrafına siyasi maraqları cəlb etməklə həlli vacib olan digər ciddi problemlərin həllini ya birdəfəlik, ya da uzun müddətə təxirə salırdı. Yaxın Şərq məsələsi deyilən bu münaqişə ocağının nə vaxtsa həll ediləcəyi barədə fikirlər də, praqnozlar da özünü doğrultmurdu. Vaxtilə Dünya kapitalist ölkələrindən qapalı xarakterinə görə təcrid olunmuş SSRİ dağılıqdan sonra onun daxilində vaxtilə “həll edilmiş” etnik münaqişələr və ərazi iddiaları əsasında mövcud olan narazılıqlar ortaya çıxdı. Bu narazılıqları aradan qaldırmaq, münaqişələri nizamlamaq üçün fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların işinə mane olan qüvvələrin açıq müdaxilələri baş verdi.

XX əsrin əvvəllərindən başlanan gərgin siyasi mübarizə beynəlxalq geosiyasi səhnənin iki böyük güc mərkəzi olan ABŞ və SSRİ arasında dünyadakı strateji ehtiyatlara və dövlətlərə nəzarət uğrunda gedən global rəqabət meydanına çevrilməsinə gətirib çıxardı. Bu zaman dünya xəritəsinin iki böyük geostrateji vahidə bölünməsi ilə ABŞ və SSRİ-nin nəzarət etdiyi siyasi mühit yarandı. Lakin SSRİ-nin dağılmasından sonra Moskva öz geostrateji meydanını itirdi və ABŞ-ın «Yeni Orta Şərq» geosiyasi bazisi məkanına birləşdi [3, s.269].

SSRİ-nin dağılmasından sonra qalan coğrafi məkanda öz mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışan Rusiya Federasiyasının isə Qafqaz, Balkanlar və Orta Şərqi əhatə edən bu yeni geosiyasi bölgənin heç olmasa bir hissəsində öz təsir gücünü davam etdirmə səyləri Şimali Qafqazda yaradılan münaqişələr nəticəsində xeyli dərəcədə zəiflədi. Rusiya Federasiyasının bölgə üzərindəki təsir gücünü artırmaq üçün ABŞ və onun müttəfiqlərinə qarşı İranla birgə fəaliyyət göstərmək cəhdləri isə ona bu məsələdə arzu etdiyi qədər kömək etmədi.

Rusiya Federasiyası və İranın bölgədəki təsirini ən aşağı səviyyəyə salmağa çalışmaq yanaşı, ABŞ Rusiya Federasiyası, Çin və Fransanın bölgəyə marağının artmağa başlaması ilə narahatlıq yarandı. Bu rəqabətdən yalnız Türkiyə yararlandı.

İngiltərə digər bir sıra ölkələrin Avropa Birliyində orta q bir xarici siyasətin mövcud olmadığını nəzərə alaraq ABŞ-la müttəfiqliyi sayəsində bölgədə hökmranlıqlarını davam etdirdilər. Almaniyə isə bu istiqamətdə gərgin səylər göstərməyə başladı. Bunun Türkiyəsiz mümkün olmayacağını anlayaraq, Almaniyə bir sıra Xəzəryanı, Yaxın Şərq və Balkan ölkələrində sabitliyin əldə olunmasında Türkiyənin önəmli bir rol oynadığını qəbul etməsi ilə Almaniyanın Yaxın Şərq geosiyasi bölgəsində mövqeyə malik olmaq arzusunu da bildirdi [8].

Yaxın Şərq və Balkan ölkələrində körfəz məsələsindən sonra Xəzər hövzəsindəki enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsinin önə çıxması baş verdi. Regionda neft və təbii qaz yataqlarının bölüşdürülməsi üçün gərgin rəqabət başlandı. ABŞ-ın bu rəqabətdə əsas rəqibi bölgədə ən güclü təsirə malik olan Rusiya Federasiyası Qafqazda etnik qrupları bir-birinə qarşı qoyaraq münaqişə yaratmaqla bölgəni nəzarət altında saxlamağa çalışdı. Lakin burada o, əksinə, bölgələrin radikal çıxışları ilə qarşılaşdı.

Rusiya Federasiyası Çeçenistanla apardığı müharibəni (1994-1996-cı illərdə) dayandırmağa məcbur olsa da bir qrup vəhəbinin şəriət dövləti qurmaq cəhdlərinə qarşı mübarizə aparmağa başladı. Vəhəbilərə dövlət dəstəyi verən Səudiyyə Ərəbistanı rəhbərliyinin və ya onların tərəfdarlarının bu dəstəyi vermək məsələsində Səudiyyə Ərəbistanı hökumətinin London ilə yaxın əlaqələrinin mövcud olması ilə bunun arxasında Vaşinqtonun durduğu məlum idi.

Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan neftinin Rusiyaya çatdırılmasında önəmli məkana malik olan Dağıstanın Rusiya üçün önəmli olması, müəyyən dairələrdə Çeçenistan yolunu itirən Rusiyanın bundan nəticə çıxarması və Dağıstan yolunu da təhlükə altında qoymaması barədə xəbərdarlıqlar edilirdi. Eyni zamanda, Rusiya Federasiyasının regiondakı təbii müttəfiqi olan İranın başı isə öz daxili problemləri və Türkiyə ilə qarışdırılırdı.

ABŞ hökuməti neft boru xətləri məsələsində bir ölkədən asılı qalmaq üçün bir neçə alternativ variantı araşdırmağa başladı. Bunların arasında Türkiyə, İran, Qara dəniz sahilləri də var idi. Dünya neft şirkətləri tərəfindən bunlardan hansına üstünlük veriləcəyinə baxmayaraq, ABŞ öz milli mənafehlərinə, regional və beynəlxalq strateji hesablarına uyğun şəkildə əlaqələr yaratmağı nəzərdə tuturdu. Konsorsiumun ilk rəhbəri olan Dr. Terri Adamsın bildirdiyinə görə, bir neçə variantın eyni vaxtda həyata keçirilməsi «Qərb»in xeyrinə idi [1, s.18-19].

Bu zaman Xəzər hövzəsi dünyada neftin qiymətləri yüksəldiyinə görə iri dövlətlərin diqqətini çox cəlb etdi. Burada təxminən 140 milyon barell neft ehtiyatı və təxminən 360 trilyon kub metrlik təbii qaz ehtiyatının olduğu məlum idi [3, s.271]. Azərbaycan hökuməti neftin Gürcüstan ərazisindən Qara dənizə daşınmasına başlamağı planlaşdırdı. Çünki, Rusiyadan keçən xəttin tez-tez baş verən münaqişələr, anlaşılmaqlar səbəbindən əlverişli deyildi. ABŞ-n məqsədi isə bu enerji yataqlarının ABŞ-ın dünya hegemonluğunu təhdid edə biləcək ölkələrin əlinə keçməsinə imkan verməmək idi.

Təxminən 2 milyon dollar məbləğində maliyyə sərf olunması nəzərdə tutulan 1.250 mil uzunluğundakı Bakı-Ceyhan xətti üçün «Bechtel» və «General Electric» şirkətlərinin yaratdıqları konsorsium inşa planı hazırladı. Ən vacib təbii bazarlardan biri kimi səciyyələndirən Türkiyə də hökumət enerji yatırımlarında beynəlxalq sərmayənin tələb etdiyi hüququ tənzimləmələr yaradaraq boru xəttinin tikilməsini üzərinə götürən firmaların etirazları qarşılığında maneələri aradan qaldırdı.

Beləliklə, Qafqaz və Xəzəryanı bölgəni öz nəzarətində saxlamaq, beynəlxalq kapitalist sistemə inteqrasiya etmək üçün səy göstərən ABŞ və müttəfiqləri bölgənin ən əhəmiyyətli ölkələrindən biri olan Rusiya Federasiyasını nəzarət altına salmağa çalışdı. ABŞ inteqrasiya prosesinin önündə duran Rusiya Federasiyasını bir maneə kimi aradan çıxarmaq üçün əvvəlcə bu ölkədə Qərb kapitalizmi ilə öz mənafehlərini bərabər görən kapitalist təbəqə yaratmağa çalışdı.

Keçmiş bürokratlardan istifadə edilən bu əməliyyatda böyük bir məsafə qət edən yeni təbəqə sərmayə qoyuluşundan topladığı maliyyəni Qərbin iri şəhərlərinə yönəltdi.

Müttəfiqlər bu zaman Şimali Qafqazdakı münaqişələrdən Moskvaya bir xəbərdarlıq kimi istifadə etməklə yanaşı, bütün diqqəti rus ordusunun bölgədə çətin vəziyyətə salınaraq, ölkədəki əvvəlki təsirliliyinin zəiflədilməsinə yönəltməyi və keçmişdəki vəziyyətinə qayıtmaq cəhdlərinə hansısa formada mane olmağa çalışırdılar.

ABŞ Moskvanın Qafqazdakı təsir dairəsini daraltmaqla yanaşı, onun İran və İraqa iqtisadi əlaqələrini bölgəyə nəzarət etməsi ilə zəiflədə bildi. Rusiya Federasiyası ticarət sahəsində kifayət qədər böyük bir zərəərə uğradılaraq güzəştə getməyə məcbur edildi [3, s.272].

Rusiya Federasiyası öz neft və təbii qaz istehsalına Qafqaz və Xəzər hövzəsindəki istehsal və daşımadan alacağı payı da qataraq dünya bazarına girmək və ölkə iqtisadiyyatını genişləndirməyi düşünərkən, ABŞ rəhbərliyi Xəzər neftini öz nəzarətində saxlamağa və beynəlxalq bazarlarda məlum plan daxilində yayılmasının təşkil edilməsinə çalışırdı [3, s.272-273].

Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarını dünya bazarına çıxarmağın iki əsas istiqaməti var idi. Bunlardan biri Çin, ikincisi Türkiyə idi. Bu məsələdə Rusiya Federasiyası və İran İslam Respublikasının birgə fəaliyyət cəhdləri heç bir nəticə vermədi. ABŞ İranla münasibətlərini inkişaf etdirməyə çalışaraq, Almaniya və Fransaya qarşı bölgədə yeni bir maliyyə rəqabətinə girdi [3, s.273].

Artıq bölgədəki enerji ehtiyatları üzərindəki regional və beynəlxalq rəqabət XXI əsrin geosiyasi enerji xəritəsini və bu rəqabətdə yer tutan böyük dövlətlər arasındakı hegemonluq məsələsinin istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Rusiya Federasiyasının Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzərindəki siyasəti mürəkkəb bir proses halı aldı. Bu münaqişə 4 mərhələ içərisində cərəyan etməsi ilə səciyəvidir: 1993-cü ilin aprelindən 1994-cü ilin dekabrınadək – Rusiya Federasiyasının Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini təkrar öz əlinə almaq təşəbbüsləri dövrü; 1994-cü ilin dekabrından 1996-cı ilin dekabrınadək, Rusiyanın problemi həll etmək uğrunda fəaliyyətini ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində həyata keçirdiyi dövr; 1996-cı ilin dekabrından 1999-cu ilin martınadək, Rusiyanın Minsk Qrupundakı fəaliyyətini vurğulayaraq bunu Qərb dövlətlərinin, xüsusilə ABŞ ilə bölüşmə məcburiyyətində qaldığı dövr; 1999-cu ilin martından - günümüzədək, Rusiyanın Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində təşəbbüsü öz əlinə alan ABŞ-in bu məsələni həll etmək üçün fəaliyyətinə mane olmaq üçün təşəbbüs göstərdiyi dövr [2, s.295].

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başladığı ilk dövrdən siyasi proseslərin içərisində olan Rusiya Federasiyasının Dağlıq Qarabağla bağlı məqsədli həll məsələsinə öz əlində saxlamaq üçün ATƏM-in fəaliyyətinin qarşısını almaq, Minsk Qrupuna həvalə edilmiş həll vəziyyətini geri qaytarmaq (aprel 1993 – dekabr 1994) və bu problemdən istifadə edərək Azərbaycanda əvvəlki mövqeyinin bərpasına nail olmaq idi. Rusiya Federasiyası hökumətinin birinci addımı Dağlıq Qarabağ probleminin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində həllinə tərəfdar olan Azərbaycan Respublikasına öz təsir gücünün tükənmədiyini göstərmək idi. Rusiya Federasiyası hökuməti bunu sübut etmək üçün 4 aprel 1993-cü il Gəncə qiyamını və Ermənistan hərbi qüvvələrinin Azərbaycanın Ağdam (26-28 aprel 1993), Füzuli (23 avqust 1993), Cəbrayıl (25-26 avqust 1993), Qubadlı (31 avqust 1993) və Zəngilan rayonlarının (28 oktyabr-3 noyabr 1993) işğalını təşkil etdi [3, s.296].

ATƏT-in Minsk qrupunun danışıqlarında erməni təmsilçilərindən bu işğalların səbəbini soruşarkən, erməni təmsilçisi «Dağlıq Qarabağ ətrafında bir növ (əraziləri işğal edərək) təhlükəsizlik qurşağı yaratmaq ideyasını ruslar irəli sürüb və Azərbaycan ərazilərinin işğalı onların yardımı ilə həyata keçirilib» demişdir [6, s.107].

Rusiya Federasiyasının 1993-cü il aprelin 17-dən etibarən vasitəçilik məqsədilə tərəflər arasında atəşkəs əldə etmək üçün təşəbbüs göstərməyə başlaması ilə bərabər Ermənistanın

hücumlarının davam etməsi və 1993-cü il aprelin 15-də fəaliyyətə başlayan ATƏT-in Minsk qrupu danışıqları 1993-cü ilin oktyabr ayının sonuna qədər davamı nəticənin acınacaqlı olduğunu göstərdi. Paralel danışıqlar aparan Rusiya Federasiyası, vəziyyətdən istifadə edərək təşəbbüsü ələ keçirdi, onun vasitəçiliyi ilə 1994-cü il may ayının 4-5-də Bişkekdə atəşkəs protokolu imzalandı. Həmin protokola uyğun olaraq 9 may Azərbaycan və Ermənistan Müdafiə Nazirlikləri, həmçinin Dağlıq Qarabağdakı separatçı ermənilər arasında atəşkəs anlaşması imzalandı və 12 may 1994-cü ildə atəşkəs əldə edildi [5, s.116]. Rusiya təmsilçisi Vladimir Kazimirov tərəfindən bu atəşkəsin 3 aylıq müddət üçün əldə edilməsi və bu müddətin tərəflərin təkrar Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə həll istiqamətində qəbul edilməyən təklifi Rusiya hökumətinin Dağlıq Qarabağ problemindəki düynü möhkəmlətmək təşəbbüsü kimi qiymətləndirildi [4].

Təşəbbüsün 1994-cü ilin iyulunda Rusiya Federasiyasının əlinə keçməsi və ATƏT ilə Rusiya Rusiya Federasiyası arasında problemin həlli üçün vasitəçilik məsələsində rəqabətin yaranmasına gətirib çıxardı. Rusiyanın problemin həllindəki təşəbbüsünün və təkbaşına sülhməramlı qüvvə göndərməsinin qarşısını almaq üçün ATƏT-in Səlayiyyətli Məmurları Komitəsi 1994-cü il iyulun 16-da münaqişə bölgəsinə yerləşdiriləcək sülhməramlı qüvvələrin çoxölkəli olmasının vacibliyi məsələsinə dair qərar qəbul etdi [4,s.298]. Qərarla bölgəyə gedəcək sülhməramlı qüvvələri bir dövlətin ən çox 30 % hərbi güclə təmin edə biləcəyi müəyyənləşdirildi. Həmçinin, vasitəçilik fəaliyyətində rəqabətə davam gətirmək və danışıqları bir mərkəzdə birləşdirmək üçün ATƏT-in Budapeşt Zirvə Toplantısında (1994-cü il dekabr) bir sədrli Minsk qrupu daxilində ikili həmsədrlik sistemi yaradıldı. ATƏT-in Budapeşt Zirvə Toplantısında Minsk qrupu daxilində daimi həmsədrlik statusu NATO və Rusiya Federasiyasının birgə sülhməramlı qüvvələrinin yaradılması və bu qüvvələrin Dağlıq Qarabağa yerləşdirilməsinə dair razılıq əldə edildi. Beləliklə, ATƏT Rusiya Federasiyasına Minsk qrupu daimi həmsədrlik vəzifəsini verərək problemin həllinin ATƏT çərçivəsindən çıxmasını və Rusiya Federasiyasının himayəsinə keçməsinə əngəllədi.

Beləliklə, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini birdəfəlik həll etmək üçün münasib və əlverişli şəraitlərdən istifadə edərək münaqişə ilə bağlı daha böyük imkanlara üstünlük vermək, bu mümkün olmadıqda, Azərbaycan Respublikasını Rusiya Federasiyasının təsir dairəsindən tamamilə uzaqlaşdırmaq üçün dəqiq və cəsarətli siyasət yeridilməlidir. Bu zaman Azərbaycan Qərbə daha real şəkildə yaxınlaşmalı, ABŞ-ın partnyoru olmalıdır. ABŞ-ın Azərbaycan Respublikasında ümumi strateji və iqtisadi maraqlarının mövcudluğu Azərbaycan Respublikasını Rusiya Federasiyasının təsir dairəsindən çıxaracaq, Qafqaz regionunda Rusiyanın nüfuzunun azalması nəticəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həll ediləcəkdir.

Elmi yeniliyi: Ermənistan Azərbaycan arasında baş verən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi son siyasi proseslərə və diplomatik danışıqlara əsaslanaraq böyük dövlətlərin mövqeləri araşdırılmışdır. Bu problemə müasir prizmadan yanaşmaqla təhlil edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Müasir tarixi siyasi proseslər və Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi aktual məsələləri özündə əks etdirməklə praktik əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin nəticələrindən ali məktəblərdə mühazirələrin, eyni zamanda Elmi konfransların materiallarının hazırlanmasında əsas sənəd kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adams.T. Oil and Geopolitical Strategy in The Caucasus, Asian Affairs, February 1999, s.18-19.
2. Cəfərsoy N. Müstəqilliyin onuncu ilində Azərbaycan-Rusiya əlaqələri (1991-2001) // Avrasiya dosyası üç aylıq uluslararası ilişkiler ve statejik araştırmalar dergisi). Ankara: 2001, cild VII, №1,s.296- 300

3. Gürses E. Kavkasyada uluslararası rekabet // Avrasiya dosyası (üç aylıq uluslararası ilişkiler ve stratejik araştırmalar dergisi). Ankara: 2001, cild 7, sayı 1, s.250-273.
4. Hacıyev Q., Nuriyev S. Vladimir Kazimirovun “Qarabağa sülh” arzusu və əsl niyyəti. Bakı: Təknur, 2011, 131 s.
5. Hacıyev Q. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi. Bakı: Təknur, 2014, 399 s.
6. Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər). Bakı: Azərbaycan, 1999, 288 s.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КОНФЛИКТ ПО НАГОРНОМУ КАРАБАХУ

Гаджиев Г.А.

Ключевые слова: *Современная история, Азербайджан, Карабах, Нагорно-Карабахский конфликт, ОБСЕ*

В XX веке произошли мировые войны, конфликты и тяжелые потрясения, оставившие след в истории народов мира. В конце века на территории Азербайджанского государства были проведены массовые депортации и геноциды, в результате 20% земли были оккупированы Армянской Республикой.

Политические процессы показывают, что стратегические и экономические интересы США в Азербайджане явилось причиной ослабления позиций России на Южном Кавказе и разрешения Армяно-Азербайджанской Карабахской войны в рамках международно-правовых норм.

SUMMARY

THE MODERN HISTORICAL AND POLITICAL PROCESSES AND THE ARMENIAN-AZERBAIJAN DAGHLIG-GARABAGH CONFLICT

Hajiyev G.A.

Key words: *modern history, Azerbaijan, Daghlig-Garabagh conflict, OSCE*

The XX century – the period of two world wars, wars of various characters, conflicts and other complex events has left more or less historical traces in the history of the world peoples. It also affected the history of the Azerbaijani people. at the end of the century 20% of the territory of the Azerbaijan state being in these processes - affected by the massacres, deportation and genocides, repression, and the loss of area was occupied by Armenia.

Political process show that the general strategical and economic interests of the United States will drop the Republic of Azerbaijan out of the Russian Federation’s influence, as a result of the discredit of Russia’s influence in the Caucasus region the Armenian-Azerbaijan Daghlig-Garabagh conflict will be resolved within the framework of international law.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	25.02.2016
	Son variant	02.03.2016

UOT 338(436)

AZƏRBAYCANIN GUAM ÖLKƏLƏRİ İLƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ KOMPLEKS TƏHLİLİ

ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ SABİR qızı

Sumqayıt Dövlət Universteti, baş müəllim

ŞİRVANİ KÖNÜL VAQİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universteti, müəllim

e-mail: shafiga_mammadova@mail.ru

Açar sözlər: ÜDM, ticarət kvotası, ixrac, idxal, tədiyyə balansı.

Bu bölmədə GUAM təşkilatına daxil olan ölkələrin iqtisadiyyatının təhlili, idxal-ixrac Əmtəə strukturu, ixrac-idxal kvotasının dinamikası göstərilir. Həmçinin Azərbaycanın bu ölkələri ilə birgə sahibkarlığı və elmi-texniki əməkdaşlığı məsələləri şərh olunur.

Burada GUAM təşkilatına daxil olan ölkələrin iqtisadiyyatının təhlili, Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələri, Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə birgə sahibkarlığı və elmi-texniki əməkdaşlığı məsələləri şərh olunub.

Keçmiş SSRİ respublikalarının birgə inkişafı vahid xalq təsərrüfatı kompleksində onların arasında ictimai əmək bölgüsünün və sahə ixtisaslaşmasının əmələ gəlməsinə gətirmişdi. Uzunmüddətli birgə inkişaf nəticəsində sənaye ixtisaslaşmasının dəqiq istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Mövcud milli-ərazi sistemaltılar iqtisadi baxımdan bir mərkəzdə formalaşan və vahid xalq təsərrüfatı kompleksində birləşən, lakin dünya bazarı ilə zəif əlaqədə olan sahələr və respublika arası əlaqələr yolu ilə bir-birini tamamlayırdı. Bunun nəticəsində, SSRİ dağılandan və bazar münasibətlərinə keçəndən sonra onlar dünya bazarın tələblərinə çevik uyğunlaşa bilməmişlər. Yaranan ağır iqtisadi vəziyyətdən GUAM ölkələri dünya təsərrüfatına çıxış və birgə inkişaf rəşional yolunu seçdilər. Avroasiya transkavkaz nəqliyyat dəhlizinin yaranması mövcud iqtisadi imkanların gerçəkləşdirilməsinə şərait yaradır. Həmin prosesdə Azərbaycan aparıcı rola malikdir. Odur ki, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı uyğunlaşması və onların vahid təkrar istehsal prosesinə qoşulması ticarət əlaqələrinin, ümumiyyətlə, GUAM ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında və genişləndirilməsində əsas amil kimi çıxış edir (cədvəl 1.).

Cədvəl 1.

GUAM ölkələri ilə ixrac-idxal əmtəə strukturu

İdxal, %	2005	2012	İxrac, %	2005	2012
1	2	3	4	5	6
Gürcüstandan	100	100	Gürcüstana	100	100
ərzaq malları və kənd təsərrüfatı məhsulları	26.3	18.8	ərzaq malları və kənd təsərrüfatı məhsulları	3.2	8.8
Mineral məhsullar	45.2	64.5	Mineral məhsullar	88.6	85.7
Kimya sənayesi məhsulları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar	9.9	12.7	Kimya sənayesi məhsulları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar	6.5	4.4
Maşınlar, mexanizmlər və nəqliyyat vasitələri	17.4	4.0	Maşınlar, mexanizmlər və nəqliyyat vasitələri	0.8	1.1

1	2	3	4	5	6
Ukraynadan	100	100	Ukraynaya	100	100
ərzaq malları və kənd təsərrüfatı məhsulları	16.8	28.1	ərzaq malları və kənd təsərrüfatı məhsulları	33.7	6.4
Mineral məhsullar	3.9	3.7	Mineral məhsullar	48.6	82.9
Kimya sənayesi məhsulları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar	38.5	36.2	Kimya sənayesi məhsulları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar	12.5	8.9
Maşınlar, mexanizmlər və nəqliyyat vasitələri	36.6	32.0	Maşınlar, mexanizmlər və nəqliyyat vasitələri	5.1	1.3
Moldovadan	100	100	Moldovaya	100	100
ərzaq malları və kənd təsərrüfatı məhsulları	35.8	54.9	ərzaq malları və kənd təsərrüfatı məhsulları	44.9	44.6
Mineral məhsullar	0.2	0.9	Mineral məhsullar	54.0	16.4
Kimya sənayesi məhsulları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar	51.6	40.9	Kimya sənayesi məhsulları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar	0.3	12.3
Maşınlar, mexanizmlər və nəqliyyat vasitələri	11.7	3.3	Maşınlar, mexanizmlər və nəqliyyat vasitələri	0.1	26.7

* cədvəl DSK "GUAM ölkələri" rəqəmləri əsasında tərtib edilib, 2013, s. 174-179

Strukturun dinamikasına görə, iqtisadiyyatın idxalını əvəz edən sahələrinin inkişaf səviyyəsi, ölkənin xarici daxilolmalardan asılılığı, onun özünü təmin etmək qabiliyyətinin dərəcəsi, iqtisadi müdafiəsi və təhlükəsizliyi haqda danışmaq mümkündür. Cədvəldən görüldüyü kimi, Gürcüstanın idxalında makinaların, avadanlığın və nəqliyyat vasitələrin xüsusi çəkisi artıb (22.2%), Ukraynada o, 38.9% qədər artıb, Moldovada isə müəyyən azalma müşahidə edilir.

Göstərilən illərdə ixracda Gürcüstandan çıxan ərzaq məhsullarının və kənd təsərrüfatı mallarının xüsusi çəkisi 8.8%-ə qədər artıb, Ukraynada kimya sənayenin məhsullarının xüsusi çəkisi 8.9%-ə qədər azalıb, mineral məhsulların isə 82.9%-ə qədər, Moldovada mineral məhsulların xüsusi çəkisi 16.4%-ə qədər azalıb, makina, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin çəkisi isə 26.7%-ə qədər artmışdır. İxrac-idxal strukturunda baş verən dəyişikliklər, başqa ölkələrlə ticarət münasibətlərin qarşılıqlı fayda əsasında inkişaf potensialının imkanları zəif istifadə edildiyi üçün, XTƏ-nin diversifikasiya və ilkin resursların emal dərinliyi və keyfiyyəti problemi ölkənin dövlət və iqtisadi siyasətinin mühüm strateji vəzifəsi kimi müəyyən olunmalıdır. İnkişafın bünövrəsi kimi yalnız, ölkənin təbii, istehsal və elmi-texniki resurslarının səmərəli istifadəsini təmin edə bilən milli bazar çıxış edə bilər. Azərbaycanda neft maşınqayırması, cihazqayırma, metallurgiya, kimya və neftkimyası, qida sənayesi, xidmətlərdən isə - neft yataqların kəşfi, dəniz və hava yük daşınmaları və s. kimi sahələrdə artıq dünya bazarlarında rəqabətə davamlı məhsulu buraxmaq üçün müəyyən imkanlar mövcuddur. [1]

Elmi-texniki, yüksək texnologiyalar məhsulunun xüsusi çəkisinin artırılması ilə keçən tarazlaşdırılmış ixrac və sənayenin ixracyönümlü və idxalı əvəz edən sahələrinin sürətli inkişafı xarici iqtisadi siyasətin əsas amil və istiqaməti kimi çıxış edir. Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının dünya bazarı ilə formalaşan münasibətlərinin müasir mərhələsində əsas istiqaməti, nəinki ticarət əməliyyatlarının ixrac strukturunun, həmçinin idxal strukturunun da təkmilləşdirilməsi və Azərbaycanı qane edən rəqabət tələblərə uyğun olan məhsulla dünya bazarlarına çıxış olmalıdır. Yalnız daha çevik və dərin marketing siyasəti aparılmaqla, ixraca işləyən sahə və müəssisələrin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi zəruridir. Məlum olduğu kimi, ticarət dövriyyəsinin ÜDM-in səviyyəsinə və dinamikasına təsir göstərdiyinə görə, ticarət dövriyyəsinin ÜDM-lə qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur.

2000-ci ilə qədər ixrac həcmi azalırdı, idxal həcmi isə artırdı, xarici ticarət balansı mənfi saldoya malikdi və 1999-ci ildə - 106.2 ABŞ \$ təşkil etmişdir. Bu isə respublikanın tədiyyə balansına mənfi təsir göstərmişdir. Xarici ticarət kvotası 2000-ci ilə qədər azalma meylini nümayiş edirdi, sonra isə həm ixrac, həm də idxal kvotası üzrə artım meyli müşahidə olundu. Belə ki, xarici ticarət kvotası 1995-ci ildə 54.0%, 1999-ci ildə 42.9%, 2000-ci ildə 56.6% təşkil etmişdirsə, artıq 2012-ci ildə 118.6% təşkil etmişdir; ixrac kvotası müvafiq olaraq 1995-ci ildə 26.4%, 1999-ci ildə 20.3%, 2000-ci ildə 34.0%, 2012-ci ildə isə artıq 103.2% olmuşdu; idxal kvotası isə müvafiq olaraq 1995-ci ildə 27.7%, 1999-ci ildə 22.6%, 2000-ci ildə 22.6%, 2012-ci ildə isə 15.6% olmuşdu.

Cədvəl 2.

İxrac-idxal kvotasının ÜDM-da dinamikası

	Azərbaycan			Gürcüstan			Moldova			Ukrayna		
	2000	2003	2012	2000	2003	2012	2000	2003	2012	2000	2003	2012
ÜDM, mlrd.\$	5.3	7.3	46.3	3.1	4.0	11.27	1.3	2.0	6.197	31.3	50.1	401.5
İxrac	1.8	2.6	47.8	0.3	0.5	1.4	0.5	0.8	1.5	14.6	23.1	63.1
İdxal	1.2	2.6	7.2	0.7	1.1	5.6	0.8	1.4	4.5	14.0	23.0	80.8
dövriyyə	3.0	5.2	54.9	1.0	1.6	7.0	1.3	2.2	6.0	28.6	46.1	94.0
ixrac kvotası, %	34.0	35.6	103.2	9.7	12.5	12.4	38.5	40.0	24.2	46.7	46.1	15.7
idxal kvotası, %	22.6	35.6	15.6	22.6	27.5	50.0	61.5	70.0	72.6	44.7	45.9	20.1
Dövriyyə kvotası, %	56.6	71.2	118.6	32.3	40.0	62.1	100.0	110.0	96.8	91.4	92.0	23.4

*cədvəl müəllif tərəfindən müvafiq illər üzrə AR DSK və MDB ölkələrin məlumatları əsasında tərtib edilib.

Gürcüstanda ixrac kvotası müvafiq olaraq 9.7%, 12.5%, 12.4%, idxal kvotası 22.6%, 27.5%, 50.0%, xarici ticarət kvotası 32.3%, 40.0 %, 62.1% təşkil etmişdir, Moldovada müvafiq olaraq 38.5%, 40.0%, 24.2%; idxal kvotası 61.5%, 70.0%, 72.6%; xarici ticarət kvotası 100.0%; 110.0%; 96.8%; Ukraynada ixrac kvotası 46.7%, 46.1%, 15.7% idxal kvotası 44.7%, 45.9%, 20.1%, xarici ticarət kvotası 91.4%, 92.0%, 23.4% təşkil etmişdir. Bu göstəricilər dövlətlərin xarici ticarətdən, yəni ixrac-idxal əməliyyatlarından böyük asılılığın olmasını sübut edir. İxrac hələ ki, milli məhsulun ixracının hesabına istehsal güclərinin inkişafına şərait yaratmır, idxal isə əksinə, daxili istehsalı tamamlamaq yerinə, onu əvəz edir. İxrac kvotası, ixrac və istehsalın artım templərinin müqayisəsi əsasında – ümumi təsərrüfat inkişafı ilə müqayisədə xarici ticarət mübadiləsinin üstün genişləndirilməsi - həmin prosesləri sübut edir.

Müasir ixracın genişləndirilməsi məsələsi təsərrüfat inkişafına dair məsələlərin həllində ən mərkəzi yerlərdən birini tutur. İxracın istehlak malların və avadanlığın idxalının zəruri tədiyyəsi ilə bağlı valyuta vəsaitlərinin əsas mənbəyi olmasının birbaşa əhəmiyyəti, ixracın industriallaşması və diversifikasiyasının iqtisadiyyatın strukturunun modernləşdirilməsinə stimullaşdırıcı təsiri, iqtisadi tərəqqinin sürətləndirilməsi, ixracın artımı və onun rəqabətə davamlılığının yüksəldirilməsi arasında qarşılıqlı əlaqə - bu hamısı ixracın əmtəə strukturunun yaxşılaşdırılmasına və onun həcmının genişləndirilməsinə dair məsələlərin birinci dərəcəli olduğunu müəyyən edir. Eyni zamanda, qeyd edək ki, ixracın ümumi şəkildə genişlənməsinə baxmayaraq, ixracın miqyası və səciyyəsi müasir iqtisadi artımın tələblərinə cavab vermir. Odur ki, ixraca birbaşa təsir edən mənfi amillər müəyyən edilməlidir.

Bu amillərə iki tərəfdən baxıla bilər: hansı dərəcədə əmtəələrə tələbin nisbi azalması ETT-i nəticəsində dünya iqtisadiyyatında baş verən struktur dəyişikliklərini əks edir; inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarına ixrac üçün əlavə maneələr yaradan və ölkə ixracının rəqabət davamlılığını aşağı salan və onun strukturunun geridə qalmasına təsir edən səbəblərin arasında fərq qoymaq lalımdır. Ona görə, xarici bazarlarda məhsul satışının artımının dayandırılması ilə bağlı ayrı ölkələrin iqtisadi siyasətlərinə və dünya iqtisadiyyatının inkişafının ümumi meyillərinə xas olan spesifik və ümumi faktorlara dair

nisbətən müəyyən edilməsi olduqca vacibdir. Nəticədə bir sıra mallar üzrə rəqabət qabiliyyətinin zəif olmasını; ASK-nın və emal sahələrinə ziyan verməklə, yanacaq və xammalın ixracının artırılması nəticəsində iqtisadiyyat strukturunun “ağırlaşması”nı; iqtisadiyyatın dünya konyukturasından asılı olmasını, ixrac strukturunun dünya ticarətinin inkişaf meyilləri ilə uyğun gəlməməsini; yanacaq-xammal əmtəələrin satış həcmələrinin artırılması hesabına fəal ticarət balansını təmin edən, valyuta daxilolmaların əsas mənbəyinə çevrilən və xarici ticarətin inkişafının birinci amili olan ixracın intensiv artımını; idxal strukturunun carı istehlak ehtiyaclarının ödənilməsinə (idxalda ərzaq, kənd təsərrüfatı məhsulları və dərmanlar əsas yeri tuturlar) istiqamətləndirilməsini; ixracdan fərqli olaraq, idxal daha geniş əmtəə nomenklaturasına malik olmasını (onlardan əksəriyyəti – yerli istehsal tərəfindən buraxa bilən hazır məhsullardır); idxal hələ ki ETT sürətləndirilməsinin, ölkənin istehsal və texnoloji potensialının modernləşdirilməsinin (investisiya malları və xüsusən texnoloji avadanlıq idxalda böyük yer tuturlar) stimuluna çevrilməməsini qeyd etmək olar.

Bu halı GUAM-ın başqa ölkələrinə də aid etmək mümkündür. Belə ki, Ukraynada heyvan məşəli mallar, meyvə və tərəvəz, qida məhsulları, metallurgiya məhsulları üzrə müqayisəli üstünlük mövcuddur. Bunu Gürcüstana və Moldovaya da şamil etmək olar. Odur ki, hazır məhsulların ixracı daha məqsədəuyğundur. Azərbaycanın Gürcüstandan, Ukraynadan və Moldovadan idxal strukturunda 2005-ci ildə 18.6% və 2006-cı ildə % ərzaq və kənd təsərrüfatı malları, 10.7% və 12.2% mineral xammalı, 30.3% və 36.4% makinalar, avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələri təşkil edirdi. Azərbaycanın Gürcüstandan, Ukraynadan və Moldovadan ixrac strukturunda müvafiq olaraq 8.5 % və 11.3% ərzaq və kənd təsərrüfatı malları, 82.7 % və 80.6% mineral xammalı, 1.5% və 1.1% makinalar, avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələri təşkil edirdi.

İqtisadi artımın perspektivi ilə bağlı industrializasiyada, sənaye ixracının təsiri mühüm stimullaşdırıcı rola malikdir, çünki hazır məhsulların ixracı tək ixracyönümlü sahələrin fəallaşması ilə bağlı deyil, həmçinin industrial bazanın ümumi gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Ona görə integrasiya əlaqələrin perspektiv formaların inkişafı zamanı, sənayenin baza, həm dünya bazarlarının, həm də daxili tələbatın ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan, yüksək dərəcədə emal olunmuş məhsulların müştərək istehsalı sahələrinin qaldırılması məsələlərindən hərəkət etməliyik. Ümumi nəqliyyat infrastrukturunun olmasının, ərazi yaxınlığının, əməkdaşlıq ənənələrin, GUAM ölkələri bir-birini tamamlayan iqtisadiyyatlarının mövcudluğunun nəticəsində, məhz təsərrüfat əlaqələrinin qarşılıqlı formada fayda verməsi, bu ölkələrin sənayelərinin hasilat və emal sahələrində əməkdaşlığının təsirli stimulu kimi çıxış edə bilər.

İqtisadi əməkdaşlığın perspektiv formalarını üç qrupa bölmək mümkündür: beynəlxalq əmək bölgüsü ilə, birgə investisiya fəaliyyəti ilə, müəssisələrin idarə edilməsinin inkişafı, genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qruplar. Hər forma özünün iqtisadi, təşkilatı və s. xüsusiyyətlərinə malikdir. Onların çevik istifadəsi bir tərəfdən zəruri olan maliyyə resurslarının tez əldə olunmasına, ikinci tərəfdən isə ilkin iri sərmayə tələb etməyən yeni rəqabət davamlı məhsulun sürətli buraxılışını, üçüncü tərəfdən sənaye istehsalının perspektiv istiqamətlərinə dair inkişafın stimullaşdırılmasına dövlət vəsaitlərinin cəlb edilməsini, və yaxud da istehsal məsrəflərinin azalmasını və investisiya resurslarının birləşdirilməsini təmin edə bilər. Davamlı iqtisadi artıma şərait yarada bilən və sənaye məhsulunun rəqabətə davamlılığının yüksəltməyi bacaran bütün formalarının istifadəsindən əldə edilən faydalar, onlara bütövlükdə xas olan haldır. [2]

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, uzaq xaricin sərmayələrinin həcmində əsas hissəni sənayenin ixraca yönəldilmiş xammal sahələri təşkil edir. Maşınqayırmaya, kimya, metallurgiya sahələrinə xarici investorlar hələlik onları qane edən fəallığı göstərmirlər. Emal sənayesində yaradılmış əhəmiyyətli sənaye potensialına baxmayaraq, xarici kapitalın daxil olması, əsasən xarici məhsulun satışına yönəlmiş yığma istehsalatların təşkili ilə məhdudlaşır. Lakin müəyyən yardım olduqda o, müvafiq bazarlarda özünün mövqelərini möhkəmləndirə bilər. Bu prosesin ləngiməsi milli sənaye komplekslərinin ayrılmasına və mövcud üstünlüklərin itirilməsinə gətirə bilər. Ona görə, birgə tədbirlərin nəinki ixracın stimullaşdırılmasına dair, həmçinin transmilli şirkətlərin yaradılması ilə dünya bazarına rəqabətə

davamlı məhsulların ixracına dair stimullaşdırılmanın aparılması məqsədəuyğundur. Dövlət səviyyəsində aşağıdakı tədbirlərin keçirilməsi zəruridir: milli ixrac edənlərə səmərəli dövlət yardımının təşkil edilməsi, ixracın sığortalanması və kreditləşdirilməsi; idxalı əvəz edən məhsula və ixraca vergi qoymanın təmin edilməsi; dövlətin daxili tələbatların ödəməsi məqsədilə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin gələcək istifadəsini nəzərə alaraq sənayenin hasilat və emal sahələrinin ixrac potensialının dəstəklənməsi. Bu, bütövlükdə, ixrac-idxal əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsinə, xarici ticarət strukturunun yaxşılaşmasına, GUAM ölkələrinin və Azərbaycanın inkişaf və real iqtisadi artımına dair, həmçinin rəqabət davamlılığının tələblərinə cavab verən məhsulla dünya bazarlarına çıxış üçün kömək edəcək.

Cədvəl 3.

2011-ci ildə Azərbaycan ilə GUAM arasında malların idxal və ixracına dair əsas göstəricilər

Ölkə	İdxal min ABŞ \$	İxrac min ABŞ \$	Saldo ixrac-idxal, min ABŞ \$	Əvvəlki ilin uyğun dövrünə nisbətən %-lə	
				İdxal	İxrac
Gürcüstan	59883,8	395007,6	335123,8	116,2	80,5
Ukrayna	511654,9	184042,6	-327612,3	90,2	106,9
Moldova	2910,6	3745,5	834,9	47,6	117,2
Cəmi	574449,3	582795,7	8346,4	254	304,6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 4.

2012-ci ildə Azərbaycan ilə GUAM arasında malların idxal və ixracına dair əsas göstəricilər

Ölkə	İdxal min ABŞ \$	İxrac min ABŞ \$	Saldo ixrac-idxal min ABŞ \$	Əvvəlki ilin uyğun dövrünə nisbətən %-lə	
				İdxal	İxrac
Gürcüstan	50412,7	410965,4	360552,7	84,2	104
Ukrayna	465449,4	888638	423188,6	91	482,8
Moldova	5924,2	177,8	-5746,4	203,5	4,7
Cəmi	521786,3	1299781,2	777994,9	378,7	591,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 5.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında 2012-ci ildə malların idxal-ixrac göstəriciləri

Mal və məhsullar üzrə göstəricilər	Ölçü vahidi	İdxal		İxrac	
		Miqdarı	Min ABŞ \$	Miqdarı	Min ABŞ \$
1	2	3	4	5	6
Bütün mal və məhsullar üzrə cəmi:			59883,8		395007,6

1	2	3	4	5	6
o cümlədən;					
Dondurulmuş sardinalar, sardinella, kilkələr və şprotlar	ton	225	85,8	0	0
Südün təbii komponentlərindən hazırlanan digər məhsullar	ton	0	0	2,1	2,7
Digər kartof, təzə və ya soyudulmuş	ton	613,2	66	0	0
Digər tərəvəzlər, təzə və ya soyudulmuş	ton	1390	353,4	0	0
Alma təzə	ton	1088,4	380,9	0	0
Sair təzə meyvələr	ton	540,6	206,1	433,7	39,2
Buğda unu	ton	0	0	13372,4	3410,2
Dənli bitkilərdən yarma və qaba üyüdülmüş un	ton	0	0	0,3	0,3
Qida üçün yararlı duz, yodlaşdırılmış	ton	65	6	195	19,9
Təbii qaz, qaz halında	Min kubm	0	0	671711,4	125321,9
Neft bitumu	ton	0	0	13511,6	4053,5
Elektrik enerjisi	Min kv.t.s	38676,3	1160,3	51580,6	1547,4
İnsanlar üçün vaksinlər	ton	0,02	123,6	0	0
Kimya sənayesi və onunla bağlı digər sahələrdə istifadə olunan digər məhsul və preparatlar	ton	0,1	4,3	5,8	14,3
Cəmi:		42598,62	2386,4	750812,9	134409,4
Digər mal və məhsullar			57497,4		260598,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 6.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında 2012-ci ildə malların idxal-ixrac göstəriciləri

Mal və məhsullar üzrə göstəricilər	Ölçü vahidi	İdxal		İxrac	
		Miqdar	Min ABŞ \$	Miqdar	Min ABŞ \$
Bütün mal və məhsullar üzrə cəmi:			50412,7		410965,4
1	2	3	4	5	6
o cümlədən;					
Dondurulmuş sardinalar, sardinella, kilkələr və şprotlar	ton	140	105	0	0
Yoqurt	ton	3,3	1,4	0,7	0,4
Digər kartof, təzə və ya soyudulmuş	ton	7569,5	840,8	10,8	4,3
Digər tərəvəzlər, təzə və ya soyudulmuş	ton	1278,8	377	6	2,9
Alma təzə	ton	3287	1149,4	1,9	0,6
Mandarinlər	ton	9533,6	3809,6	0	0

1	2	3	4	5	6
Sair təzə meyvələr	ton	896	358,4	397,2	52,7
Dənli bitkilərdən yarma və qaba üyüdülmüş un	ton	0	0	4,7	3
Qida üçün yararlı duz, yodlaşdırılmış	ton	0	0	2227,8	271
Təbii qaz, qaz halında	min kubm	0	0	389039,7	73845,5
Neft bitumu	ton	0	0	13979,1	4193,7
Elektrik enerjisi	min kv.t.s	3363,2	100,9	3234,1	97
Pərakəndə satış üçün qablaşdırılmış halda olan dərman vasitələri	ton	232,3	2428,8	6,9	330,3
Kimya sənayesi və onunla bağlı digər sahələrdə istifadə olunan digər məhsul və preparatlar	ton	0	0	15	34
Cəmi		26303,7	9171,3	408923,9	78835,4
Digər mal və məhsullar			41241,4		332130

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 7.

Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna Respublikası arasında 2012-ci ildə malların idxal-ixrac göstəriciləri

Mal və məhsullar üzrə göstəricilər	Ölçü vahidi	İdxal		İxrac	
		Miqdar	Min ABŞ \$	Miqdar	Min ABŞ \$
Bütün mal və məhsullar üzrə cəmi:			511654,9		184042,6
o cümlədən;					
Süd və qaymaq, qatılaşdırılmamış	ton	1992	671,7	-	-
Qatılaşdırılmış digər süd və qaymaq	ton	3655,3	2096,9	-	-
Baş soğan, soğan-şalota, təzə və ya soyudulmuş	ton	9679,5	1270,5	-	-
Qurudulmuş digər tərəvəzlər, tərəvəz qarışıqları	ton	853,6	11,8	-	-
Bərk buğda	ton	4047,7	838,7	-	-
Digər buğda	ton	33183,1	4264,7	-	-
Digər qarğıdalı	ton	32378,6	4310,9	-	-
Sair təzə meyvələr	ton	-	-	12393,9	1320,6
Qida üçün yararlı duz, yodlaşdırılmış	ton	19259,1	2038,3	-	-
Xam neft	ton	-	-	240478,6	126602,1

Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyəti və kompleks təhlili

1	2	3	4	5	6
Arqon	kubm	80743,3	118,6	-	-
Reaktiv kerosin yanacağı	ton	-	-	20883,8	14981,2
Pərakəndə satış üçün qablaşdırılmış halda olan dərman vasitələri	ton	1498,8	6032,9	-	-
Kimya sənayesi və onunla bağlı digər sahələrdə istifadə olunan digər məhsul və preparatlar	ton	756	36,7	54	49,1
Cəmi:		188047	21691,7	273810,3	142953
Digər mal və məhsullar			489963,2		41089,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 8.

Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna Respublikası arasında 2013-cü ildə malların idxal-ixrac göstəriciləri

Mal və məhsullar üzrə göstəricilər	Ölçü vahidi	İdxal		İxrac	
		Miqdar	Min ABŞ \$	Miqdar	Min ABŞ \$
1	2	3	4	5	6
Bütün mal və məhsullar üzrə cəmi:			465449,4		888638
o cümlədən;					
Süd və qaymaq, qatılaşdırılmamış	ton	1922,5	725,7	-	-
Qatılaşdırılmış digər süd və qaymaq	ton	3894,9	2687	-	-
Baş soğan, soğan-şalota, təzə və ya soyudulmuş	ton	-	-	20	2
Qabığı təmizlənmiş qoz	ton	1425,5	1468	-	-
Arpa	ton	1000	78,8	-	-
Qarabaşaq	ton	337,5	127,4	-	-
Digər qarğıdalı	ton	12358,5	3057,1	-	-
Sair təzə meyvələr	ton	-	-	12094,8	3831,2
Qida üçün yararlı duz, yodlaşdırılmış	ton	19926,7	2484,1	-	-
Xam neft	ton	-	-	1358510	798143,7
Arqon	kubm	60589,8	86,7	-	-
Reaktiv kerosin yanacağı	ton	-	-	6756,8	3744,2
Pərakəndə satış üçün qablaşdırılmış halda olan dərman vasitələri	ton	1497,2	5994,9	-	-

1	2	3	4	5	6
Kimya sənayesi və onunla bağlı digər sahələrdə istifadə olunan digər məhsul və preparatlar	ton	630	27,8	56,4	60
Cəmi:		103582,6	16737,5	1377437,6	805781,1
Digər mal və məhsullar			448711,9		82856,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-Moldova sənədlərinin imzalanması mərasimi: [Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev və Moldova prezidenti Petru Luçinski Azərbaycan Respublikası ilə Moldova Respublikası arasında əməkdaşlıq haqqında] //Azərbaycan. 1997, 28 may. İncəsənət muzeyinə getmişlər: [Heydər Əliyev və Moldova Respublikasının prezidenti Petru Luçinski] //Azərbaycan. 1997, 27 noyabr.
2. Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Xarici Ticarət Əlaqələri. Bakı: 2010-2013.
3. ГУАМ: экономические основы кооперации /Д.Прейтер, И.Малярчук, А.Новикшва, Е.Нижник //Центральная Азия и Кавказ. 2000, № 6, с. 160-161.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА СО СТРАНАМИ ГУАМ

Ахмедова Г.С., Ширвани К.В.

Ключевые слова: валовый внутренний продукт (ВВП), торговая квота, экспорт, импорт, платежный баланс.

В данной статье показаны результаты анализа структуры экспорта – импорта товаров, динамика квоты экспорта-импорта стран, входящих в состав интеграционной организации ГУАМ. Также рассмотрены вопросы сотрудничества этих стран в области совместного предпринимательства и научно-технического развития.

SUMMARY

COMPLEX ANALYSIS AND THE PRESENT SITUATION OF AZERBAIJAN ECONOMIC RELATIONS WITH THE COUNTRIES OF GUAM

Ahmedova G.S., Shirvani K.V.

Key words: trade quota, export, import, balance of payment

The analysis of economy of GUAM countries, import-export commodity structure, the dynamics of export quota and the cooperation of Azerbaijan with these countries are investigated in the article.

Daxil olma tarixi: İlk variant 12.10.2015
Son variant 12.01.2016

UOT 338

NEFT VƏ QAZIN QIYMƏTİNİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ**HÜSEYNOV QALIB SİRAC oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: qalib.huseynov.1969@mail.ru**Açar sözlər: Neftin qiyməti, resurs, enerji, bazar, yataq, tələb, təklif*

Dünya neft bazarının öz daxili strukturunun müxtəlifliyinin genişlənməsi yolunda daimi dəyişikliklərə məruz qalması səbəbindən vaxtı çatdıqca bu bazarda həm qiymətəmələgəlmə mexanizmi, həm də əsas qiymətlərin (bazis, marker) müəyyən olunması formulu transformasiyaya məruz qalır [1, s. 66-70].

Neftin qiymətinin əmələ gəlməsi mexanizmi iqtisadi nəzəriyyənin bir sıra xüsusi sahələrinə - qiymətəmələgəlmə mexanizmlərinə və açıq bazarlarda müqavilələrin bağlanmasına toxunan transaksiya xərcləri, uzunmüddətli müqavilələr və vertikal inteqrasiya, Hotelling və Rikardo rentaları ilə əks olunan resursların tükənən olması nəzəriyyəsi, “prinsipial-agent” nəzəriyyəsinə əsaslanmış yanaşmaların tətbiqi ilə müəyyən olunur.

Hər şeydən əvvəl, qiymətin əmələ gəlməsi mexanizmləri ilə qiymətlərin səviyyəsini müəyyən edən əsas qüvvələr arasındakı fərqi cizmaq və yaxud, başqa sözlə, həm qiymətlərin necə əmələ gəlməsi və onların səviyyəsini nəyin müəyyən etməsi fərqi təyin etmək lazımdır. Söhbət ilk növbədə giriş məsələləri daxil olmaqla ticarət, birjalar və bazarların təşkili haqqında, eyni zamanda qiymətlər haqqında danışıqların necə aparılması, qiymətlər haqqında informasiyanın necə ötürülməsi və onların necə elan edilməsi haqqında gedir. Bu heç də məcburi olaraq başa düşməyə imkan vermir ki, alıcı və satıcılar tərəfindən qəbul edilən qərara bununla şərtlənmiş bazar balansı və qiymətlərin səviyyəsi də təsir edir.

Əmtəə bazarında qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizmi qiymətlərin azalması yolunda hər hansı bir təzyiq olmadan şəffaf və likvid bazarın yaradılmasına kömək edə bilər (neftdə olduğu kimi). Eyni zamanda, neft və qaz ticarətinin strukturu qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizminə təsir göstərən əsas amildir. Bununla əlaqədar uzunmüddətli müqavilələr və likvid bazarların rolları nisbəti mühüm məsələ hesab olunur. Neft və qazın xüsusi qəbildən olan əmtəələr olması səbəbindən neft və qazın qiymətinin əmələ gəlməsi dinamikasını şərh etməyin üsullarını təklif etmək üçün iqtisadi paradigmalardan bütün diapazonunu, neft və qaz bazarlarının tarixi inkişafını nəzərdən keçirmək faydalıdır.

İqtisadiyyat dərslərində müzakirə edilən standart hal tədarükçü və istehlakçıların atomistik strukturuna əsaslanmışdır ki, burada da əksəriyyət tələb və təklif qiyməti üzrə elastik olan əyri ilə gedir.

Qiymət siqnalları həm istehsalçılara, həm də istehlakçılara bəllidir və hər iki tərəf onları öz gəlirləri və yaxud ümumi qazanclarını optimallaşdırmaq məqsədilə istehsal (məhsulun buraxılışı) və istehlak haqqında öz qərarlarında əks etdirərək onlara əməl edir. Bu nəinki aydın və görünən siqnalları, həm də bu siqnalları əmələ çevirmək qabiliyyəti və hazırlığını nəzərdə tutur. Mövcud sxem tələbin müəyyən dərəcədə qeyri-elastikliyə çatdığı zaman şübhəli olur, çünki istehlakçılarda verilmiş zaman horizontu çərçivəsində məhdud seçim ola bilər ki, o da bu halda istehsalçılarda mövcud bazarın böyük payı uğrunda bir-biri ilə rəqabətə dair stimullardan asılı ola bilər. Bu stimullar çox yüksək bazar təmərküzləşməsi halında təhrif olunmuş ola bilər, eyni zamanda riskin dərk edilməsindən və yaxud sadəcə istehsal həcminin düzəlişləri üçün tələb olunan investisiya üzrə zamanlarından və yaxud nəticədə tənzimlənən və ya texniki cəhətdən “dar sahə”lərdən asılı ola bilər.

Qiymət bazar signalını özündə əks etdirir. O, bazarda xammalın məhdudluğunu ifadə edir. Qiymət yüksəldikdə tələb o səviyyəyə qədər azalır ki, onda təklif tələbə uyğun gəlir (və əksinə). O, eyni zamanda tələb və təklif proqnozunu özündə birləşdirir, çünki həm təklif, həm də tələb əyrisində müəyyən gözləmələrin təməli qoyulur.

Bundan başqa, qiymət kapitalın effektiv bölgüsü üçün əsas siqnallardan biridir. Xərclərə münasibətdə daha yüksək qiymət istehsal güclərinə yeni investisiyalara tələb haqqında siqnaldır, çünki qiymət sərmayədarlar üçün potensial fayda haqqında siqnal verir. Digər tərəfdən, aşağı qiymət investisiyalara kömək etmir.

Enerji resurslarının faydalı enerji işinə şəkildəyişməsi energetika biznesinin bütün həlqələri üzrə - resurs bazasının işlənməsindən son istehlakçıya qədər böyük həcmdə investisiyalar tələb edən riskli müəssisəni özündə əks etdirir. O, nəinki böyük həcmdə investisiyalar tələb edir, həm də tez-tez verilmiş energetika obyektinin yeri üçün və yaxud energetika zəncirinin bu və ya digər həlqəsi üçün spesifik olan investisiyaları tələb edir (investisiyaların spesifikliyi). Energetika zəncirində mövcud olan bəzi qarşılıqlı əlaqələrə hər iki tərəfdən çoxsaylı iştirakçılar cəlb oluna bilər.

Xüsusi investisiyaların nəticələri transaksiya xərcləri nəzəriyyəsinin mahiyyətini təşkil edir.

Yerin altından çıxarılan digər yanacaq növləri, daha ümumi planda desək, hər bir başqa ilk enerji resursları kimi neft və qazın hasil edilməsi yatağın təbii xarakteristikasından asılıdır. Hasilatın maya dəyəri bir yataqdan digərinə: quru yataqlardan dəniz yataqlarına, kiçik yataqlardan böyük yataqlara və yaxud da məsələn, ənənəvi yataqlardan şist nefti kimi qeyri-ənənəvi enerji mənbələrinə şəklini dəyişir. Neft və qazın hasilinin mədən obyektlərinin yeri geologiyadan, o isə yataqdan satış bazarlarına qədər konkret məsafədən asılıdır. Digər tərəfdən təbii xarakteristikalarla müəyyən edilməsi şərti ilə heç bir dəyər fərqi emal sənayesi məhsulları üçün mövcud deyil: onun istehsalı yalnız bazarda alınması mümkün olan amillərdən istənilən birini birləşdirir, istehsalın yerləşdiyi yer isə sərbəst seçilir. Emal sənayesi məhsullarının maya dəyərindəki fərq, əsasən, istehsal texnologiyaları və təşkilindəki fərqlə bağlıdır.

Yatağın keyfiyyəti və onun bazara nəzərən yerləşməsi ilə şərtlənmiş dəyərdəki fərqlərin nəticəsi diferensial rentadır (XIX əsrin ingilis iqtisadçısı David Rikardonun adı ilə adlandırılan Rikardo rentası; onun nəzəriyyəsi əkinçilik və maldarlıqdan nümunələrə əsaslanmışdır, buna baxmayaraq, onun prinsipləri hasilat sənayesinə də tətbiq edilə bilər). Analoji göstəricilərlə Fars körfəzi ölkələrində quru yataqlarda neftin hasilatının daha aşağı maya dəyəri (qiymətləndirmələrə görə o, bir barelə görə 5 ABŞ dollarından aşağı təşkil etmir) ilə müqayisədə dəniz yataqlarında neftin hasilatının daha yüksək maya dəyərini (Şimal dənizində yataqlarda neftin hasilatının maya dəyəri təxminən bir barelə görə 10-15 ABŞ dolları təşkil edir) misal gətirmək olar.

Yataqlar təkcə müxtəlif keyfiyyətlərlə xarakterizə olunmur; satış bazarına münasibətdə onların yerləşməsindəki fərq eyni zamanda diferensiallaşdırılmış rentanın əmələ gəlməsini şərtləşdirir. Diferensiallaşdırılmış rentanın özü texniki tərəqqidən, məsələn, dəniz yataqlarında məhsulun hasil edilməsi üzrə xərclərin azalmasından və yaxud qazın nəqli dəyərinin aşağı düşməsindən asılıdır.

Neft və qazın təsdiq olunmuş olunmuş ehtiyatlarının tükənməsinin sair ixtisaslaşdırılmış kateqoriyalı resursların geoloji-kəşfiyyata əlavə investisiyalar hesabına ehtiyatlar kateqoriyasına keçirilməsi və artıq işlənmiş yataqlarda hasilat metodlarının təkmilləşdirilməsi hesabına tamamlana bilsə də, neft və qazın özündə tükənən resursları əks etdirməsi fakt olaraq qalır. Fikirlərdə neftin hasilatı pikinə nə vaxt nail olunacağına dair böyük ziddiyyət vardır. Bir sıra geoloq və ekspertlər hesab edirlər ki, neftin hasilatının pikinə çox tez nail olunacaqdır. Onlar sübut edirlər ki, OPEK-in neftin təsdiq olunmuş ehtiyatları haqqında dərc olunmuş məlumatları əslində olduğundan çoxdur.

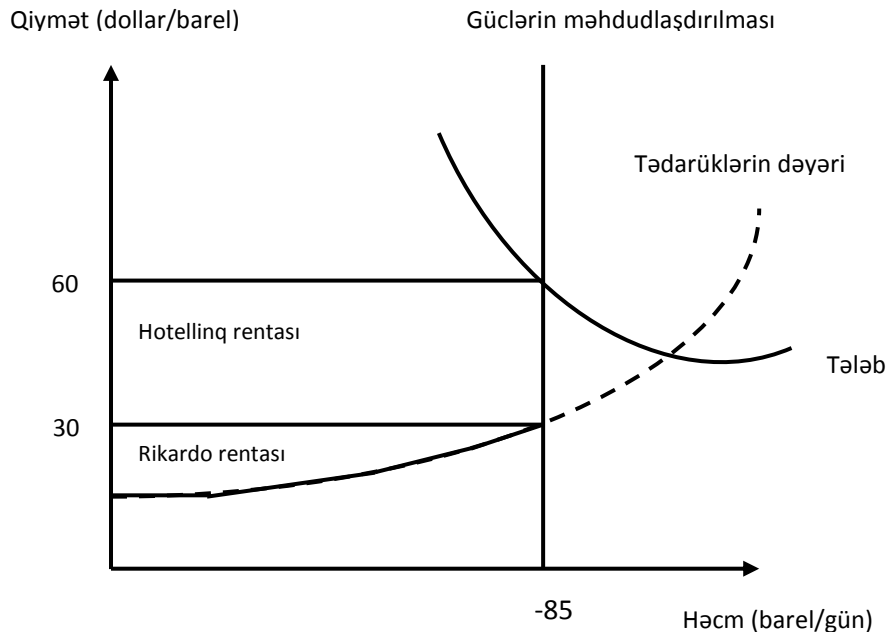
Tükənən resurslara qənaət edilməsinə iki müxtəlif yanaşma mövcuddur. Rikardo yanaşması resursların məhdudluğu amilinə xüsusi əhəmiyyət vermir, daha doğrusu təsdiq edir ki, uyğun olaraq resurslarının işlənməsi çətin olanda daha əhəmiyyətli kapital xərcləri və texnologiyaların inkişafı tələb olunur, resurs rentası isə müxtəlif yataqlardan enerji resursu xərclərində yalnız fərqlin

nəticəsidir. Bu yanaşma tez-tez xərclərə əsaslanmış enerjidaşıyıcıları üzrə qiymətlərin əmələ gəlməsi sisteminin əsaslandırılması üçün istifadə olunur.

Rikardo yanaşmasına Amerika iqtisadçısı Harold Hotellingq yanaşması qarşı durur, o resursların tükənən xarakterindən çıxış etmiş və resursların işlənməsinin dinamik optimallaşdırılması nəticələrini tədqiq etmişdir (Hotellingq teoremi). Bu yanaşma enerji daşıyıcılarının əvəzedicilərinin dəyərində əsaslanmış onların qiymətlərinin əmələ gəlməsi sistemi üçün konseptual əsas kimi çıxış edir. Tükənən resurslar haqqında iqtisadi nəzəriyyənin bütün gələcək inkişafı Hotellingq teoreminə əsaslanır. Onda təsdiq edilir ki, tükənən resursların işlənməsi trayektoriyası elə olmalıdır ki, illik gəlirlərin əyrisi faiz dərəcəsinin ardınca getsin. Nəticədə qiymət trayektoriyası elə olacaqdır ki, alternativ (ehtiyat) texnologiyalar son resurs tükənəndən sonra onun iqtisadi substititi (qarşılıqlı əvəz oluna bilən əmtəə) olacaqdır.

Teoremin birinci elementi şirkətlərdə investisiyalar və pul vəsaitlərinin diskontlaşdırılmış axınları üzrə kapital qoyuluşlarının ödənməsi hesablarının müxtəlifliyindən istifadə edilə bilən neft-qaz yataqlarının işlənməsi templəri haqqında qərarların qəbulu prosesi çərçivəsində tətbiq edildiyi kimi qəbul edilə bilər. İkinci hissə Hotellingq rentasının özünün başa düşülməsinə gətirib çıxarır ki, o da resursların sahibinin tükənən resursların tükənməsinə görə aldığı, yaxud da əksinə, istehlakçının son istehsal xərclərinin miqdarından yuxarı nə qədər ödəməyə hazır olduğunu (öz istehlak rentasından) əks etdirir. Bu renta istehlakçılar arasında məhdud təklif uğrunda rəqabətlə müəyyən edilir. Şəkil 2-də Rikardo rentası ilə Hotellingq rentası arasında fərq verilmişdir. Resursların fərdi sahibi halında biz resurs rentası (o qısa olaraq “köhnəlməyə görə əlavə” kimi xarakterizə oluna bilər) dedikdə hər iki tərəfin rentasını başa düşürük.

Bu kontekstdə dünya karbohidrogen ehtiyatları resurslarının təmərküzləşdirilməsinin yüksək dərəcəsinə yadda saxlamaq lazımdır. 10-a qədər ölkə əhalisinin sayına görə dünya əhalisinin 5%-ə qədərini təşkil etdiyi halda onlar neft və qazın dünya ehtiyatlarının təxminən üçdə ikisinə sahibdir. (Bura Fars körfəzi ölkələri, eyni zamanda Rusiya, Venesuela və şist nefti nəzərə alınmaqla Kanada aiddir).

Şəkil 1. Neftin hasilatı ilə bağlı olan rentalar

Təbii resursların mülkiyyətçisi titulu, bir qayda olaraq, dövlətə mənsub olduğu üçün təbii resursların istismarı iki iştirakçıdan: resursların sahibindən (hökumət şəxsində dövlət) və başqa

İqtisadi maraqlara malik və nisbi danışıq gücü layihənin həyat tsikli çərçivəsində vaxt keçdikcə dəyişən hasil edən şirkətdən asılıdır. Əgər başlanğıcda vençur kapitalının verib-verilməməsi qərarının asılı olduğu hasil edən şirkətlər daha üstün mövqedə olurlarsa, gələcəkdə investisiyaları həyata keçirərkən və yataq haqqında əlavə məlumat əldə edərkən vəziyyət dəyişir. Bundan başqa, bu iki iştirakçının iqtisadi uğur meyarları da qeyri-bərabərdir: hökumət üçün vaxt amili, bir qayda olaraq, şirkətlər üçün olduğuna nisbətən az əhəmiyyət kəsb edir. Layihəni həyata keçirərkən hökumət üçün vaxt horizontu, bir qayda olaraq, şirkətlərə nisbətən genişdir: hökumət gələcək nəsillərin maraqlarını nəzərə almalı olduğu halda, şirkətlər onların hazırkı səhmdarlarının maraqlarını təmin etməlidir. Bunun nəticəsində resursların mənimsənilməsinə dair müxtəlif yanaşmalar tətbiq oluna bilər: neft şirkətləri hökumətə nisbətən ehtiyatların hasil edilməsinin daha sürətli templərinə meyl göstərə bilərlər; əgər şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləyən qaydaların siyasi dəyişikliklərindən onlar ehtiyat edirlərsə, bu meyl daha da güclənir. Resurs sahibləri və istehsalçıları arasında risk və yekunları bölüşdürmək lazımdır.

Bu məsələlər “prinsipial-agent” nəzəriyyəsi ilə əhatə olunur. Kirsten Bindemann “prinsipial-agent” nəzəriyyəsini neft-qaz sahəsinə tətbiq edir və onun tətbiqini məhsulların bölüşdürülməsi haqqında məlum razılaşmanın təhlili əsasında təsvir edir [2]. “Prinsipial-agent” nəzəriyyəsi agentdə texnologiyalar, daha sonra isə resurslar, investisiya risklərini, satış və qiymət risklərini, eyni zamanda faydanı, yəni gəliri bölüşdürmək haqqında biliklərin olmasından çıxış edir.

Tarixən neft hasil edən ölkələr və neft şirkətləri arasında qarşılıqlı müqavilə münasibətlərinin bir neçə forması: konsessiya, icarə, məhsulun bölgüsü haqqında müqavilə, risk-servis müqavilələri və adi texniki xidmət üzrə müqavilələr, birgə müəssisələr haqqında müqavilələr mövcuddur. Rentanın bölüşdürülməsi royalti (yeraltı sərvətlərdən istifadə hüququ üzrə ödəmələr), verginin ödənməsi və bilavasitə iştirak edən ölkələrin vasitəsilə baş verir – şirkətlər ödəmələri pul vəsaitləri və natural (əmtəə) formada həyata keçirirlər. Tərəflər arasında danışıqlar həmişə rentanın bölüşdürülməsi məsələləri üzrə mərkəzləşdirilir.

Təbii resursları bazara tədarük edən hər bir istehsalçının arxasında resursların işlənməsi həcmi və tempi haqqında əsas qərarı qəbul edən resursların sahibi durur. Neft və qazın təklifi əsaslarını aydınlaşdırmaq üçün nəinki sərmayədarlar üçün stimulları, həm də sahibin resurslarının ixraca işlənməsi cəhətdən onun üçün stimulların xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Resurslara malik ölkələrin hökumətləri bərpa edilməyən resursların əhalinin rifahı üçün istismarı və köhnəlməsi cəhətdən birbaşa və dolaylı öhdəliklərə malikdir. Bununla əlaqədar daxili tətbiq üçün istiqamətlənən təbii resurslar üzrə qiymətlərin əmələ gəlməsi hətta enerjidaşıyıcıları üzrə aşağı qiymətlərin enerjinin qeyri-effektiv istehlakına kömək etməsinə baxmayaraq, xərclərin ödənməsi (istifadə edilən kapital üzrə kafi faiz daxil olmaqla) şəraitində nisbi neytral görünə bilər. Hökumətlər çox vaxt qiymət əmələgəlmə sahəsində bu cür siyasəti sosial arqumentlərlə əsaslandırır. Bəzən hətta idxaldan asılı olan ölkələr iqtisadiyyatın konkret sektorlarına – bir qayda olaraq, əhaliyə xidmət göstərilməsi üçün – resurs rentası tutulmadan, eyni zamanda bu cür sektorları pul vəsaitləri ilə deyil, natural formada subsidiyalaşdıraraq, yəni sosial siyasət alətlərindən istifadə edərək öz hasilat resurslarını ayırırlar.

Buna baxmayaraq, hökumətlər ixrac üçün tədarük məqsədilə bərpa edilməyən resursları işləyərək ölkənin bu cür ixracdan əldə etdiyi ümumi resurs rentasını maksimal artırmağa çalışır. Bu hüquq EXM-in (Energetika Xartiyası Müqaviləsi) 18-ci maddəsində təsdiq edilmişdir. Adətən, bu, elə yanaşmaya gətirib çıxarır ki, onda karbohidrogen ehtiyatlarını istehlakçıların ödəməyə hazır olduğu təxmini maksimal qiymət - likvid bazarların qiyməti üzrə satmağa çalışırlar - əks halda qiymət istehlakçının sərəncamında olan substitutlarla əvəz etmə dəyəri üzrə müəyyən edilir. Qiyməti konkret bazarda əldə edilə bilən qiymətlə müqayisədə aşağı salacaq istehsalçının qərarı resurs rentasının bir hissəsinin istehlakçıya ötürülməsini bildirir. Bu cür davranış üçün kommersiona motivləşdirilməsi, məsələn, bazar payının artırılması və yaxud bazara sürətli çıxmağa cəhd

göstərilməsi mövcud ola bilər. Digər hallarda bu cür sazişlər siyasi düşüncələr üzrə bağlanmış və bağlanmaqda davam edir.

Hökumət, eyni zamanda, hasilatın/ixracın həcmi o halda məhdudlaşdırmaq siyasətinin aparılması imkanlarını nəzərdən keçirir ki, bu həcmələr ümumi tələb və təklif balansına, eyni zamanda, onlar tərəfindən şərtlənən qiymətlərə təsir etsin.

Enerji sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə mühüm istehsal resursu və yaşayış nemətidir. Bu, hazırkı vaxtda iqtisadi artıma uyğun olaraq artan enerjinin qiyməti üzrə olduqca qeyri-elastik tələbdə ifadə olunur. Neft və qaz, həqiqətən, vergi qoyma üçün mükəmməl obyektlərdir. Frank Ramseyin fikrinə görə, vergiləri o xammal əmtələri üzrə qaldırmaq daha yaxşı hesab edilir ki, onlar üzrə tələb qeyri-elastikdir [3, s. 37].

Tələb bütöv bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Qiymətdən başqa, o, gəlirlərin səviyyəsi, tətbiq edilən texnologiyalar, dövlət tənzimlənməsi və fərdi üstünlüklərdən asılıdır. Neft və qaz üzrə qısamüddətli tələb həcmi müəyyən edilmiş səviyyədən aşağı azaldıqda çox qeyri-elastikdir, çünki neft və qaz insanın sosial-iqtisadi fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Həcm artdıqda tələb əyrisi elastik olur. Uzunmüddətli tələb əyrisi qısamüddətli tələb əyrisinə nisbətən daha elastikdir. İqtisadiyyatın neft və qazın öz istehlakı strukturunu qiymətlərin yüksəlməsinin cavabında düzəldə bilməsi üçün bir neçə il tələb olunur.

İqtisadi artımla enerji daşıyıcılarına tələb arasında möhkəm əlaqə mövcuddur. Neft və qaz üzrə tələb əyrisi iqtisadiyyat inkişaf etdikcə kənara (sağa, yuxarı) hərəkət edir. Tələb funksiyasında texnologiya vacib amildir. Enerji effektivliyinin artırılması tələb əyrisini daxilə (sola, aşağı) hərəkət etməyə təhrik edir. Enerji daşıyıcılarını əvəz edən texnologiyaların tətbiqi tələb əyrisinə böyük elastiklik verir, onu daha maili edir (*bax şəkil 2*).

Qiymət dəyişikliklərinə reaksiya mürəkkəbdir, çünki enerji təchizatı ilə bağlı olan ümumi xərclərin bir hissəsi əsas kapitalın əmələ gəlməsi, yəni enerjidaşıyıcısının hansı enerji qurğusunda (məsələn, avtomobildə, istilik sistemində və yaxud istehsal prosesində) istifadə olunacağı haqqında qərarla müəyyən edilir. İstehlakçıya istifadə olunan enerji qurğusunun dəyişdirilməsi ilə bağlı əlavə xərclərə (kapitala) nisbətən istifadə olunan enerjidaşıyıcısı üzrə qiymətin artırılmasının səbəb olduğu əlavə (cari) xərclər ilə razılaşmaq daha asandır. Digər tərəfdən, qiymətlərin azalmasına reaksiya cəhətdən hədlər də mövcuddur: hətta istilik enerjisi çox ucuz olsa da, heç kim yayda binanı isitməyəcək və hətta benzin ucuzlaşsa da avtomobil nəqliyyatında benzindən istifadənin artırılması üzrə təbii məhdudiyyətlər mövcuddur.

İstehsal güclərinin məhdudlaşdırılmasının mövcudluğu neft və qaz təklifi əyrisinin mühüm xarakteristikasıdır. Əyri istehsal güclərinin məhdudiyyətlərindən aşağı sahədə elastikdir, ancaq təklif həcmi onun sərhədinə yaxınlaşdıqda kəskin şəkildə qeyri-elastik olur. Güclərin məhdudlaşdırılması nöqtəsində o, demək olar ki, vertikal olur. Neft və qaz təklifi əyrisi tamamilə onun horizontal olduğu rəqabət bazarına xas olan əyridən (məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı) çox fərqlənir.

2007-ci ildə neft sahəsində hasil edən güclərin çoxluğu yekun olaraq, gündə 85 mln. barel səviyyəli istehlak şəraitində gündə 3 mln. barel təşkil etmişdir. Buna görə də tələb əyrisi ilə kəsişmə təklif əyrisinin qeyri-elastik hissəsində baş verir. Bu cür şəraitlərdə qiymətlərin sürətli artımı baş verir və həcmlərdə kiçik dəyişikliklər olduqda qeyri-sabitlik artır. Yeni hasilat güclərinin istismara buraxılması bir neçə il tələb edir, bu isə hasil edən güclərin məhdudiyyət həddinin sağa doğru hərəkət etməsinə və təklif əyrisinin sağ qolunun daha maili olmasına səbəb olur.

Bu və ya digər tədarükçünün istehsalının genişlənməsi (və yaxud azalması) nəticəsində əldə edilən əlavə renta qiymətlərin təklifin artmasına (azalmasına) reaksiyasından asılıdır.

Bu reaksiya qiymət tarazlığı olduqda həm təklif, həm də tələbin elastikliyindən asılıdır. Əgər hər iki amil yüksək olmayan qiymətə malikdirsə, onda bu istehsalçının hasilatı həcmi dəyişməsi təxminən onun renta daxilolmalarının proporsional artmasına səbəb olur. Ancaq həm təklif, həm də tələb əyrisi qeyri-elastikdirsə, hasilatın həcmi artırılması hesabına renta daxilolmalarının artması

hasilatın artmasının səbəb olduğu qiymət artımı hesabına renta daxilolmalarından çox azdır. Təklif əyrisinin qeyri-elastikliyi hallarından biri istehsal güclərinin məhdudlaşmasıdır. Bu məhdudiyyətlər ona gətirib çıxara bilər ki, tələb və təklif əyrisi güclərin məhdudluğu həddi arxasında yerləşən hasilat səviyyəsində kəşisən, yəni qiymət tələb əyrisi ilə güclərin məhdudiyyət xəttinin kəşiməsində müəyyən olunacaqdır və beləliklə, istehlak rentasının bir hissəsi diferensial rentaya əlavə üçün istehsalçıya istiqamətlənəcəkdir. Bu məhdudiyyətlər müxtəlif istehsal-satış həlqələrinin güclərin genişlənməsi istiqamətində qiymət siqnaallarına vaxtında uyğunlaşmaması, eyni zamanda, tənzimlənmə sahəsindəki məhdudiyyətlərlə şərtlənmişdir. Onlar çox vaxt bir neçə iri istehsalçının oliqopoliya, paralel və yaxud əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunur.

Bununla əlaqədar, yüksək bazar təmərküzləşməsi ilə birləşmədə istehsalçıların olduqca qeyri-elastik tələbinin qiymətlərə təsiri haqqında məsələ qarşıda durur.

Bu təsir Kurno və Neşa tərəfindən işlənilib hazırlanmış formul ilə izah edilir [4, s. 286-295].

$(\text{Qiymət} - \text{Son hədd xərcləri}) / \text{Qiymət} = \text{HHI} / E$

burada HHI – Herfindahl-Hirschman indeksi

E – tələbin qiymət elastikliyi

Bu formul göstərir ki, qiymətlər və son hədd xərclərinin müxtəlifliyi bazarın Herfindahl-Hirschman indeksi ilə ifadə olunmuş təmərküzləşməsindən asılıdır və tələbin qiymət elastikliyinin tərs funksiyası hesab olunur.

Yüksək bazar təmərküzləşməsi tələbin elastik olduğu qədər qiymətlərə praktiki olaraq heç bir təsir göstərmir və əksinə, qeyri-elastik tələb aşağı təmərküzləşmə dərəcəli bazarda qiymətlərə demək olar ki, təsir göstərmir. Ancaq mümkündür ki, istehlakçılara istehsalçılar tərəfindən yüksək təmərküzləşməyə və olduqca qeyri-elastik tələbə malik bazarlarda məhsulların maya dəyərindən çox əlavə xərcləri çəkmək lazım gəlsin.

Energetika bazarları çox vaxt: 1) rəqabətin mükəmməl olmaması, 2) xarici amillərin olması və 3) ictimai nemətlərin verilməsi zəruriliyi ilə xarakterizə olunur. İnformasiyanın olmaması üzündən qiymət təhrifləri müvafiq olaraq, daha çox likvid bazarların və Joint Oil Data Initiative – JODI (neftin göstəriciləri üzrə birgə təşəbbüs) kimi şəffaflıqların təmin edilməsi sahəsində hökumətin təşəbbüslərinin yaranması istisnadır.

Xarici amillərin internalizasiyası Piqu vergilərinin köməyi ilə həll edilir. Piqu vergiləri potensial suboptimal olaraq Ronald Kouz tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır, ona qarşı isə transaksiya xərcləri olmadığı halda optimal nəticələr verən alqı-satqı hüquqları sistemi çıxış edir.

Elmi yeniliyi: Təbii resurslar olaraq neft və qazın qiymətinin əmələ gəlməsinin nəzəri məsələləri müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ölkəmizdə neftin ixracından gəlirlərin məcmu ödəmə qabiliyyətli tələbin və büdcəyə vergi daxilolmalarının dinamikasını müəyyən etməsini nəzərə alaraq onun nəzəri problemlərinin diqqətdə saxlanması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Конопляник А.А. Эхо ценовой революции // Нефть России. 2010, №11, с. 66-70.
2. Bindemann K.K. Production-Sharing Agreements: an Economic Analysis, WPM 25 (Oxford Institute for Energy Studies, oktyabr, 1999-cu il).
3. Ramsey F.N. A Contribution to the Theory of Taxation, Econ JI 145 (1927-ci il), s. 37.
4. Nash J.F. Non-cooperative Games, Annals of Mathematics, том 54, no. 2 (sentyabr, 1951-ci il), s. 286-295.

РЕЗЮМЕ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ НЕФТИ И ГАЗА
Гусейнов Г.С.

Ключевые слова: *Цена нефти, ресурс, энергия, рынок, месторождение, требование, предложение*

В статье анализируются теоретические аспекты механизмов ценообразования нефти и газа. Нефть и газ имеют отличительные товарные особенности: риск в нефтегазовом секторе и высокая специфичность инвестиций (теория транзакции затрат); характер природных ресурсов (рента Рикардо); ограниченность ресурсов, теорема Хотеллинга, компании и собственники, производящие ресурсы; теория «принципиальный агент»; неэластичность в связи ограниченностью предложения; несовершенство рынка.

SUMMARY
THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF FORMING
OIL AND GAS PRICES
Huseynov Q.S.

Key words: *The price of oil, resource, energy, market, field, demand, offer*

Theoretical aspects of the mechanism of the formation of oil and gas prices have been investigated in the article. Oil and gas has a number of unbroken descriptions distinguishing them from another commodities: high specificity of the risk and investments in the sector of oil and gas (theory of transaction expenses); character of the natural resources (Rikardo rent); being of exhaustion of the resources, Hotellingq theorem; companies produce the resources and masters; theory of “principle-agent”; be elastic of the demand in the connection with offer restrictions; foreign factors.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	12.10.2016x
	Son variant	12.01.2016

UOT 334.341

YOXSULLUQ VƏ ONUN AZALDILMASI YOLLARI

ƏHMƏDOV MƏHƏMMƏD ƏLƏDDİN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

HÜMBƏTƏLİYEVƏ SƏADƏT ƏSGƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

ABDULLAYEVƏ YEGANƏ TELMAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş laborant

e-mail:maqomedşıxlı @ mail.ru

Açar sözlər: *yoxsulluq, sosial müdafiə, yaşayış minimumu, sosial ödəmələr, inflyasiya, işsizlik*

Müasir dövrümüzün ən kəskin problemlərindən biri yoxsulluq problemidir. Yoxsulluq həm milli, həm də beynəlxalq səviyyəli problemdir. Hazırda yoxsulluq qlobal iqtisadi problemlərdən birinə çevrilmişdir. Belə ki, yaranma səbəblərindən asılı olmayaraq, yoxsulluq probleminin həlli dünya ölkələrindən birgə fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bu, hər şeydən əvvəl, yoxsulluq probleminin həllində mövcud çətinliklərlə bağlıdır.

Bəzən, yoxsulluq müharibələrlə, siyasi hadisələrlə, bəzən dağıdıcı təbii fəlakətlərlə, bəzən də ölkənin daxili amilləri ilə əlaqələndirirlər. İstənilən halda yoxsulluq probleminin həlli dünya ölkələrinin birgə fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bəs yoxsulluq nədir, nə zaman yaranır, hökumət yoxsulluğun yaranma səbəblərinin qarşısını ala bilərmi və ya onun səviyyəsini aşağı sala bilərmi?

Aydındır ki, ölkə üzrə əhalinin yoxsulluq səviyyəsi ilk növbədə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirilməlidir. Məlumdur ki, hər bir milli iqtisadiyyatın əsas vəzifəsi malik olduğu mövcud məhdud istehsal resurslarından maksimum səmərəli istifadə etməklə daim artmaqda və ya keyfiyyətə dəyişməkdə olan insan tələbatlarının mümkün qədər dolğun ödənilməsi, ölkə əhalisinin maddi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasıdır. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi isə bir çox amillərdən, məsələn, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, onun iqtisadi, elmi-texniki potensialından, ictimai istehsalın səmərəlilik səviyyəsindən, ölkə əhalisinin məşğulluq səviyyəsindən və s. bu kimi çoxsaylı digər amillərdən asılıdır.

Məlumdur ki, hazırda müasir dünya ölkələrini iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq üç qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa daxil olan inkişaf etmiş ölkələr milli gəlirin adambaşına düşən illik istehsal həcmi 12000 ABŞ dollarından çox olan ölkələrdir. Belə ölkələr qrupuna ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa ölkələri, Yaponiya kimi ölkələr daxildir. İkinci qrupa daxil olan ölkələrdə milli gəlirin adambaşına düşən illik həcmi 1000-12000 ABŞ dolları arasındadır. Belə ölkələr qrupuna Rusiya, Türkiyə, Qazaxıstan, Azərbaycan kimi ölkələr daxildir. Üçüncü qrupa daxil olan ölkələr milli gəlirin adambaşına düşən illik istehsal həcmi 1000 ABŞ dollarından az olan ölkələrdir. Bu ölkələr dünyanın ən kasıb ölkələridir. Belə ölkələrdən Efiopiya, Çad, Banqladeş kimi ölkələri göstərmək olar. Məhz üçüncü qrup ölkələrdə əhalinin yoxsulluq səviyyəsi yüksəkdir. İnkişaf etmiş, eləcə də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçüncü qrup ölkələrə yardım göstərir, onların iqtisadi inkişafına dəstək olurlar.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yoxsulluq problemi heç də yalnız üçüncü qrupa daxil olan iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrin problemi deyildir. Yəni yoxsulluq heç də həmişə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı deyildir. Birinci qrupa daxil olan iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr də yoxsulluq problemləri ilə qarşılaşır. Bu zaman ölkələr üzrə yoxsulluğun səviyyəsi və onun yaranma səbəbləri fərqli ola bilər.

Yoxsulluq problemi heç də bütün ölkələrdə keyfiyyətcə oxşar deyildir. Yoxsulluq anlayışının birmənalı, ümumi qəbul edilmiş, elmi cəhətdən əsaslandırılmış dürüst tərifini yoxdur və ola da bilməz. Problemin sosial, iqtisadi və psixoloji tərəfləri ilə yanaşı, o, siyasi əhəmiyyət, məzmun da kəsb edir. Bu, siyasi mübarizə gedişində konkretləşir və modifikasiyaya uğrayır. Yoxsulluq anlayışı sadəcə olaraq cəmiyyətdəki vəziyyəti əks etdirmir, o, eyni zamanda yaranmış vəziyyətin qəbuledilməzliyini, yolverilməzliyini, hadisənin səbəblərinin aradan qaldırılmasının zəruriliyini göstərir. Dövlətin sosial siyasəti yoxsulluq anlayışının məzmununu dəyişir.

Yoxsulluğun mahiyyətinin, onun yaranma səbəblərinin öyrənilməsi, eləcə də yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması yollarının müəyyənləşdirilməsi məsələləri yoxsulluq probleminin digər, məsələn, inflyasiya, məşğulluq, yaşayış minimumu, əmək haqqı, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, sosial təminat və s. kimi iqtisadi problemlərlə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda öyrənilməsinə tələb edir. Yoxsulluq hər hansı bir ölkədə ailələrin elə bir həyat səviyyəsidir ki, onların əldə etdikləri gəlirlər həmin ölkədə insan həyatının dəyərinin müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edən standart maddi nemət və xidmətlərin qiymətləri ilə bağlıdır. Hər iki göstərici həm əhali gəlirlərinin səviyyəsi, həm də standart maddi nemət və xidmətlərin qiymətləri dünya ölkələri üzrə çox müxtəlifdir.

Ümumiyyətlə, əhalinin yoxsulluq səviyyəsinə təsir göstərə bilən mövcud amilləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Xarici amillər.
2. Daxili amillər.

Müharibələr, digər xarici müdaxilələr, eləcə də təbii fəlakətlər xarici amillər qrupuna, əhalinin gəlir növlərini, əmtəə və xidmətlərin qiymətlərini, eləcə də yoxsulluqla bağlı digər iqtisadi amilləri isə daxili amillər qrupuna daxil etmək olar. Ölkə üzrə yoxsulluğun azaldılması ilk növbədə daxili amillərin öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Yoxsulluğun səviyyəsinə təsir göstərə bilən daxili amillərin öyrənilməsinə əsaslanaraq yoxsulluğun azaldılmasının aşağıdakı beş əsas istiqamətini göstərmək olar.

1. Əhali gəlirlərinin yüksəldilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi. Məlum olduğu kimi əhali gəlirlərinin əsas hissəsini əmək haqqı təşkil edir. Ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqının səviyyəsi (2014-cü ildə 444,5 manat olmuşdur) kifayət qədər yüksək olsa da, aylıq əmək haqqı 150-200 manat həddində olan müxtəlif peşə sahibləri hələ də saxlanılır.

2. Əmək qabiliyyətli olub işləmək arzusunda olan əhalinin işlə təmin edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi. Bu istiqamətdə müəyyən qədər işlər görülmüş olsa da (işsizliyin səviyyəsi 5%-ə qədər endirilmişdir), regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, xüsusi ilə, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə yeni müəssisələrin yaradılması imkanları mövcuddur [1].

3. Əmək qabiliyyətini qismən itirmiş müxtəlif əhali qruplarının müvafiq əmək fəaliyyəti növləri ilə təmin edilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və onun həyata keçirilməsi.

4. Əmək qabiliyyətini itirmiş əhali qruplarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi. Bu, hər şeydən əvvəl, mövcud sosial müavinətlərin, təqaüdlərin, digər sosial ödəmələrin artırılması deməkdir.

5. Əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi. Belə tədbirlərdən biri bu günlərdə müxtəlif dərman vəsaitlərinin qiymətlərinin azaldılması üzrə həyata keçirilmiş dövlət tədbirləri oldu. Son illərdə olduğu kimi, inflyasiyanın illik səviyyəsinin birrəqəmli həddə (maksimum 6-7%) saxlanılmasının təmin edilməsi üzrə tədbirləri də bura aid etmək olar.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin maddi və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması və ölkə üzrə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması həm makro, həm də mikrosəviyyədə fəal sosial siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Makrosəviyyədə sosial siyasəti iki əsas istiqamətə ayırmaq olar

1. Əmək qabiliyyətli əhalinin sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

2. Cəmiyyətin bütün üzvlərinin müəyyən rifah standartları ilə təmin edilməsi.

Birinci istiqamət biznesin liberallaşdırılması, kiçik sahibkarlığın həvəsləndirilməsi, yüksək məşğulluğun təmin edilməsi və əmək münasibətlərinin nizamlanması üzrə dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

İkinci istiqamət gəlirlərin cəmiyyət üzvləri arasında səmərəli bölüşdürülməsi, əmək qabiliyyətini itirmiş əhali qrupları üçün aztəminatlı ailələrə və işçilərə pensiya və müavinətlərin verilməsi və bütün ölkə əhalisinin təhsil və zəruri tibbi yardım ilə təmin olunmasını nəzərdə tutur.

Mikrosəviyyədə sosial siyasət, əvvəla, işçilərin əmək haqqının yüksəldilməsi, ikincisi, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və üçüncüsü, işçilər üçün istirahət və asudə vaxtın səmərəli təşkilini əhatə edir.

Hazırda yoxsulluğun səviyyəsini xarakterizə edə bilən bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Belə göstəricilərdən aşağıdakı 3 əsas göstəricini xüsusilə qeyd etmək olar:

- yoxsulluq həddi;
- yoxsulluq dərəcəsi (səviyyəsi);
- yoxsulluq astanası.

Yoxsulluq həddi ayrı-ayrı fərdlərin və ailələrin normal həyatı və fəaliyyəti üçün vəsaitin çatışmazlığının həddidir. “Yoxsulluğun həddi” anlayışı ilk dəfə 1970-ci ildə qəbul edilmişdir. Yoxsulluğun müəyyənləşdirilmiş həddindən bir qədər aşağı tərzdə yaşayan insanla bu həddən bir qədər yuxarı tərzdə yaşayan insanın həyat səviyyəsi arasında elə bir fərq olmaması fikrinə əsaslanaraq, bəzi tədqiqatçılar “yoxsulluq həddi” anlayışını qəbul etmirlər.

MDB ölkələrində yoxsulluğun mütləq həddi qəbul edilmişdir. Mütləq yoxsulluq insanın qida, geyim və sığınacağa olan minimal fizioloji tələbat səviyyəsini qiymətləndirmək imkanını nəzərdə tutur. Burada sosial-mədəni tələbatlar deyil, məhz fizioloji tələbat əsas götürülür. Mütləq yoxsulluq o zaman aşkar olunur ki, insan geyim, ərzaq, sığınacaq əldə etmək imkanından məhrum olur, yaxud onu itirir və onun həyat tərzini bu səviyyədə aşağı olur. Mütləq yoxsulluq həddini təyin etmək üçün istehlak səbətinin tərkibi və onun dəyəri müəyyən edilməlidir. Nisbi yoxsulluq konkret cəmiyyətdə, konkret dövrdə ümumi qəbul edilmiş həyat tərzilə, səviyyəsilə müəyyən edilir. Bu, minimal fizioloji tələbatla təyin edilmir.

Yoxsulluğun mütləq həddi-dəqiq təyin edilmiş yaşayış minimumudur. Belə yanaşma problemin mahiyyətini, miqyasını məhdudlaşdırır və əlavə tədqiqatların aparılmasına imkan vermir. Mütləq yoxsulluq həddinə – orta güzəran səviyyəsinin dəyişməsindən asılı olmayaraq bir qədər ümumi həyat səviyyəsi kimi baxmaq məqsədəuyğun olardı, nisbi yoxsulluq həddi isə əksinə olaraq dəyişilir və orta həyat səviyyəsinə ötüb keçmir. Beləliklə, iki eyni həyat səviyyəsinə malik insan təhlil yerindən və zamanından, siyasi vəziyyətin dəyişməsindən asılı olmayaraq yoxsul, yaxud varlı hesab olunacaq. İnsanların rifahının eyni şəkildə, tərzdə təhlili mənasında yoxsulluq eyni cür qiymətləndirilir.

Yoxsulluq həddinin müəyyən edilməsində ən geniş yayılmış yanaşma əsas tələbatların təhlilidir. Ərzaq mallarına olan tələbat əsas tələbat hesab olunur ki, bu da tövsiyə edilmiş qida enerjisinin istehlak həcmidir. Belə yanaşmada orqanizmin qida enerjisində olan tələbatını müəyyən etmək əsas məsələdir. Bu tələbat müxtəlif adamlarda, hətta eyni adamda müxtəlif dövrlərdə də fərqlidir. Dietoloqlar orqanizmin enerjiyə olan tələbatını bədən çəkisinin dəyişməz saxlanması, qidanın həzmi və fərqli fiziki aktivlik səviyyəsi baxımından qiymətləndirirlər. Yoxsulluq həddini orqanizmin enerjiyə olan tələbatı nöqtəyi-nəzərdən müəyyən etmək nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, yoxsul adamın bədən çəkisinin normadan aşağı olması onun fiziki aktivliyini məhdudlaşdırır, azaldan amilə çevrilir. Müxtəlif əhali qrupları üzrə yoxsulluq həddini təyin edən zaman fiziki aktivlik səviyyələrindəki, bədən çəkilərindəki fərqlə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək

olar ki, yoxsul əhali qrupunun aşağı fiziki aktivlik səviyyəsi onlar üçün təbii olmayıb, birbaşa enerji, güc çatışmazlığından irəli gəlir.

Yoxsulluq dərəcəsi əhalinin ümumi sayında gəlirləri yoxsulluq həddi adlandırılan mütləq səviyyədən aşağı olan hissəsinin xüsusi çəkisidir. İnkişaf etməkdə olan, eləcə də yoxsul ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasının milli planı xarici partnyorlar tərəfindən maliyyələşdirilən xərclərin qənaətbəxşliyini və texniki məsləhətlərin səmərəliliyini artırır.

Yoxsulluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilk növbədə yoxsulluq həddinin müəyyən edilməsini tələb edir. Müxtəlif əmtəələrin istehlak səviyyəsi az və ya çox dərəcədə uzunmüddətli perspektivdə insan ömrünün azaldılmasına birbaşa dəlalət edir.

Yoxsulluq astanası – minimum gəlirin rəsmi təsbit olunmuş hissəsidir [2].

Azərbaycan Respublikasında yoxsulluq həddinin, yoxsulluq səviyyəsinin və orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin necə dəyişməsi 1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilər (2001-2014-cü illər üzrə)

İllər	Yoxsulluq həddi, manatla	Yoxsulluğun səviyyəsi, faizlə	Orta aylıq əmək haqqı, manatla
2001	24	49	52,0
2002	35	46,7	63,0
2003	35,8	44,7	77,4
2004	38,8	40,2	99,4
2005	42,6	29,3	123,6
2006	58,0	20,8	149,0
2007	64,0	15,8	215,8
2008	78,6	13,2	274,4
2009	89,5	10,9	298,0
2010	98,7	9,1	331,5
2011	107,2	7,6	364,2
2012	119,3	6,0	398,4
2013	125,2	5,3	425,1
2014	129,6	5,0	444,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [3]

Cədvəl məlumatlarından Azərbaycanda yoxsulluq həddinin artım tendensiyası müşahidə olunur. Lakin 2001-2014-cü illər ərzində yoxsulluq həddi 5,4 dəfə artdığı halda, maddi işçilərin orta aylıq əmək haqqı 8,5 dəfə artmışdır ki, bu da ölkə üzrə yoxsulluq səviyyəsinin 49 %-dən 5 %-ə düşməsinə imkan vermişdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə yoxsulluğun səviyyəsinə təsir göstərə bilən amillər və yoxsulluğun azaldılması yolları ümumiləşdirilmiş şəkildə göstərilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Yoxsulluq mövzusu ilə bağlı olan mühazirə mətnlərində istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. Bakı: 2013.
2. Böyük iqtisadi ensiklopediya. Bakı: 2012, V cild. 632 s.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: 2014.

UOT 37.012.7

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏHSİL STRATEGİYASI VƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏ

İSMAYILOVA AYŞƏN FƏXRƏDDİN qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: sevashah@mail.ru

Açar sözlər: təhsil, strategiya, müəllim, inkişaf, innovasiyalar

“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı təhsilimizin inkişafında, pedaqoji elmimizin inkişafında mühüm dövlət sənədidir. Bu sənəddə təhsilimizin bütün pillələrinə toxunulmuş və təhsilin məzmunu, səriştəli müəllim hazırlığı, müəllim kadrlarının peşə hazırlıqlarının təkmilləşdirilməsi, pedaqoji prosesdə innovativ təlim metodlarından istifadə, yeni kurikulumların işlənməsi və təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusilə qeyd edilmişdir.

Strategiyanın məqsədi: ölkədə təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və bununla cəmiyyəti inkişaf etdirmək, insanların rifah halını yüksəltmək, insan kapitalını inkişaf etdirmək, iqtisadiyyatı yüksəltməkdir. Məqsəd dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemini yaratmaqdır. Strategiya ölkədə keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə tədbirlər görülməsini nəzərdə tutur. Bu sənəddə strategiyanın bütün istiqamətlərində təhsilin modernləşdirilməsi, innovativ metodlardan istifadə məsələləri xüsusilə öz əksini tapmışdır. Son 4 ildə Respublikanın ibtidai məktəblərində təhsil standartı olan yeni kurikulum tətbiq olunur, yeni nəsil dərsliklər çap olunur, dərslərdə müəllim-şagird münasibətini dəyişmək üçün fəal təlimi tətbiq etmək tövsiyə olunur. Ümumiyyətlə, Respublikada aparılan islahatlar innovativ xarakter daşıyır. Yeni tədris planları, təlim texnologiyalarından, İKT-dən istifadə edilməsi, qiymətləndirmənin yeni meyarları, elektron məktəb layihələri, ağıllı lövhələr və.s. bunlar hamısı bir yenilik kimi, bir innovasiya kimi məktəblərdə tətbiq edilir [4].

Pedaqogikada İnnovasiya iki yanaşmadan ibarət olub, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin nəticəsi kimi, pedaqoji ustalığ və şəxsi yenilik kimi araşdırılır: birincisi, adətən innovasiya, yenilik dövründən sonra uzun mübarizələrin nəticəsi kimi cəmiyyət tərəfindən tətbiq edilməsi üçün bir model olaraq qəbul olunur (bunun əsasında sonralar yeni pedaqoji texnologiyalar yarana bilər). İkinci yanaşmada isə innovasiya yenilik kimi qəbul olunmayaraq birinciyə arxalanır [2].

Azərbaycanda keçirilən təhsil islahatları – ibtidai məktəb kurikulumunun tətbiqi fəal təlim üsulu ilə həyata keçirilir – bunlar şagird fəaliyyətlərinin cütlükdə, qruplarda qurulan işləridir. Bu işlər müzakirə, beyin həmləsi, Ven diaqramı, ziq-zaq və s. formalarda olur. Bu fəaliyyət zamanı şagirdlər bilik axtarışında olaraq daha çox məlumat toplaya bilib, onu tədris prosesində tətbiq edirlər. Bu da ənənəvi pedaqogikanın bilik, bacarıq və vərdəşin yaradılması prinsipinə uyğun gəlir. Fərq ancaq ondadır ki, əvvəllər müəllim ən səmərəli metodlardan istifadə edərək bilikləri şagirdlərə ötürürdüsə, indi o, şagird fəaliyyətini quraraq onlara bu fəaliyyətdə bilik toplamaq üçün şərait yaradır. Bu təlimlə fəaliyyətdə olan şagird fəal olur, verilmiş istiqamətlər üzrə hərəkət etmək bacarığına yiyələnmiş olur [3].

Təfəkkürün inkişafına yönəlmiş təlim texnologiyasına konstruktiv təlim deyilir. Bu texnologiya ilə dərs keçiriləndə müəllim şagirdlərə öz biliklərinə və təcrübələrinə istinad edərək yeni biliklərini yaratmağa şərait yaradır.

Strategiyanın birinci istiqaməti səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığı və təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi məsələsidir. Burada təhsilin keyfiyyəti və əhatəliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Strategiyada göstərilir: "İlk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili kurikulumları müasir tələblərə cavab vermir." [1].

Strategiyada ikinci istiqamət məhz təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini və innovativ metodlardan istifadəni nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsil verənin formalaşdırılmasına xidmət edir və özündə təhsil verənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını özündə əks etdirir. Bu bir növ "necə öyrətmək" məsələsini özündə ehtiva edir.

Müasir təlim metodlarından və İKT-dən istifadə sinif mühitində dəyişiklik etməyə və müəllimlə şagird arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə ev arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr qurmağa imkan yaradır. Son zamanlar Azərbaycanda tətbiq olunan müasir təlim metodikalarından interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən daha geniş istifadə olunur.

Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyənlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir.

Strategiyada deyilir: "Təhsilin effektiv idarə olunması məqsədi ilə informasiya sistemi yaradılsa da, onun inkişafına ehtiyac duyulur. Təhsilin yüksək keyfiyyətini təmin etmək üçün təhsil sahəsində monitoring, keyfiyyət və fəaliyyət göstəriciləri sistemi inkişaf etdirilməlidir" [1].

Dördüncü strateji istiqamət müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur. Bəli, səriştəli müəllim daim oxuyub, öyrənməli, öz təhsilini, ixtisas biliyini müntəzəm olaraq dərinləşdirməlidir. Strategiyada göstərilir: "Bilik və bacarıqlarını davamlı artıran müəllimlər təhsilənlərin nailiyyətlərinə əlavə töhfə verirlər". Burada müəllimin səriştəlilik, tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi, müəllimlərin elmi-tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamət həmçinin təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması, distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili, peşə-ixtisas və təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin, müasir təminatlı peşə-tədris mərkəzlərinin və komplekslərinin qurulması, kampusların yaradılması kimi tədbirləri ehtiva edir. Həmçinin bu sənəddə göstərilir ki, "ömür boyu təhsilə artan tələbatın ödənilməsi üçün kitabxana fəaliyyətinin modernləşdirilməsi, rəqəmsal təhsil resurslarından istifadə imkanları genişləndirilməlidir..." (1). Bütün bunlar isə son nəticədə iqtisadi inkişafa səbəb olur. "İnsanın ömür boyu təhsil almaq tələbatının ödənilməsi isə təhsilin iqtisadi həyatda rolunu yüksəldən amillərdən ən mühümüdür" – strategiyada deyilir.

Beşinci strateji istiqamət Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulmasıdır. Bu istiqamət, o cümlədən müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla təhsili maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini, təhsil müəssisələrinin adambaşına maliyyələşdirilməsinə keçidi, ödənişli təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin dəstəklənməsini, büdcədən kənar vəsaitlər hesabına formalaşdırılan Təhsilin İnkişafı Fondunun yaradılmasını, təhsil tədqiqatlarının aparılmasında yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiqi nəzərdə tutulur [1]. Strategiyada deyilir: "Təhsilin maliyyələşdirilməsi mexanizmi təkmilləşdirilməli və təhsil sistemində rəqabət mühitinin inkişafını dəstəkləməlidir. Bunun üçün

təhsilin bütün pillələrində adambaşına maliyyələşdirmə prinsipinin tətbiqi, səriştəyə və fəaliyyətin nəticələrinə əsaslanan əməyin ödənişi sisteminin yaradılması, maliyyələşdirmənin tədrisin keyfiyyət nəticələrinə görə müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur”.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. “Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il, 5 s.
2. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslik 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2013, 785 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, 2009.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 356 s..

РЕЗЮМЕ

“ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ” И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ

Исмаилова А.Ф.

Ключевые слова: образование, стратегия, учитель, развитие, инновации

В статье говорится об указе Президента Азербайджанской Республики «О государственной стратегии развития образования в Азербайджанской Республике» от 24 октября 2013 года, в котором разъясняется, анализируется проблема развития образования в стране, углубление содержания образования, подготовка квалифицированных и компетентных педагогических кадров и указываются верные пути, задачи, стоящие перед работниками образования.

SUMMARY

THE EDUCATION STRATEGY IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC AND THE USE OF INNOVATIVE METHODS

Ismailova A.F.

Key words: education, strategy, the teacher, development, innovation

The article deals with the decree of the Azerbaijan President “The national strategy of education development in the Azerbaijan Republic” dated October 24, 2013/ The development of education in the country, deepening the content of education, training of qualified and competitive teaching staff and thw duties of the educators ate anlysed in the article.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	16.12.2015
	Son variant	28.01.2016

UOT 159.923.2

UŞAQ-VALİDEYN MÜNASİBƏTLƏRİNİN EMOSİONAL XARAKTERİ**ƏLİYEVƏ LALƏ MƏMMƏD qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: honey.lala@mail.ru*

Açar sözlər: *Uşaqların emosionallıq xarakteri, qarşılıqlı münasibətlər empatiyası, kommunikativ tələblər, uşaqların özünəmənilik hissi, psixi inkişaf*

Valideyn-uşaq münasibətləri uşağın özünün-özünə, ətrafdakı insanlara etimadının, qayğıkeş münasibətinin, eləcə də özünüinkişaf marağının əsasında durur. Valideynlərlə ünsiyyət tələbatının ödənilməsi uşaqda təhlükəsizlik, əmin-amanlıq hissləri yaradır. Fiziki və mənəvi-psixoloji ehtiyac-
ların məhz ana-ata tərəfindən ödənilməsi uşağın bioloji, sosial inkişafı ilə yanaşı, emosionl inkişafın dinamikasını, intensivliyini, səmərəliliyini təmin edir. Bununla bağlı olaraq, biz yuxarıda A.Maslov və K.Xorninin nəzəriyyəsiindən çıxış edərək belə qənaətə gəldik ki, uşaqlıq dövründə tələbatların təzahür edən üstün tərəfləri bunlardır: fiziki, məmnunluq, təhlükəsizlik, müdafiəolunma.

Məmnunluq tələbatı fiziki və bioloji ehtiyacları əhatə edir, lakin bu tələbatların ödənilməsi şəxsiyyətin inkişafında hərtərəfli rol oynamır. Burada başlıca motiv əzizlənmək, sevimli və arzulanan olmaq, kənar təhlükələrdən qorunmaqdır. Əgər valideyn öz uşağına səmimi məhəbbət və hərarət verirsə, onun əmin-amanlıq tələbatı da ödənilmiş olur. Bu halda uşaq şəxsiyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən özünüdəyərlik hissinin formalaşması imkanları da artır. Bu isə tərbiyədə müntəzəmlik, vahidlik, səmərəlilik tələb edir.

Qeyd olunan məsələlər onu göstərir ki, ailədə tərbiyə prosesinin başlanğıcı və sonu yoxdur. Bu səbəbdən A.S.Makarenko, V.S.Muxina, H.Ə. Əlizadə və b. əksər ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə böyük qayğı göstərilirsə də, tərbiyə işi ilə məşğul olan hər bir valideynə bu sahədə ehtiyatlı olmağı tövsiyə edirlər. Yəni valideynlər hər şeyi bildiyini zənn edirlər, əslində isə bu, o qədər də asan iş deyil. “Əgər valideyn psixoloji-pedaqoji bilikləri mənimsəmədən də tərbiyə sahəsində uğur qazanacağına inanırsa, bu, səhvdir. Təcrübə göstərir ki, belə halda nəticə uğursuz olur. Valideyn-uşaq münasibətlərinin səhv istiqamətdə aparılması nəticəsində uşaq valideyninə qarşı laqeyd olur, qorxur, ondan qaçmağa çalışır. Bir çox hallarda isə valideynlər uşaqlarını ifrat dərəcədə əzizləyir, onları bütün qayğılardan azad etməyə çalışırlar. Təcrübə göstərir ki, belə uşaqlar da böyüdükdən sonra valideynləri ilə o qədər də yaxşı münasibətdə olurlar” [1, s. 9].

V.S.Muxina qeyd edir ki, ana himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara psixoloji kömək özünəməxsus tərzdə aparılmalıdır, çünki onların psixoloji problemləri özünün psixoloji təbiətinə görə normal uşaqların problemlərindən fərqlənir. “Ana himayəsindən məhrum olmuş uşaqların bir deyil, çoxsaylı problemləri var. Həmin problemlər özünün psixoloji təbiətinə görə normal uşaqların problemlərindən fərqlənir. V.S. Muxinanın fikrincə, “onların belə problemlər içərisində yaşamaları, yəni hüquqlarının pozulması özü onlara ixtiyar verir ki, qaydaları pozsunlar” (2, 42). Təcrübədən görürük ki, bəzi uşaqlarda bu qaydasızlıq meyli xarici, bəzilərinə daxili aləmə qarşı yönəlir. Ümumilikdə internat tipli ictimai müəssisələrdə yaşayan uşaqlar öz daxili aləmində qaydasızlıq yaratmağa daha çox meyillidirlər.

Ə.Əlizadə hesab edir ki, uşaqların həyatında ana mühüm rol oynayır. Uşaqlar - istər qız, istərsə də oğlanlar öz sirlərini, adətən, ataya nisbətən ana ilə daha çox bölüşürlər. Ə.Ə.Əlizadə ana-uşaq arasındakı bağlılığın dünya incəsənət nümunələrində ifadəsinin psixoloji izahını verərək yazır: “Sənətsünaslar “Madonna” portretlərini təhlil edərkən bir cəhət onların diqqətini cəlb etmişdir...demək olar ki, hamısında uşaq ananın sol qoynunda təsvir olunur. Sən demə, uşaq ana bətnində ananın ürəyinin ritminə alışır, onun döyüntüsünü götürür. Ürək döyüntülərinin sədası altında dərin yuxuya

gedir” [2, s.253].

Psixologiyada uşağın insanlarla qarşılıqlı anlaşması, bir-birini başa düşməsi “empatiya” anlayışında ifadə olunur. “Empatiya - uşağın iradi-emosional sahəsinin şəxsiyyətin digər struktur komponentləri, məsələn, refleksiya, nitq, koqnitiv sistem, motivasiya, münasibətlər, ünsiyyət, maraq və d. ilə əlaqəli inkişafını ifadə edir. Empatiyanın inkişafı affektiv sfera ilə sıx bağlıdır. Affektiv sfera dedikdə uşağın emosionallığı başa düşülür. İnkişafın gedişində məhz emosional aləmin dəyişməsi, yeniləşməsi psixi inkişafın səviyyəsi haqqında fikir yürütməyə imkan verir” [3, s.134].

A.A.Rean məktəbəqədər yaşı, ümumiyyətlə, dərkətmədə emosiyaların hökmranlıq etdiyi dövr kimi səciyyələndirir. Buraya təəccüb, həvəs, tərəddüd, təşviş və s. daxildir. Uşağı asanlıqla təsirləndirmək, qorxutmaq, sevindirmək, inandırmaq mümkündür. Bu baxımdan onlar “emosional yoluxmaya” meyillidirlər [3, s.198].

Yaşlılarla empatik münasibətlər zəminində inkişaf edən kommunikativ bacarıqlar psixi inkişafın əsas komponentlərindən biridir. Kommunikativ tələbat uşağın təəssüratlarının, aktiv fəaliyyətə və yaşlılarla ünsiyyətə tələbatının artması ilə meydana çıxır. Beləliklə, uşaqların insanlarla ünsiyyət tələbatı erkən məktəbəqədər yaş ərzində, tədricən formalaşır. Valideynlərlə empatik əlaqələrin məzmununda onlarla münasibətdə əmələ gələn təəssüratlar üstünlük təşkil edir.

L.İ.Lisina 4 yaşa qədər uşaqların emosional-iradi sisteminin kövrək olduğunu, məhz bu səbəbdən düşünülməmiş hərəkətlərə yol verdiklərini bildirir. Belə ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların davranışı özünün fiziki və əqli imkanlarına hesablanmamış, situativ hisslərin təsiri altında qurulur. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlar hiss və emosiyaların təsirindən qismən azad olurlar, lakin bu, emosional sahənin ahəngdar inkişafı, yaşlılarla birgə fəaliyyətdə yaranan özünəəminlik hissi sayəsində mümkün olur. Əks halda uşaqların emosional sahəsində bu və digər xarakterli problemlər baş verir, müstəqillik ləngiyir. İnkişaf normal olduqda artıq beş yaşda uşağın hərəkətləri xarici təsirlərdən yaranan emosiyalarla birbaşa xarici aləmə deyil, bu təsirlərin oyatdığı daxili tələblərin ödənilməsinə, daxili aləmə yönəlir. Uşaq, şeylərdən-hərəkətdə deyil, fikirdən-hərəkətdə doğru istiqamətlənir [4, s. 230].

M.S.Kaqan bildirir ki, uşaqlar özlərində valideynlərinin keyfiyyətlərini daşıyırlar. Onlar yaşa dolduqca bu fikrə gəlirlər ki, əgər valideynlərinin bioloji davamçılarıdırlarsa, o halda özlərinin şəxsi keyfiyyətlərində də valideynlərinə bənzəməlidirlər. Emosional baxımdan tənzimlənən bu inam uşağı öz ailəsi ilə mənsub olduğu mədəniyyətlə, uşağın mənsub olduğu etnik kökün və dini qrupun dəyərləri, milli qürür, milli iftixar hissi qovuşdurur. Məhz bu zəmində uşaqda özünüidentifikasiya elementləri formalaşmağa başlayır. Ona görə də əgər ailədə valideynlərdən biri uşağı məhəbbət və qayğı ilə, nəvazişlə oxşayaraq onunla fəxr etdiyini bildirdiyi halda, digəri onu fərasətsiz, öz valideyninə oxşamayan, fərsiz övlad adlandırarsa, o halda uşaqda özü haqqında bədgüman fikirlər yaranır, özünə inamsız olur, utancaqlıq yaranır [5,s.3]. Bu cəhətləri nəzərə alaraq S.Kaqan uşaqların psixi inkişafında valideynlərin pozitiv təsirini artırmağın bir sıra yollarını göstərir:

- yaş imkanlarına görə uşağın ailənin həyatında yaxından iştirakını təmin etmək;
- uşaqla ünsiyyətə həmişə vaxt ayırmaq;
- uşağın problemləri ilə yaxından maraqlanmaq, ona özünün imkan və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə köməklik göstərmək;
- uşağa təzyiq göstərməmək, yanlış hərəkətlərinə görə tez-tez irad bildirməmək, öz problemlərini müstəqil həll etməyin yollarını öyrətmək;
- uşağa fikrini bildirmək hüququ vermək, ailənin bərabərhüquqlu üzvü olduğunu anlatmaq.

Q.Ollport da artıq məktəbəqədər yaşın ortalarında uşaqların davranışının emosional təsirlər altında olduğunu təsdiq edir. Bildirir ki, onlar müstəqil davranış nümayiş etdirməyə, başqalarının diqqətini özünə cəlb etməyə çalışırlar. Bu zaman tez-tez uğursuzluqla üzləşirlər. Nəticədə başqalarının yanında çıxılmaz vəziyyətdə qalır, yaşlılar tərəfindən danlanır və cəzalandırılırlar. Əksinə, fəaliyyətin yaşlıların köməyi ilə, uşağın yaş imkanlarına müvafiq qaydada motivləşdirilməsi, şüurlu hərəkətlərlə tənzimlənməsi onun uğursuzluqlarının qarşısını alır, fərdi imkanlarına inamını artırır, nəticədə empatik sistem möhkəmlənməyə başlayır. Bu zaman yaşlının

qiymətləndirmələri mühüm rol oynayır. Onlar hansı uşağın hansı xüsusiyyətlərini təqdir edirlərsə, uşaqda həmin xüsusiyyətə qarşı maraq oyanır. Nəticədə belə uşaq empatik münasibətlər sayəsində öz fərdiliyini yaradır [6, s.325].

L.N.Qaliquzova, S.Y.Meşeryakova, L.M.Çareqorodseva uşaq müəssisələrində tərbiyə alan məktəbəqədər yaşlıların inkişafında bir sıra spesifik xüsusiyyətlərin olduğunu müəyyən etmişlər. Həmin xüsusiyyətlər ümumi tipli müəssisələrdəki uşaqlardan ciddi fərqlənir. Belə ki, xüsusi tipli müəssisələrdəki uşaqların fəallığı situativ xarakter daşıyır. Belə situativlik uşaqların davranışında da üzə çıxır: yaşlının təlimatını sakitcə yerinə yetirirlər. Ancaq onların oyun fəaliyyəti haqqında da eyni fikri söyləmək olmaz. Belə ki, qaydaları gözləyə bilmir, oyun prosesinin gedişində yaranan arzunu boğaraq davranışa nəzarət etmək onlar üçün çətin olur” [7, s.47].

Təcrübə göstərir ki, ixtiyari davranışın inkişafının ləngiməsi tərbiyəçinin nəzarətinin itməsi ilə yanaşı, davranışa nəzarətin də itməsinə səbəb olur. Bu halda uşaqlar cürbəcür situativ təsirlərə açıq olurlar. Ona görə də uşaqlara psixoloji kömək, reabilitasiya və profilaktika işləri onlarla aparılan pedaqoji tədbirlərin önündə durmalıdır.

İlk növbədə yaşadıkları şəraitdəki uşaqların say çoxluğu, həmişə bir yerdə olmaları və daim bəziləri ilə ünsiyyət problemi yaşamaları onlarda gərginlik, həyəcan, narahatlıq yaradır, aqressiya və stressə səbəb olur. Ümumilikdə psixoloji həyəcanların həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricisi artır, lakin onlar bu vəziyyəti gizlətməyə məcburdurlar. Bir çox hallarda valideyn məhəbbətinin çatışmazlığı, uşaqda əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, özünəhörmət, özünəinam hissənin zəifləməsinə, qapalılıq, qisasçılıq, eqoizm kimi halların baş qaldırmasına, yaxud digər mənfi psixoloji vəziyyətin - frustrasiya və depressiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sonda psixi inkişafda repressiya başlayır.

S.A.Meşeryakova H.Xarlou eksperimentləri əsasında apardığı tədqiqatda bu nəticəyə gəlmişdir ki, ana ilə ünsiyyətdən ayrı düşmüş uşaqların psixi pozuntuları daha çox emosional sahə ilə bağlı olur. Ona görə də bu uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olanlar diqqəti bu sahəyə yönəltməlidirlər. “Uşaqların psixi inkişafında baş verən yenidənqurulma emosional tələbatların fəaliyyətdə ödənilməsinə əsaslanır. Məhz belə fəaliyyətdə onun müxtəlif növləri inkişaf edir, müxtəlif psixi proseslər kamilləşir. Bu fəaliyyətdə baş verən əsas psixi yenidənqurulma, hesab edirik ki, yaşlılarla emosional əlaqələr sahəsinə aiddir. Emosional ünsiyyətdə yarandığına, məzmunu – müsbət emosiyaların mübadiləsi, predmeti – yaşlı və uşaq şəxsiyyəti olduğuna görə bu əlaqələri – affektiv-şəxsi əlaqələr adlandırmaq olar” [8, s. 41].

Şəxsiyyətinin ləngiməsi özünü daha çox uşağın təəssüratlar aləmində, əxlaqında, mənəviyyatda göstərir. Onlar ya həddən çox utancaq, çəkingən, ya da həya hissindən uzaq olurlar. Əxlaqda normal əlamətlərin olması hallarına da təsadüf edilir.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar müxtəlif aspektdə təhlil olunmuşlar. Müəyyən edilmişdir ki, özünün sosial-psixoloji portretinə görə, belə uşaqların təmsil etdikləri qruplar normal ailələrdən olan uşaq qruplarından köklü surətdə fərqlənir. Məsələn, Ə.H.Əlizadə bu qənaətdədir ki, yetim uşaqlar öz həyatlarının atalı-analı uşaqların həyatından fərqləndiyini hiss edirlər. Bu fərqli cəhətlər onların özləri haqqındakı təsəvvürlərində, mənlilik şüurunun xüsusiyyətlərində əks olunur, lakin müəllim onlar üçün sağlam psixoloji iqlim yaradanda çox vaxt məharətlə bu fərqləri neytrallaşdırır bilir. Uşaqlar bir-birinə qaynayıb - qarışanda, yetim uşaqların çoxu adi uşaqlarla dostluq etməyə, oturub - durmağa başlayırlar .

Bu məsələləri araşdırmaq üçün 2010-2011-ci tədris ilində Sumqayıt şəhər 24 saylı ümumi tipli və 20 saylı günüzadılmış uşaq bağçalarında eksperimental tədqiqat aparılmışdır. Bu müəssisələrin məktəbəhazırlıq qruplarında tərbiyə alan 5-6 yaşlı 40 uşaq (hər birində 20 nəfər olmaqla) tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdür. Qrupların tərbiyəçiləri ali ixtisas təhsilinə malik idilər. İş təcrübələri 15 ildən yuxarıdır. Qruplar sosial tərkibinə görə bir-birindən fərqlənirlər. 24 saylı uşaq bağçasında tərbiyə alan uşaqların ailə şəraiti əsasən normaldır. 20 saylı uşaq bağçasında tərbiyə alan uşaqların ailələrində müxtəlif xarakterli demoqrafik problemlər mövcuddur: işsizlik, boşanma, ölüm, evsizlik, xəstəlik. Həmin ailələrdən olan uşaqlar yalnız həftənin sonunda evə buraxılır, qalan günlərini uşaq

bağçasında keçirirlər. Bu günlərdə onlar, demək olar ki, valideynlərləri ilə görüşürlər.

Bunları nəzərə alaraq, şərti olaraq, valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaq qrupunu “tələbatı ödənilməyən qrup” (“T-qrup”), normal ailələrdən olan uşaq qrupunu normal qrup - (“N-qrup”) adlandırdıq. Beləliklə, “T-qrup”dakı uşaqlarda ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi səbəbindən emosional sahədə bu və digər problemlərin olması ehtimalı böyükdür. Tədqiqatda aşağıdakı metodikadan istifadə edilmişdir.

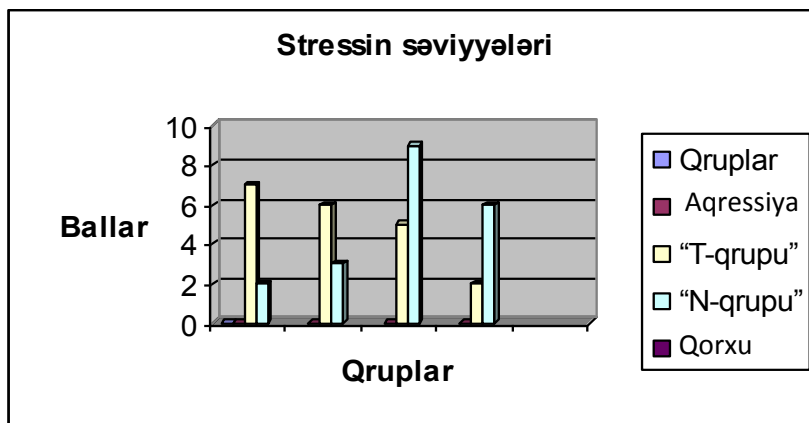
I metodika. Ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket – sorğu (əlavə 1). Sorğunun nəticələrinə görə hər mülahizə “Bəli” cavabı üzrə 2, “Xeyr” cavabı üzrə 0-la qiymətləndirilir.

II metodika. “İnsan” şəkil metodikası və M.A.Panfilovun “Kaktus” qrafik metodikası [http://www.psy-files.ru, əlavə 2]. Hər iki test 5 - 6 yaşlı uşaqlarla keçirmək üçün əlverişlidir. Məqsəd uşağın emosional sferasındakı mövcud vəziyyətin və aqressiyanın istiqamətinin öyrənilməsi olmuşdur.

III metodika. R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin həyəcanlılıq testi [84, s.19-28].

Məqsəd məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi -emosional vəziyyətinin öyrənilməsidir.

I metodikanın - ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket - sorğunun nəticələrinə görə, ballar üzrə “T-qrupu” və “N-qrupu” arasında fərqlər olmuşdur.

Şəkil 1. Ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket - sorğunun nəticələrinin korrelyasiyası

Normal uşaqlar qrupunda cəmi 2 uşaqda stress yüksək, 6 nəfərdə orta, 5 nəfərdə aşağıdır. 6 nəfərdə stress yoxdur. Bunlar əhəmiyyətli dərəcədə fərqli göstəricilərdir. Bu rəqəmlərin faiz göstəricilərini çıxarsaq, aydın olur ki, ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqlarda yuxarı stress həddi 25 %, əksinə, aşağı stress göstəriciləri 20 % çoxdur.

Korrelyasiyada bu fərqləri daha aydın görmək mümkündür. Sarı rəng T- qrupu, mavi rəng N-qrupunun nəticələrini göstərir. Stressin yuxarı həddi T-qrupunda hündür, əksinə, N-qrupunun aşağı həddi (mavi sütunda) hündür sütunlarda verilir.

“İnsan” şəkli üzrə metodikanın nəticələrinə görə T- qrupunun uşaqlarının təsvirlərində çatışmazlıqlar daha çoxdur. N-qrupdakı uşaqlar çəkdikləri insan rəsminə məkana bələdləşmənin elementlərini əsasən göstərə bilmiş, onun yuxarı, aşağı, yanlar haqqındakı anlayışlar əsasında bədənin məkanda yerini müəyyənləşdirmişlər. Bədən şaquli, qollar üfiqi, bəzən də şaquli istiqamətdə təsvir olunmuşdur. Qamət əsası düz, bədən sxemi simmetrik verilmişdir. Onların 13 nəfəri həm də bədəni bir deyil, iki xətlə təsvir edərək ayaqları bədənə birləşdirmişlər. Ayaqları iki xətlə çəkmiş, əllər daha çox boyun nahiyəyə, bəzilərində isə gövdənin orta hissəsinə əlavə etmişlər.

T-qrupundakı uşaqların çəkdikləri rəsmlərin 8-i ayaqlı başı xatırladırdı (N-qrupda onların sayı 5 nəfər idi). 11 nəfər bədəni bir xətlə vermiş, 1 və ayaqların bədənə birləşdirilməsində harmoniya

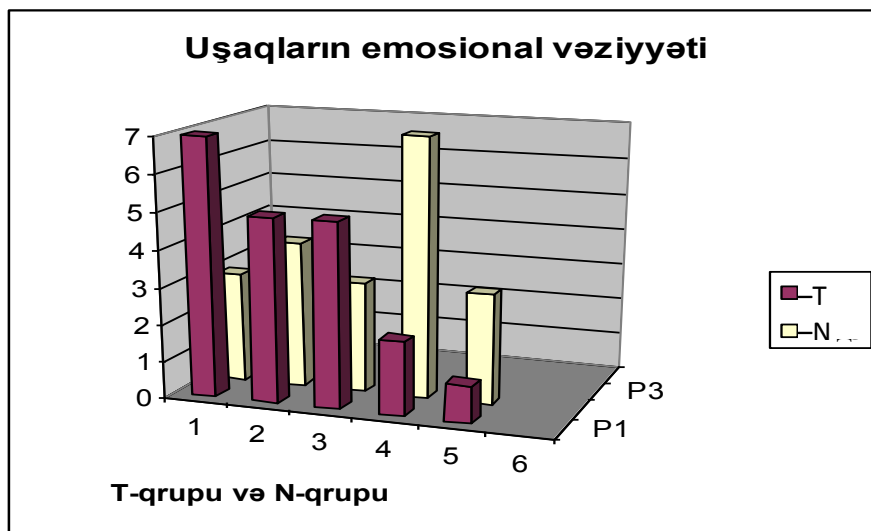
pozulmuşdur. Bu qrupdakı uşaqların yalnız 6 nəfərinin çəkdiyi şəkillər insan haqqında bütövlük təsəvvürü yaradırdı.

Şəkilləri çəkərkən T-qrupundakı uşaqlar tərəfindən onların qaralanması, tünd rənglərdən istifadə, bir sözlə, aqressiya və emosional qorxu əlamətləri də daha çox olmuşdur.

M.A.Panfilovun ("Kaktus" qrafik metodikası) sınıxılan uşaqlarda emosional sferasındakı həyəcan, aqressiya, onun intensivliyi və istiqaməti müəyyən edilmişdir. Nəticələrin işlənməsi zamanı aydın olmuşdur ki, T-qrupunda tərbiyə alan uşaqlarda emosional gərginlik, qorxu, həyəcan, narahatlıq vəziyyəti N-qrupundan yüksək olmuşdur. T-qrupunda tərbiyə alan uşaqların 7 nəfərində bu göstəricilər daha yüksəkdir. Həmin göstəricilər şəkillərdəki kaktus təsvirinin kağız üzərində yerləşməsi, ölçüsü, xətlərin xarakteristikası (qalınlığı, kobudluğu, gövdənin yoğunluğu, hündürlüyü, iynələrin çoxluğu, şiş olması, sıxlığı, kaktusların sayı və d.) əsasında ayırd edilmişdir. Ümumi nəticəyə görə testdə verilmiş sahələr üzrə ən yüksək nəticələri olan uşaqlar fərqləndirilmiş, əlamətlərinə və xüsusiyyətlərinə görə yaxın olan psixoloji göstəricilər ümumiləşdirilmişdir. Məsələn: aqressiya - həyəcan, impulsivlik-ekstrovertlik; qapalılıq, ehtiyatkarlıq – introvertlik; asılılıq, özünəəminliyin olmaması; eqoizm, liderliyə meyletmə - qadınlıq; optimizm – nümayişkaranəlik, açıqlıq.

"Kaktus" qrafik metodikası üzrə nəticələr göstərir ki, ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqlardan 7 nəfərində asılılıq, özünəəminliyin olmaması halları üstünlük təşkil edir. 5 nəfərdə həyəcan, qapalılıq, ehtiyatkarlıq daha üstündür ki, bu da onların introvert olması ilə üs-üstə düşür. Aqressiya, impulsivlik əlamətləri olan uşaqlar həm də ekstrovertlərdir. Bu uşaqların sayı da 5 nəfərdir. Eqoizm, liderliyə meyletmə (2 nəfər), optimizm, nümayişkaranəlik, açıqlıq, qadınlıq (1 nəfər) kimi xüsusiyyətləri olanların sayı azdır.

N-qrupunda vəziyyət fəqlidir. Buradakı uşaqlardan cəmi 3 nəfərində asılılıq, özünəəminliyin olmaması halları var. 4 nəfərdə həyəcan, qapalılıq, ehtiyatkarlıq qeydə alınıb. Aqressiya, impulsivlik əlamətləri olan uşaqların sayı 3 nəfərdir. Eqoizm, liderliyə meyletmə kimi xüsusiyyətləri olanların sayı çoxdur -7 nəfər. Optimizm, nümayişkaranəlik, açıqlıq, qadınlıq xüsusiyyətləri 3 nəfərdə vardır.

Şəkil 2. "Kaktus" qrafik metodikası üzrə T-qrupu və N-qrupunda nəticələrin müqayisəsi

Ümumilikdə uşaqlarda asılılıq və özünəəminliyin olmaması vəziyyəti üstünlük təşkil edir (10 nəfər). İkinci yerdə həyəcan, qapalılıq, ehtiyatkarlıq, introvertlik durur - 9 nəfər. Aqressiya, impulsivlik, ekstrovertlik 8 nəfərdə aşkar edilmişdir. Optimizm, nümayişkaranəlik, açıqlıq, qadınlıq 4 nəfərdə özünü göstərir.

Beləliklə, müəyyən etdik ki, ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə

anket - sorğunun nəticələrində olduğu kimi, İnsan” şəkli və “Kaktus” metodikasının nəticələrinə görə də T-qrupundakı uşaqların emosional vəziyyəti daha aşağı nəticələr göstərir. Əldə edilmiş nəticələrdən aydın olur ki, valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların emosional sahəsi normal ünsiyyətdə olan uşaqlardan fərqlənir. Bu vəziyyət, şübhəsiz ki, uşaqların psixi fəaliyyətinə də təsir edir. Valideynlərdən ayrılıqda yaşayan uşaqlarda təzahür edən ilk xüsusiyyət onların emosional davranışında ifadə olunur. Belə uşaqlar üçün emosional ifadəsizlik, əhvali-ruhiyyənin aşağı olması və tez-tez dəyişməsi xarakterikdir.

- Valideynlərlə emosional əlaqələri zəif olan uşaqlarda sosial rolları süni mənimsəmə baş verir. Onlarda verbal ünsiyyətin ifadəsizliyi, neqativ hisslərin frustrasiyası, bu hissləri başqalarına yönəltməmək, başqalarına daim güzəştə getmək məcburiyyəti olur. Onlar tərif və xoş münasibətə laqeyd yanaşır, deyilmiş xöş sözlərin səmimiliyinə inamsızlıq göstərir.

- Valideynlərlə emosional əlaqələrin zəifliyi uşaqlarda insanlara etimadsızlıq, yaxud həddindən artıq inanmaq kimi qeyri-müəyyən münasibət formalaşdırır.

- Valideynlərlə ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi uşaqların emosional sahəsində qorxu, narahatlıq, həyəcan, təhlükə hisslərinin oyanıq vəziyyəti, aqressivlik, nifrət, yazıqlıq, xoşagəlmək və güzəştəgedilmək arzusu, empatik zəiflik yaradır. Ətrafdakıların emosional vəziyyəti belə uşaqları ciddi narahat etmir.

- Valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqların iradi inkişafında da spesifik xüsusiyyətlər olur. Belə ki, insanlarla əlaqələr daimi olmadığından onlar üçün situativ vəziyyətlə yaşamaq səciyyəvidir. Bu, sosial təcrübənin əlaqələndirmələrinə və alternativ hərəkətlərlə müqayisə edərək qiymətləndirmələrinə imkan vermir. Nəticədə ona gətirib çıxarır ki, artıq baş vermiş epizodlar həyat hadisəsinə çevrilmir, mənimsənilmir, şəxsi təcrübəyə daxil olmur. Onlarda iradi hərəkətlər üçün daha uzun müddət və daha çox diqqət tələb olunur.

- Bu uşaqlarda təşəbbüskarlıq, öz hərəkətlərinə nəzarət etmək bacarığı, müəyyən məqsəd üzrə hərəkət vərdişi lazımi səviyyədə olmur. Öz davranışını hər hansı tapşırığa tabe etdirə bilmir. Belə iradəsiz hərəkətlər normal uşaqlara da xasdır, lakin bu uşaqlarda olduğu qədər aydın təzahür etmir və ardıcıl deyil.

Elmi yeniliyi: Kommunikativ əlaqə prosesində məktəbəqədər uşaqların davranış təcrübəsi psixologiya elmində az işlənmiş sahədir. Müəllifin araşdırdığı bu yaşlı uşaqların münasibətlərinin emosional xarakteri və empatiyası çox az araşdırdığı üçün yenidir və oxucular üçün çox aktualıq kəsb edir.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Hazırda ailə tərbiyəsində valideynlərin maarifləndirilməsinə ciddi ehtiyac olduğunda tədqiqat materiallarından ailəyə praktik psixoloji xidmət işində, eləcə də məktəbəqədər tərbiyə məsələlərində valideynlərlə aparılan işdə istifadə olunabilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradxanov M. Uşaqların tərbiyəsində ailə mühüm ocaqdır. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1961, 93 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 364 s.
3. Мухина В.С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа// Вопросы психологии. Москва: 1989, №1, с. 38-46.
4. От рождения до смерти. Под ред. А.А.Реана. М.: Алма-пресс, 2002, 652 с.
5. Лисина М.И. Формирование личности ребенка в общении // М.: Академия, 2000, с. 228-236.
6. Каган М.С. Человеческая деятельность. Опыт системного анализа. М.: Просвещение, 1974, 320 с.
7. Оллпорт Г. Кеттел Р., Айзенк Г. Диспозициональное направление в теории личности // Теории личности. М.- СПб: Питер, 1997, с. 270-331
8. Галигузова Л.Н., Мещерякова С.Н., Царегородова Л.М. Психологические аспекты

- воспитание детей в домах// Вопросы психологии, Москва: 1990, № 6, с. 175-180
9. Мещерякова С.Н. Значение привязанности к взрослому для развития ребенка // Дошкольное воспитание, Москва, 1984, № 7, с. 38-42.
10. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998, 342 s.

РЕЗЮМЕ
ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
РОДИТЕЛЕЙ С ДЕТЬМИ.

Алиева Л.М.

Ключевые слова: *эмоциональный характер детей, эмпатия взаимоотношений, коммуникативные потребности, эгоцентрические чувства ребенка, психическое развитие*

В статье автор раскрывает влияние взаимоотношений родителей и детей на формирование эмоций в процессе развития ребенка. Удовлетворение потребности общения родителей с детьми способствует развитию чувств безопасности и спокойствия у ребенка. Обеспечение родителями физических и морально-психологических потребностей ребенка увеличивает интенсивную динамику развития не только его биологической и социальной, но и эмоциональной стороны в том числе. Общение с взрослыми развивает коммуникативные способности, которые являются одним из главных компонентов психического развития ребенка.

SUMMARY
EMOTIONAL CHARACTER OF COMMUNICATION BETWEEN
THE PARENTS AND THE CHILDREN.

Aliyeva L.M.

Key words: *emotional character of children, empathy relationship, communication needs, children's self-esteem feelings, mental development*

Satisfaction communication needs of parents with children promotes feelings, of tranquility in a child safety. Providing the physical moral and psychological needs of child by parents increase the intensity of the dynamical development of the children not only by biological and social, but also emotional side too. Communication with parents increases communication ability with the main component of physical development of the child. The author reveals the impact of relationship between parents and children to the process of forming emotions of the children.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	22.10.2015
	Son variant	28.01.2016

UOT 159.9.072.59

ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARIN ROLU

MİRZƏYEVA ŞƏHLA İBRAHİM qızı

Bakı Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: sevashah@mail.ru

Açar sözlər: yeni pedaqoji texnologiyalar, sinektika, əqli hücum, müəllim, inkişaf

İllərin sorağında hafizə laylası ilə uyumuş məktəbin üfiqləri təfəkkür və təxəyyül şüaları ilə bəzəndi. Şagirdə, müəllimə, təhsilə, məktəbə əsrin köklü paradigmaları ilə yeni münasibət formalaşdı. Beləliklə, Azərbaycanda yeni pedaqoji təfəkkür təşəkkül tapdı. Yeni pedaqoji təfəkkür çağdaş psixologiya və pedaqogikanın uğurlarına arxalanır, yeni (müasir) pedaqoji texnologiyalara xüsusi əhəmiyyət verir. Qeyd edək ki, “müasir dərslər” haqqında təsəvvürlərin formalaşması yeni pedaqoji təfəkkürün bərqərar olmasında həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Onun başlıca ölçüləri də öz əksini ilk növbədə müasir dərslər konsepsiyasında tapır.

Bu baxımdan fəal təlim metodları sırasında sinektikanın rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Bu metod müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində geniş yer tutmamışdır və bu baxımdan onların məlumatları azdır. Amma bu metodun müəyyən elementlərindən pedaqoji prosesdə istifadə edilir. Sinektika interaktiv təlim metodlarından "Beyin həmləsi" nin inkişaf etmiş formasıdır.

"Sinektika" yunan sözü olub müxtəlif elementlərin birləşməsi, cəmləşməsi deməkdir. Sinektika klassik əqli hücumun, yəni nizamlanmış kollektiv müzakirənin nəticəsində əldə edilmiş nəticələrin alınma texnikasının formaca dəyişilmiş variantıdır. Sinektik prosesdə mənimsəmə, yaxud da müəyyən problemin öyrənilməsi və ya müzakirəsi zamanı: məlumun naməlumə çevrilməsi və naməlumun məlumə çevrilməsi prosesi baş verir. Məlumun naməlumə çevrilməsinin operativ və qeyri-operativ mexanizmləri müəyyənləşdirilir. Qeyri-operativ mexanizmlərə intuisiya, oyun, məsələyə aidiyyəti olmayanın istifadəsi kimi abstraksiyalar daxildir. Operativ mexanizmlərə düzgün (bilavasitə) şəxsi, simvolik və fantastik analogiyalar hər bir insanın dərki səviyyəsində istifadə etdiyi psixoloji vasitələr daxildir. Bu metod 1953-cü ildə Amerika psixoloqu A.Osborn tərəfindən irəli sürülmüşdür. Metodu tətbiq etməkdə məqsəd təhsil alanın təfəkkürünü inkişaf etdirmək, problemə yaradıcı yanaşmaqdır.

"Beyin həmləsi" və ya "Əqli hücum" metodunun həyata keçirilməsi prosesinin alqorotmi aşağıdakı kimidir.

1. Müəllim həll olunmalı problemi elan edir.
2. Aparıcı (ideyaların generatoru) müəyyən edilir.
3. Təlimat verilir ki, şagirdlər öz ideyalarını bildirsinlər. Bu ideyalar düzgün, yanlış, məntiqə uyğun olmaya bilər. Lakin heç bir fikir tənqid olunmamalıdır.
4. Bütün qrup problemin həllinə yönəldilir.
5. Bütün fikir və təkliflər generator tərəfindən qeyd olunur.
6. Bütün fikirlər təhlil edilir. Bu zaman meyarlar da müəyyənləşdirilə bilər. Bu iş üçün 10-15 dəqiqə vaxt sərf olunur.
7. Aparıcı ideyalar bir daha yekunlaşdırılır. Təhlilə başlanılır, mübahisə gedir. Sərbəst müzakirə aparılır.
8. Bu mərhələ kiçik qruplarla da aparıla bilər. Şagirdlər qrup və yardımçı qruplara bölünür.

Təlim prosesində beyin həmləsindən istifadə etdikdə aşağıdakı şərtlərə əməl olunmalıdır. İlk növbədə beyin həmləsi “generator” tərəfindən aparılmalıdır. Vaxta riayət edilməlidir. Beyin həmləsi zamanı tənqid qəti qadağandır. Hər kəs öz fikrini sərbəst ifadə edə bilər, onun fikri tənqid

olunmamalı, ona hörmətlə yanaşılmalıdır. Həmlədə iştirak edənlər arasında müsbət münasibət qurulmalıdır. Sonrakı mərhələdə ideyaların ekspertizası aparılır. Bu zaman bütün ideyalar nəzərdən keçirilir. Bu metodda əsasən iş forması böyük və kiçik qruplarla iş şəklində aparılır. Vaxt 10-15 dəqiqə nəzərdə tutulur. Bu metodun tətbiqində bir sıra problemlər yarana bilər. Məs: vaxt 10-15 dəqiqə nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, uzana bilər. Şagirdlər mövzu ilə bağlı az məlumata malik ola bilər.

Sinektika metodu prosesində şagirdlərdə məntiqi təfəkkür, yaradıcı təxəyyül sürətlə inkişaf edir, mənimsəmə prosesini qüvvətlənir və öyrənilən bilik uzun müddət unudulmur. Bu metodun alqoritmi aşağıdakı kimidir:

1. Problemin qoyuluşu
2. Problemin təhlili və məlumata yaxınlaşma
3. Problemin dərk edilməsi
4. Problemi həll etmək üçün müxtəlif fikirlər və analogiyaların tətbiqi
5. Problemlə bağlı yeni ideyalar və analogiyalar
6. Yeni ideyanın meydana gəlməsi
7. Yeni ideyanın inkişafı və konkretləşdirilməsi [6,5].

Sinektika metodundan istifadədə məqsəd cisim və proseslərin təkmilləşdirilməsi prosesində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsidir. Başqa sözlə desək, mücərrəd təfəkkürün inkişafıdır. Bu da bildiyimiz kimi, idrakın ən yüksək pillələrindən biridir.

İndiki dövrdə vətənimiz üçün elə vətəndaşlar yetişdirmək lazımdır ki, onlar yaradıcı şəkildə düşünməyi bacarsınlar. Yaradıcılığa mümkün qədər tez öyrənmək və alışmaq lazımdır. Əks təqdirdə o qabiliyyət itə bilər. Sinektika məhz yaradıcı təxəyyülün inkişafına kömək edir. İnsanın yaradıcı fəallığı bütün aydınlığı ilə onun yaradıcı təxəyyülündə təzahür edir. Bəs təxəyyül nədir? Təxəyyül keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan idrak prosesidir. Məktəblilərin təlim fəaliyyətində təxəyyülün xüsusi rolu vardır. Şagirdlərin idrak fəaliyyəti, xüsusilə təfəkkür və hisslərin qarşılıqlı əlaqəsi təxəyyülün inkişaf səviyyəsindən asılıdır [4, 175].

Sinektika oxşar olmayan predmetlərin bir-biri ilə hansısa formada- fiziki, psixoloji və ya simvolik cəhətdən bağlılığına əsaslanan sistemli kreativ düşüncədir.

Bütün bunlar Qordonu qrupda düşüncə ideyasına gətirdi. Bu metod beyində assosiativ əlaqə, analogiyalara əsaslanır ki, bu da yuxarıda deyildiyi kimi, yaradıcılıq qabiliyyətlərini stimullaşdırır. Bu metodda analogiyanın dörd növündən istifadə olunur: birbaşa, simvolik, fantastik, fərdi.

Birbaşa analogiyada obyekt başqa sahədən olan oxşar predmetlə hansısa xassəsinə görə müqayisə edilir.

1. Formasına görə analogiya -məsələn, barmaq-karandaş
2. Strukturuna görə analogiya- cansız təbiət qışda-qar-duz
3. Funksiyasına görə-velosiped-quş
4. Rənginə görə-günəş-zəncirotu
5. Müxtəlif vəziyyətlərə görə analogiya-dolu avtobus-şkafdakı əşyalarvə s.

Fantastik analogiya isə psixoloji ətaləti götürməkdə daha optimaldır. O, ədəbiyyat dərslərində, xüsusilə də yuxarı siniflərdə gözəl effekt verir. Belə ki, böyük məktəb yaş dövründə şagirdlərin idrak fəaliyyətində bərpəedici təxəyyül surətlərinin tamlığı və dəqiqliyi cəhətdən mühüm xüsusiyyətlər meydana çıxır. Onlar digər sinif şagirdlərindən fərqli olaraq təklif olunan mətn əsasında daha çox təxəyyül surəti yaradırlar. Şagirdlər fantaziyalarından istifadə edib, əsərlərə əlavə epizodlar artırabilir. Bu metod məntiqi və obrazlı təfəkkürün inkişafına səbəb olur. İdrakın bir pilləsindən digərinə doğru inkişafını şərtləndirir. Müasir təhsil konsepsiyasında təxəyyülün inkişafı və tərbiyəsi koqnitiv inkişafın önəmli problemi kimi dəyərləndirilir. Qeyd edək ki, obyektiv aləmin, onun cisim və hadisələrinin insan beynində inkişafından ibarət olan idrak prosesi-dərketmə

çox mürəkkəb, dialektik bir prosesdir. İdrakın bir-birini tamamlayan pillələri onun canlı setretmədən mücərrəd təfəkkürə doğru inkişafı həmin fəallığın müxanizmini, əsasını təşkil edir [4].

Elmi yeniliyi: Məqalədə yeni təlim texnologiyalarına uyğun olaraq “Beyin həmləsi” və “Əqli hücum” metodları ilə təlimin daha da səmərəli olması fikirləri irəli sürülür.

Tətbiqi əhəmiyyət: Məqalədə təklif olunan metod və ali məktəblərdə dərs prosesində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 752 s.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. Bakı: ADP-nun nəşriyyatı, 2008, 245 s.
3. Qədirov Ə.Ə., Məmmədov İ.N. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 1986, 352 s.
4. Veysova Z. Fəal/ interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı: Unisef, 2007, s.13.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОВЫШЕНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Мирзоева Ш.И.

Ключевые слова: *новые педагогические технологии, синектика, мозговой штурм, преподаватель, развитие*

Статья посвящена рассмотрению проблемы развития творческой личности, так как, по мнению психологов, творчеству можно и нужно учиться как можно раньше, в противном случае оно может угаснуть. Синектика – методика исследования, основанная на социально-психологической мотивации коллективной интеллектуальной деятельности, предложенная У. Дж. Гордоном.

SUMMARY

THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGIES IN IMPROVING OF THE STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY

Mirzayeva Sh.I.

Kew words: *new educational technology, synectics, brainstorming, teacher, development*

Synectics – a technique of study, based on social and psychological motivation of the collective intellectual activity proposed by WJ. Gordon. It is the development and improvement of the method of brainstorming. At present, our country needs people who can make unconventional decisions, who can think creatively. The article considers the problem, especially since according to psychologists creativity is not a natural quality of mind, creativity can be and should be learned as early as possible, otherwise it may fade away.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	13.12.2015
	Son variant	28.01.2016

UOT 37.046.14

QIYMƏTLƏNDİRMƏ TƏLİM PROSESİNİN ƏSAS KOMPONENTİDİR

ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, kafedra müdiri
ŞƏRƏFOVA ZALXA SƏMƏD qızı
Sumqayıt Dövlət Texniki kolleci, müəllim
e-mail: aqaisa.askerov@mail.ru

Açar sözlər: qiymətləndirmə, diaqnostik, formativ, summativ, portfolio.

Məqalədə təlim prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadə zamanı yeni qiymətləndirmə meyarlarından istifadənin mexanizmi açıqlanır. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin formaları və onlardan istifadə zamanı qiymətləndirmədə reallığa necə nail olunması izah edilir. Şagirdin təlim fəaliyyətinə aid uğurlar və problemlər təhlil edilərək onun fərdi inkişafı proqramının tərtib edilməsi kimi başa düşülən, qiymətləndirmədə xüsusi rolu və funksiyası olan “Portfolio” sistemi tədqiq olunur.

Müəllimin tədris işində əldə edə biləcəyi uğurların əsasını təşkil edən amillərdən biri də onun qiymətləndirmə mexanizmlərini hansı səviyyədə fəaliyyət boyu tətbiq etmə bacarığıdır.

Sınanmış metodlarla həyata keçirilmiş qiymətləndirmənin analizi və nəticələri dərslərin tərtibində müvafiq dəyişikliklərin aparılması zərurətini meydana gətirir. Qiymətləndirmə amili şagirdin fəaliyyətinin izlənilməsinə, onun təlim prosesindəki rolunun və davranışının qiymətləndirilməsi prosesinə nəzarət etməyə imkan verir .

Hər bir fəaliyyətin sonunda ona veriləcək dəyər dayanır. Deməli qiymətləndirmədən kənar heç bir şüurlu fəaliyyət yoxdur. Bu, çox geniş müzakirə tələb edən bir ideyadır.

Qiymətləndirmə mexanizmləri dedikdə: fənn müəlliminin hazırlıq səviyyəsi, şagirdlərin intellektual və təlim-təhsilə münasibətləri, dərstdə istifadə olunan təlim vasitələrinin bölgüsünü əks etdirən informasiyalar, işin icra üsulları başa düşülməlidir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində milli kurikulumlarla hazırlanmış proqram və dərslərlə aparılan dərslərdə qiymətləndirmə, klassik üsulla tədris olunan dərslərdəki qiymətləndirmədən fərqli formada həyata keçirilir.

Fəal/interaktiv təlimdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirmə meyarları sırasına şagirdin şəxsi keyfiyyətləri əlavə olunur. Şəxsi keyfiyyətlərə - biliklərə yiyələnmək həvəsi, sosial, yaradıcı və mənəvi keyfiyyətlər və s. daxildir. Təbii ki, qeyd olunan amillərin bir başa qiymətləndirilməsi mövcud deyil. Fəal/interaktiv təlimdə bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər vardır.

Məktəbdaxili qiymətləndirmənin üç forması: diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə kimi göstərilir.

Son illərdə metodik araşdırmalar aparən mütəxəssislər şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin iki əsas funksiyasını – formativ və summativ qiymətləndirməni ön plana gətirirlər.

Formativ qiymətləndirmə: şagirdin öz nailiyyətini yüksəltmək həvəsini saxlamaq məqsədi ilə bu və ya digər bilik sahəsindəki irəliləyiş dərəcəsi barədə şagirdlərə, onun müəllimlərinə və valideynlərinə məlumatın bildirilməsini əhatə edir.

Summativ (yekunlaşdırıcı, yekun) qiymətləndirmə: şagirdlərin tədris proqramı çərçivəsində təlim məqsədlərinə nail olması dərəcəsi haqqında məlumatın verilməsini özündə cəmləşdirir [1].

Belə formada həyata keçirilən qiymətləndirmə nəticələrindən tədrisin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi zamanı istifadə olunur. Qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi zamanı qiymətləndirməyə aid standartların tələbləri rəhbər tutulmalıdır.

Qiymətləndirməni həyata keçirən müəllim: etibarlılığının təmin olunması, qiymətləndirmədə şəffaflyq, ədalətlilik, qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq, təlim fəaliyyətində qiymətləndirmə nəticələrinin inkişafetdirici rolunun təmin olunması kimi prinsiplərə diqqət verməli və əməl etməlidir .

Dünya təcrübəsində qiymətləndirmənin aşağıdakı ümumi prinsipləri özünə yer almışdır[2].:

- qiymətləndirmə təlim prosesinin mühüm tərkib hissəsidir və bütün təlim prosesi ərzində aparılmalıdır;

- qiymətləndirmə prosesində şəraitdən və şagirdlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif metodlardan istifadə edilməlidir;

- qiymətləndirmə təlimin keyfiyyətini korrektə edən proses olmalı, şagirdlərdə öz bacarıqlarını qiymətləndirmək qabiliyyəti formalaşdırılmalı və öz təlim nəticələrini daim yaxşılaşdırmaq istəyi, arzusu yaratılmalıdır;

- qiymətləndirmə təlimin son nəticələrinə və ictimai həyata girişə yönələn qabaqlayıcı (önləyici) standartla əsaslanmalıdır;

- qiymətləndirmədə ədalətlilik, şəffaflyq və obyektivlik təmin olunmalıdır;

- qiymətləndirmə kriteriyaları ölçülə bilən və etibarlı olmalıdır .

Qiymətləndirmədə xüsusi rolu və funksiyası olan vasitələrdən biri də portfolio adlanan vasitədir. “Portfolio” sistemi- şagirdin təlim fəaliyyətinə aid uğurlar və problemlər təhlil edilərək onun fərdi inkişafı proqramının tərtib edilməsi kimi başa düşülməlidir.

Ədəbiyyatlarda portfolio şagirdlərin fərdi təlim nailiyyətlərinin sənədləşdirilmiş toplusu kimi göstərilir və onun funksiyaları aşağıdakılardır:

- diaqnostik – müəyyən edilmiş müddət ərzində dəyişiklikləri və inkişaf həddini yoxlayır; məqsədə müvafiq – təlim məqsədlərini təmin edir;

- təqdimat – görülən işlərin məzmununu açıqlayır;

- inkişafetdirici – ildən-ilə təlimin davamlılığını təmin edir; reytingli – bilik və bacarıqların əhatə dairəsini göstərir.

Apardığımız müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi praktikasında eyni zamanda bir sinifdə təhsil alan şagirdlərin fəaliyyətinin müxtəlif müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilməsi hər zaman fərqlənir. Burada müəllimin fərdi keyfiyyətləri özünü biruzə verir.

Qiymətləndirmə düzgün təşkil edildikdə onun şagirdlərin psixoloji durumuna müsbət təsiri öz bəhrəsini verir. Şagirdlərdə özünə inam, kollektivçilik, ədalətlilik, sərbəst düşünmək və bacarıqlarının formalaşdırılması hissi formalaşır.

Müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərdə fənnə maraq yaratmaqla, onlarda öyrənməyə mənəvi ehtiyacı formalaşdırmaqdır. Çalışmaq lazımdır ki, onlar təlim prosesində “ilk kəşf” hissini yaşasınlar, yeni axtarışlara könüllü olaraq can atsınlar, uğur qazanacaqlarına daha çox inam bəsləsinlər. Çünki müəllimin məqsədi şagirdlərin dəyərləndirilməsi və ya onlara qiymət verilməsi üçün faktları təmin etmək deyil, şagirdin öyrənmə keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

Dəyərli alimlərimiz F.İbrahimov və R.Hüseynzadənin fikirlərinə istinad edərək, ümumtəhsil məktəblərinin təlim təcrübəsində əsasən aşağıdakı qiymətləndirmə motivlərindən-ilk sənviyyənin qiymətləndirilməsi, irəliləyişlərin monitorinqi, yekun qiymətləndirmə üsullarından istifadə olunduğunu deyə bilərik.

Şagirdlərin baza biliklərinin nəyə qabil olduğunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan ilkin sənviyyənin öyrənilməsi müəllimə gələcək dərsi necə qurmağa kömək edir. Müəllim şagirdləri yora biləcək təkrara vaxt itirmir, əksinə onları cəlb edəcək yeni məlumatlar verməklə dərslərini təşkil edir.

Şagirdlərin irəliləyişinin monitorinqi (formativ qiymətləndirmə) vasitəsi ilə tədrisin düzgün istiqamətləndirilməsi həyata keçirilir, alternativ üsul və mənbələrdən istifadə və ya şagirdin daha da irəliləməsi üçün ona əlavə impulsun verilməsi barədə ehtiyaclar müəyyənləşdirilir. Qəbul edilmiş standartların reallaşmasına istiqamətlənən irəliləyişlərin monitorinqi (formativ qiymətləndirmə) sinifdə hər bir şagirdin inkişafının hərəkətverici amilinə, təlimin həlledici komponentinə çevrilir. Müəllim yalnız belə monitorinq vasitəsilə tədris prosesini tənzimləyir, bütün şagirdlərin irəliləyişlərini təmin edir, eyni zamanda uğur qazana bilməyən şagirdlərin ehtiyaclarını öyrənərək onlara əlavə kömək göstərir. Bu mənada şagirdlərin faktiki fəaliyyətinin nəticələri müəllim üçün real indikatora çevrilir [3].

Deməli, müəllim öz şəxsi təşəbbüsü ilə mütəmadi olaraq monitorinqlərin aparılmasını təşkil edir və müxtəlif üsul və iş metodlarından istifadə etməklə qiymətləndirməni həyata keçirir.

Yekun (summativ) qiymətləndirmə standart və ya standartlar qrupunda müəyyən olunmuş məqsədlərə şagirdlərin hansı səviyyədə nail olduqlarını müəyyən edir. Yekun (summativ) qiymətləndirmə standartlarının mənimsənilməsi istiqamətində şagirdlərin əldə etdiyi irəliləyişləri dəyərləndirir. Bu qiymətləndirmə növü mövzunun, bəhs və bölmənin, yaxud da tədris ilinin sonunda eyni qaydada keçirilir. Yekun (summativ) qiymətləndirmənin mühüm cəhəti şagirdlərin mənimsədiklərini tətbiq etmə qabiliyyətinə nə dərəcədə malik olduqlarını aşkara çıxarmaqdır [2].

Milli kurikulumda qiymətləndirmə standartları xüsusi sxemlər formasında təklif olunur. Bu xüsusi növ qiymətləndirmə şkalasıdır. Qiymətləndirmə standartları qiymətləndirmənin daha ədalətli, müəllimləri tədrisin səmərəliliyi ilə, faydalı məlumatlarla təmin edir və tələb edir ki, hər bir müəllim müvafiq şərtlər üzrə öz meyarlarını müəyyənləşdirsin. Müəllimin xüsusi keyfiyyətləri, təcrübəsi, həssaslığı, vəzifə məsuliyyəti, vətəndaşlıq borcu bu sxemlərin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir.

Deyilən formada qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi zamanı müəllimin fiziki yükü azalır, vaxt itkisinə yol verilmir, şagirdlər arsında səviyyələr üzrə seçim aparılmasına şərait yaratmaqla bərabər şagirdlərə konkret tapşırıqlar ünvanlamağa imkan yaranır.

Metodik ədəbiyyatlarda qiymətləndirmə standartlarının aşağıda qeyd olunan parametrləri göstərilir:

- qiymətləndiriləcək əsas sahələr;
- nailiyyətin müxtəlif səviyyələrini dəyərləndirmək üçün qiymətləndirmə şkalası;
- səviyyə üzrə etiket: nailiyyət səviyyəsini təsvir edən söz və ya rəqəm;
- səviyyə deskriptoru: nailiyyət səviyyəsini daha müfəssəl təsvir edən söz (ifadə);
- səviyyə indikatorları: hər bir nailiyyət səviyyəsi üzrə diqqət yetiriləcək məsələyə aid konkret nümunələr;

- standart: nail olunması nəzərdə tutulan nəticə.

Qeyd olunan bu amillərə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, müəllim ilk növbədə qiymətləndiriləcək əsas istiqamətləri təhlil etməlidir. Təhlilin nəticəsi nəzərə alınmaqla nailiyyətin müxtəlif səviyyələrini dəyərləndirmək üçün qiymətləndirmə şkalasını tərtib edir. Bu zaman şəxsi yaradıcılığının məhsulu olan müxtəlif işarələrdən istifadə olunur. Hər zaman müəllim nümunə formalarını tərtib edir və müqayisə aparır. Sonda nail olunması nəzərdə tutulan nəticələrin müvəffəqiyyət göstəriciləri tədqiq olunur.

Qiymətləndirmə standartı vasitəsilə qiymətləndirmə standartlarının hazırlanması aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

- təlim məqsədi təyin edilir, şagirdlərin nəyi bilməsi və bacarması barədə mülahizələr dəqiqləşdirilir;
- qiymətləndirmə məqsədi seçilir (diaqnostik, formativ, summativ);
- hansı növ qiymətləndirmə sxemlərindən istifadə edilməsi barədə qərar verilir;
- qiymətləndirmənin aspektləri, yaxud əsas sahələri müəyyənləşdirilir və təsvir edilir;
- müxtəlif nailiyyət səviyyələri keyfiyyət baxımından müəyyənləşdirilir və təsvir edilir;

- nailiyyət səviyyələrinin qiymətləndirmə ballarına görə sayı dəqiqləşdirilir;
- səviyyə deskriptorlarının (təsviri indikatorlar) növləri (kəmiyyət, normativ, deskriptiv) seçilir.

Deskriptiv növ seçilsə, bütün nailiyyət səviyyələrinin sözlə təsviri verilir;

- hər bir səviyyə üzrə müxtəlif nümunəvi şagird tapşırıqları hazırlanır;

- zərurət yaranarsa, qiymətləndirmə sxemi nəzərdən keçirilir və lazımı dəyişikliklər edilir[2].

Yarım ilin sonunda və dərs ilinin yekununda şagirdlərin təlim nailiyyətləri qiymətləndirilərkən, yəni onların təlim fəaliyyətlərinin yekununa bal verilərkən şagirdlərin bilik və bacarıqlarının keyfiyyət və kəmiyyət səviyyəsinə və qiymətləndirmə standartlarına əsaslanır. Bu standartların üç səviyyəsi olur: minimum, qənaətbəxş, yüksək.

Minimum səviyyə – şagirdin proqram materiallarını kafi dərəcədə mənimsədiyini; minimum praktik bacarıqlara (maddələrin formullarını yazmaq, sadə reaksiya tənliklərini tərtib edib onları əmsallaşdırmaq, sadə kimyəvi təcrübələri apara bilmək və s.) yiyələndiyini; dərslikdəki tərifləri, qaydaları, qanunların müddəalarını oxuyub yadda saxlaya bildiyini göstərir.

Qənaətbəxş səviyyə – şagirdin kimyəvi maddələri və kimyəvi reaksiyaları mühüm əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq və təsnif etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək bacarığının olduğunu; öz biliklərini praktik işlərdə istifadə edə bilməsini, yəni suallara cavab axtarıqda, məsələ həll etdikdə və təcrübə apardıqda necə fəaliyyət göstərməyi müstəqil düşünüb tapa bildiyini; bir fəaliyyət növündən başqasına çətinlik çəkmədən keçə bildiyini göstərir.

Yüksək səviyyə – şagirdin axtarış, tədqiqat aparmaq bacarığını öz bilik və bacarıqlarından qeyri-standart şəraitdə, situasiyada istifadə edə bildiyini; yaradıcı biliklər səviyyəsinə yiyələndiyini yəni, meydana çıxan yeni problem məsələləri həll etmək üçün öz bilik və bacarıqlarından yaradıcı şəkildə istifadə edə bilməsini göstərir.

Şagirdlərin bilik səviyyələrini müəyyən etmək üçün müəllim təbii ki, suallardan istifadə edir. Məlumdur ki, aşağı səviyyəli suallar yalnız sadə prosedurların yerinə yetirilməsinə, elementar konsepsiyaların dərk edilməsinə, sadə problemlərin həllinə yönəldilir. Açıq suallardan isə motivasiyaların yaradılması ilə şagirdlərdə məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirmək, anlayışları hərtərəfli dərk etmək, mürəkkəb prosedurları yerinə yetirmək və qeyri-standart problemləri həll etmək bacarıqlarının formalaşmasında istifadə olunur.

Müəllimin öz dinləyicilərində idrakı fəaliyyəti formalaşdırmaq məqsədi ilə məntiqə əsaslanan, məqsədəyönlü, inkişafetdirici təlimin tələblərinə cavab verən və onlarda yaradıcılıq bacarıqlarını formalaşdıran xüsusi tapşırıqlardan istifadə edir. Bu tapşırıqlar qiymətləndirmə standartlarının tələbləri çərçivəsində olmalıdır.

Fikirlərimizi yekunlaşdıraraq söyləyə bilərik ki, qiymətləndirmədə aşağıdakılar praktik mahiyyətə malik olduğundan diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır :

- qiymətləndirmə təlim prosesində komponent funksiyası daşılmalıdır;

- qiymətin funksiyası şagirdin öyrənmə səviyyəsini üzə çıxarmaqla məhdudlaşmamalı, o, həm də öyrənməni, müsbət motivasiyanı stimullaşdırmalıdır;

- qiymətləndirmə yalnız tədrisəmənin tərkib elementi yox, həm də şagirdin fəaliyyətində özünə yer almalıdır, bu təcrübəyə şagird yiyələnəlməlidir;

- şagirdlərin öyrənmə səviyyəsini yoxlamaq üçün testlər sistemətik tətbiq olunmalıdır. Bu məqsədlə hazırlanan tapşırıq testlərində tövsiyə edilən ardıcılıq belədir:

- testlərin həll edilməsi çox vaxt aparmamalıdır;

- verilən siallar qapalı suallar olmalıdır;

- sualların cavabı geniş riyazi hesablamalar tələb etməməlidir;

- suallar nəzəri biliyin tətbiqinə geniş imkan verməlidir;

- sualların tərtibində proqram ardıcılığı və məntiqi yanaşma gözlənilməlidir;

- suallarda təlimin öyrədici, inkişafetdirici və nəzarətedici funksiyalarının gözlənilməsi[2].

Öncə qeyd olunan amillərin nəzərə alınması və fəaliyyət boyu gözlənilməsi müəllimin verdiyi qiymətin şəffaf və real olmasını dəyərləndirir.

Elmi yeniliyi: Qiymətləndirmədə maksimum obyektivliyə nail olunması dərəcə (bütövlükdə təlimə) rəğbətə artmasına, öyrənməyə meylin, daxili təhrikin güclənməsinə səbəb olur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Obyektivliyin təmin olunması yollarından biri qiymətləndirmə prosesində şəffaflıq və aşkarlıq prinsipinin aşağıdakı kimi gözlənilməsinə şərait yaradır: şagirdlərin müəllimin istifadə etdiyi qiymətləndirmə meyarları ilə tanışlığı; qiymətləndirmə prosesinin aşkarlığı: bu zaman müəllim qiymət verərkən onu əsaslandırır; qarşılıqlı qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə prosedurlarından istifadə edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əskərov A.B., Niyazova A.A., Şərəfova Z.S. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal interaktiv təlim. Sumqayıt: SDU, 2014, 399 s.
2. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 2013, 706 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 168 sayılı sərəncamı, 15 iyun 1999-cu il.

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНИВАНИЕ (ОЦЕНКА) – ГЛАВНЫЙ КОМПОНЕНТ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Аскеров А.Б., Шарафова З.С.

Ключевые слова: *оценивание: диагностическое, формативное, суммативное, портфолио.*

Автор рассуждает, как проводить реальное оценивание внутри школы, его формы и использование. Особую роль в оценивании играет система «Портфолио». В статье раскрываются механизмы использования новых технологий в учебном процессе.

SUMMARY

VALUATION IS THE MAIN COMPONENT OF THE TRAINING PROSESS

Askerov A.B., Sharafova Z.S.

Key words: *valuation, diagnostic, formative, summative, portfolio.*

Usage mechanism of modern training technologies in the training process are investigated in article. The author analyses school assesment forms and the ways how to achieve the teality. "Portfolio" plays a special role in the evaluation system.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	21.10.2015
	Son variant	02.02.2016

UDK 37.046.14

RİYAZİYYATIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ NƏZƏRİYYƏ İLƏ PRAKTİKANIN VƏHDƏTİNİN ROLU

SADİQOV MEHMAN NƏBİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

AĞAYAROV MƏTLƏB HÜSEYNQULU oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

ƏLİYEV FƏXRƏDDİN FEYZULLA oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: AMISUM-ALAVA@mail.ru, mehman.sadiqov.2016@mail.ru

Açar sözlər: *test tapşırıqları, qabiliyyət, bilik, bacarıq, vərdiş, problem, mühazirə və məşğələlər.*

Məqalədə orta məktəb şagirdlərinin əldə etdikləri mövcud riyazi biliklər nəzərdən keçirilərək onların topladığı bilik bazasının möhkəmliyi və davamlılığının bəzi məqamları tədqiq olunur, bu biliklərlə ali təhsilini davam etdirən tələbələr üzərində aparılan çoxillik müşahidə və təcrübələrimizin nəticələri dəyərləndirilir və həmçinin burada onların daha çox test məzmunlu tapşırıqları yerinə yetirmək hesabına əldə etdikləri bilikləri tez unutmalarının bəzi mövcud səbəbləri göstərilməklə problemə diqqət yetirilməsi məqsədi daşıyır.

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarının məqsədi dünyanın uğurlu və qabaqcıl təhsil sistemlərinə inteqrasiya edilməklə, qabaqcıl təcrübələrdən yararlanaraq təlim prosesinin səmərəliliyini təmin etməklə milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, müstəqil, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, fəal, dövlətinə və vətəninə sədaqətli, geniş dünyagörüşə malik şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir. Aydın ki, bu proses çox mürəkkəb və uzun müddətli proses olduğu kimi, həm də çoxşaxəli olub müxtəlif sahələri əhatə edir və burada diqqət yetirilməyən hər hansı məsələ, sözsüz ki, yekunda ümumi nəticəyə təsir edir.

Məlumdur ki, ən ümdə arzusu ali məktəbə daxil olmaq və tələbə adını qazanmaq istəyən hər bir yuxarı sinif şagirdinin diqqəti uzun müddət, əsasən, test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə yönəldilir və reallıqda bu məsələ istər-istəməz məktəb, müəllim, şagird valideyn və eləcə də bu sahədə fəaliyyət göstərən tədris kursları qarşısında qoyulmuş sanki yeganə tələb və vəzifə kimi ortaya çıxır. Bununla belə, yuxarı sinif şagirdinin əldə etdiyi biliklər ciddi mühakimə və isbatlar, riyazi ümumiləşdirmələr, dərin nəzəri biliklər hesabına deyil, əsasən vərdişlər hesabına formalaşır və onların qazandıqları belə biliklər davamlı olmadığı kimi, onlar tərəfindən çox tez unudulur. Bəs bu unutmazlığı yaradan səbəblər nədir? Kifayət qədər səbəb göstərmək olar, lakin fikrimizcə, bu səbəblərdən biri də nəzəri biliklərlə praktiki biliklərin vəhdətinin gözlənilməməsidir.

Görəsən, şagirdlərin orta məktəbdə belə formalaşması onun ali məktəbdəki təhsilinə necə təsir edir? Qeyd edək ki, bu sualın cavabı ali məktəb auditoriyalarında mühazirə və məşğələlər zamanı bütün detalları ilə aydın görünür. Görünən odur ki, tələbə adını yenicə qazananların əksəriyyəti dərin nəzəri biliklərə malik olmadıqlarından riyazi anlayışlar haqqında səthi biliklərə malik olmaqla yanaşı, onlarda riyazi təhlil və müqayisələr aparmaq, istinad etmək, əlaqələndirmək, əsaslandırmaq və s. kimi bacarıqlarının zəif olması onların müstəqil və yaradıcı fəaliyyətə qoşulmalarını ləngidir. Bütün bunların özləri də etiraf edirlər.

Bununla belə, bu sahədə yaranan boşluqları doldurmaq məqsədi ilə son illər TQDK tərəfindən qəbul testlərinin məzmununda keyfiyyət dəyişiklikləri edilmiş, sual bankına açıq tipli suallar daxil edilmişdir. Abituryentlərlə söhbət zamanı isə məlum olur ki, onlar açıq tipli sualları

cavablandırarkən daha çox çətinlik çəkirlər. Buradan görünür ki, abituryentər qəbul imtahanına hazırlaşarkən belə məsələlərə ya diqqət az yetirirlər, ya da heç diqqət yetirmirlər.

Bütün bunların nəticəsində tələbə qəbul olunduğu ali məktəblərin riyaziyyat və ona yaxın olan ixtisaslarında yeni tədris olunan „Riyazi analiz“, „Funksional analiz“, „Diferensial tənliklər“ „Xüsusi törəməli diferensial tənliklər“ və s. kimi fundamental fənləri tələb olunan səviyyədə mənimsəyə bilmirlər. Hesab edirik ki, şagirdin orta məktəbdə qazandığı biliklər o qədər möhkəm və davamlı olmalıdır ki, onun tələbəlik həyatında yaradıcı fəaliyyətinə kifayətləndirici stimula verə bilsin. Fikrimizcə, bunun bir yolu da nəzəriyyə ilə praktikanın vəhdətindən keçir.

Bunlarla yanaşı, ali məktəblər qarşısında da ciddi vəzifələr durur. Məsələn, gələcəyin müəllimi ali məktəbdə müasir təlim texnologiyalarına və metodlarına elə yiyələnəməlidir ki, o, tələbəlik müddətində qazandığı bilikləri yeni yanaşmalar əsasında zənginləşdirə bilsin və onları peşə fəaliyyətində uğurla tətbiq edə bilsin.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, nəzərdə tutulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi orta məktəblərdən ali məktəblərə necə adaptasiya olunmasından kifayət qədər asılıdır.

İndi isə nəzəriyyə ilə praktikanı sıx əlaqələndirməklə həll edilən bir neçə nümunəyə baxaq.

Misal 1. $y' - \frac{y}{x} = x^2$ (*), tənliyinin $y(1) = 1$ başlanğıc şərtini ödəyən həllini tapmaq.

Göründüyü kimi, bu sadə məsələni həll etmək üçün aşağıdakı şəkildə qoyulmuş Koşi məsələsinin həllinin müxtəlif üsullarla nəzəri əsaslandırılmasını bilmək lazımdır:

$$y' + f(x)y = g(x), \quad y(x_0) = y_0. \quad (1)$$

(1) məsələsinin həllini iki üsulla tapmaq.

Həllin planı.

I üsul.

1. (1) tənliyinin həllini $y = u(x)v(x)$ (1.1) şəklində axtaraq. Burada $u(x)$ və $v(x)$ hələlik məchul funksiyalardır.

2. (1.1)-i nəzərə alaraq, (1) tənliyini

$$y' + f(x)y = g(x) \Rightarrow u'v + v'u + f(x)uv = g(x) \quad (1.2)$$

şəklinə gətiririk.

3. (1.2)-də çevirmə edərək,

$$u'v + v'u + f(x)uv = g(x) \Rightarrow u(v' + f(x)v) + vu' = g(x) \quad (1.3)$$

tənliyini alırıq.

4. Dəyişənlərinə ayrılan bircins $v' + f(x)v = 0$ tənliyini həll etməklə, buradan $v(x)$ -i tapırıq və onu (1.3) tənliyində yerinə yazıb, $u(x)$ – i tapırıq.

5. Beləliklə, (1) tənliyinin ümumi həllini $y = u(x)v(x)$ şəklində yazıb, $y(x_0) = y_0$ başlanğıc şərtindən istifadə etməklə qoyulmuş (1) Koşi məsələsinin həllini alırıq.

II üsul

1. (1) tənliyinin uyğun bircins xətti tənliyini

$$y' + f(x)y = 0 \quad (1.4)$$

şəklində yazaq

2. (1.4) tənliyini dəyişənlərinə ayıraraq inteqrallamaqla onun ümumi həllini

$$y' + f(x)y = 0 \Rightarrow y = Ce^{-\int f(x)dx} \quad (1.5)$$

şəklində alırıq.

3. İxtiyari sabitin variasiyası üsulunu tətbiq etməklə:

a) (1) tənliyinin həllini (1.5) şəklində axtarıq və fərz edirik ki, C x -dən asılı funksiyadır, yəni $C = C(x)$.

b) (1.5)-dən y və y' -i müəyyən edib, onları (1)-də nəzərə alırıq, alınan tənlikdən

$C(x)$ -i tapırıq.

4. Verilmiş tənliyin ümumi həlli $y = C(x)e^{-\int f(x)dx}$ (1.6) şəklində olar.

5. Nəhayət, başlanğıc şərtəndən istifadə etməklə qoyulmuş məsələnin həlli tapılır.

İndi isə bu iki üsulu tətbiq etməklə qoyulmuş məsələni həll edək.

I üsulun tətbiqi ilə həlli. Fərz edək ki, $y = u(x)v(x)$, onda $y' = u'v + v'u$ olar və hər iki bərabərliyi (*) tənliyində nəzərə alsaq

$$u'v + v'u - \frac{1}{x}uv = x^2 \Rightarrow u\left(v' - \frac{1}{x}v\right) + u'v = x^2$$

alırıq.

Tutaq ki, $v' - \frac{1}{x}v = 0$. Onda

$$v' - \frac{1}{x}v = 0 \Rightarrow \frac{dv}{v} = \frac{dx}{x} \Rightarrow v = x,$$

$$u\left(v' - \frac{1}{x}v\right) + u'v = x^2 \Rightarrow xu' = x^2 \Rightarrow \frac{du}{dx} = x \Rightarrow u = \frac{1}{2}x^2 + C.$$

Beləliklə, (*) tənliyinin ümumi həlli

$$y = u(x)v(x) \Rightarrow y = x\left(\frac{1}{2}x^2 + C\right)$$

şəklində, başlanğıc şərtə əsasən $y(1) = 1 \Rightarrow C = \frac{1}{2}$ olduğundan, onda onun xüsusi həlli

$$y = \frac{1}{2}x(x^2 + 1)$$

şəklində olar.

II üsulun tətbiqi ilə həlli. Bu üsulun (*) məsələsinə tətbiqi zamanı əvvəlcə verilmiş tənliyin uyğun bircins tənliyi yazılır və bu tənlik həll edilir:

$$y' - \frac{y}{x} = 0 \Rightarrow \frac{dy}{dx} = \frac{y}{x} \Rightarrow \ln|y| = \ln|x| + \ln C \Rightarrow y = Cx \quad (C = C(x)).$$

Bu sonuncu bərabərlikləri verilmiş tənlikdə nəzərə alsaq, onda

$$y' - \frac{y}{x} = x^2 \Rightarrow C'(x) + C(x) - \frac{1}{x}C(x) \cdot x = x^2 \Rightarrow \frac{dC(x)}{dx} = x \Rightarrow C(x) = \frac{1}{2}x^2 + C_0.$$

Beləliklə verilmiş tənliyin ümumi həlli

$$y = C(x)x \Rightarrow y = x\left(\frac{1}{2}x^2 + C_0\right)$$

şəklində olar.

Başlanğıc şərtəndən istifadə etməklə verilmiş tənliyin xüsusi həllini

$$y = \frac{1}{2}x(x^2 + 1)$$

şəklində tapırıq.

İndi isə limitin hesablanmasına aid bir misal nümunəsini nəzərdən keçirək.

Misal 2.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sqrt{n^k + a} - \sqrt{n - a}}{\sqrt[n^k]{n^k + a} + \sqrt{n - a}} \quad (**)$$

(burada $k \geq 2$, $k \in N$ və $-\infty < a < \infty$) şəklində limiti hesablamaq lazımdır.

Tapşırığı yerinə yetirmək üçün tələbənin bunları bilməsi zəruridir:

1. Məsələ necə qoyulmuşdur?
2. Hesablama hansı plan üzrə aparılmalıdır?

Məsələnin qoyuluşu. Əgər $f(n) = n^\alpha$ tərtibdən, $g(n) = n^\beta$ ($\alpha, \beta \in R$) tərtibdən sonsuz böyük ardıcılıqlar olarsa,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(n)}{g(n)}$$

şəklində kəsrin limitinin hesablanması.

Həllin planı .

1. Bu kəsrin surətindən n^α , məxrəcindən n^β - ni ortaq vuruq olaraq ayıraraq, onları $f(n) = n^\alpha \varphi(n)$ və $g(n) = n^\beta \psi(n)$ şəklinə gətirməli, burada

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \varphi(n) = A (A \neq 0) \text{ və } \lim_{n \rightarrow \infty} \psi(n) = B (B \neq 0).$$

2. Bunları nəzərə alsaq, onda $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(n)}{g(n)} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^\alpha \varphi(n)}{n^\beta \psi(n)}$ alarıq.

3. İxtiyari iki həqiqi α və β ədədləri arasında üç münasibətdən yalnız biri doğru olduğundan, onda:

$$\text{əgər } \alpha > \beta \text{ olarsa, onda } \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(n)}{g(n)} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^\alpha \varphi(n)}{n^\beta \psi(n)} = \infty;$$

$$\text{əgər } \alpha < \beta \text{ olarsa, onda } \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(n)}{g(n)} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^\alpha \varphi(n)}{n^\beta \psi(n)} = 0;$$

$$\text{əgər } \alpha = \beta \text{ olarsa, onda } \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{f(n)}{g(n)} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^\alpha \varphi(n)}{n^\beta \psi(n)} = \frac{A}{B}$$

olar.

Aydındır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bilgilərə malik tələbə (**) limitini göstərilən qaydada asanlıqla aşağıdakı kimi həll edə bilər.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sqrt[n^k]{n^{k+a} - \sqrt[n^k]{n-a}}}{\sqrt[n^k]{n^{k+a} + \sqrt[n^k]{n-a}}} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^{k/2} \left(\sqrt{1 + a/n^k} - \sqrt{1/n^{k-1} - a/n^k} \right)}{n \left(\sqrt{1 + a/n^k} + \sqrt{1/n^{k-1} - a/n^k} \right)} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^{k/2}}{n} = \begin{cases} 1, & k = 2 \text{ olarsa,} \\ +\infty, & k > 2 \text{ olarsa.} \end{cases}$$

Qeyd edək ki, qəbul olunmuş tələbələr arasında qabiliyyətli və istedadlı tələbələr də az deyildir, lakin onlar da ciddi mühakimə və müqayisə tələb olunan məsələləri həll edə bilmirlər.

Nəhayət, cəmin və hasilin qiymətləndirilməsi ilə isbat olunan bir misal nümunəsini nəzərdən keçirək.

Misal 3. Əgər $n > 1, n \in N$ olarsa, $1 < \frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n+1} < 2$ bərabərsizliyini isbat edək.

Məsələnin qoyuluşu. n -in üzərinə qoyulmuş şərt daxilində

$$\frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n+1} \text{ cəminin qiymətinin } (1; 2) \text{ intervalına daxil olması tələbi.}$$

İsbat prosesi. Verilən ikiqat bərabərsizliyi

$$\frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n+1} < 2 \text{ və } \frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n+1} > 1$$

şəklində ayıraraq onları iki mərhələdə isbat edək.

Məlumdur ki, müsbət kəsrin məxrəci azaldıqda (artdıqda) onun qiyməti artdığından (azaldığından), onda

$$\frac{1}{3n} + \frac{1}{3n+1} < \frac{1}{3n} + \frac{1}{3n} < \frac{1}{2n} + \frac{1}{2n} = \frac{1}{n}$$

olduğundan

$$\begin{aligned} \frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n-1} + \frac{1}{3n} + \frac{1}{3n+1} &= \underbrace{\left(\frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n-1} \right)}_{2n-1} + \left(\frac{1}{3n} + \frac{1}{3n+1} \right) < \\ < \underbrace{\frac{1}{n} + \frac{1}{n} + \dots + \frac{1}{n}}_{2n} = 2n \cdot \frac{1}{n} = 2 \Rightarrow \frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n+1} < 2. \end{aligned}$$

İkinci mərhələdə $\frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n+1} > 1$ bərabərsizliyini isbat etmək üçün aşağıdakı məlum çevrilmələri etməklə

$$\frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n-1} + \frac{1}{3n} + \frac{1}{3n+1} = \frac{1}{2} \left[\left(\frac{1}{n+1} + \frac{1}{3n+1} \right) + \left(\frac{1}{n+2} + \frac{1}{3n} \right) + \left(\frac{1}{n+3} + \frac{1}{3n-1} \right) + \dots + \frac{1}{13n+1} + \frac{1}{1n+1}, \right]$$

$$\left. \begin{aligned} \frac{1}{n+1} + \frac{1}{3n+1} &= \frac{4n+2}{3n^2+4n+1} = \frac{4n+2}{(2n+1)^2-n^2} > \frac{4n+2}{(2n+1)^2} \\ \frac{1}{n+2} + \frac{1}{3n} &= \frac{4n+2}{3n^2+6n} = \frac{4n+2}{(2n+1)^2-(n-1)^2} > \frac{4n+2}{(2n+1)^2} \\ \dots\dots\dots \\ \frac{1}{3n+1} + \frac{1}{n+1} &= \frac{4n+2}{3n^2+4n+1} = \frac{4n+2}{(2n+1)^2-n^2} > \frac{4n+2}{(2n+1)^2} \end{aligned} \right\} (2n+1) \text{ dəfə}$$

Bu bərabərsizlikləri toplamaqla

$$\frac{1}{2} \left[\left(\frac{1}{n+1} + \frac{1}{3n+1} \right) + \left(\frac{1}{n+2} + \frac{1}{3n} \right) + \left(\frac{1}{n+3} + \frac{1}{3n-1} \right) + \dots + \left(\frac{1}{3n+1} + \frac{1}{n+1} \right) \right] > \frac{1}{2} (2n+1) \cdot \frac{4n+2}{(2n+1)^2} = 1$$

alırıq.

Bu iki mərhələnin nəticəsinə əsasən

$$1 < \frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{3n+1} < 2$$

bərabərsizliyi doğru olduğu aşkar olur.

Elmi yeniliyi: Məqalədə orta məktəb şagirdlərinin əldə etdikləri mövcud riyazi biliklər nəzərdən keçirilərək onların topladığı bilik bazasının möhkəmliyi və davamlılığının bəzi məqamları tədqiq olunur.

Tətbiqi yeniliyi: Riyaziyyatın təliminin tədrisi və öyrənilməsi ilə bağlı əsas mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Демидович Б.П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу. М: Наука, 1969, 495 с.
2. Боярчук А.К., Головач Г.П. Справочное пособие по высшей математике. Том 5. М.: Эдиториал УРСС, 1998, 394 с.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ЕДИНСТВА ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКИ

Садигов М.Н., Агаяров М.Г., Алиев Ф.Ф.

Ключевые слова: тестовые задания, способности, знание, навыки, проблемы, лекции и семинары.

В статье исследуется степень устойчивости математических знаний студентов в ВУЗ-ах на базе приобретенных ими знаний в средних школах, оцениваются математические знания студентов по проведенным результатам мониторингов и практик, выявлены некоторые причины забывчивости этих знаний по причине решения их тестовым путем.

SUMMARY

THE ROLE OF THE UNITY OF THEORY AND PRACTICE IN TEACHING MATHEMATICS

Sadiqov M.N., Agayarov M.H., Aliyev F.F.

Keywords: test items, abilities, knowledge, problem, habit, skill, lectures and trainings.

The paper investigates the degree of stability of mathematical knowledge of students in institutes of higher education on the basis of their acquired knowledge in secondary schools. The mathematical knowledge of the students is evaluated on the results of the monitoring carried out and practice. Also here at the expense of performing tests the main reasons of forgetting the acquired knowledge quickly are analysed.

Daxil olma tarixi: İlk variant 11.11.2015
Son variant 02.02.2016

MÜNDƏRİCAT

<i>Dilçilik</i>		
1	<i>Məmmədov R.S.</i> Rus və azərbaycan dillərində üçhecalı sözlərin fonetik quruluşu	6
2	<i>Bayramov A.Ə., Tağıyeva R.İ.</i> Göyçə gölü hövzəsinin toponimləri	15
3	<i>Məmmədova J.E.</i> Lüğətlərin əsas tipləri və səciyələndirmə parametrləri	20
<i>Ədəbiyyatşünaslıq</i>		
4	<i>Bayramova G.Ə.</i> Ədəbi simaların sovet rejimindən narazılığını şərtləndirən amillər (Ə.Hüseynzadə, Ə.Cavad, A.İldırım və C.Cabbarlı yaradıcılığı əsasında)	24
5	<i>Abdullayev A.N.</i> “İtmiş nəsil” mövzusu Azərbaycanın rusdilli yazıçılarının yaradıcılığında	30
<i>Tarix</i>		
6	<i>Baxşəliyev A.B., Məmmədov R.Y.</i> Rus müəlliflərinin əsərlərində Səfəvi dövlətində vergi və mükəlləfiyyətlər (XVI-XVII əsrlər)	34
7	<i>Aliyev H.A.</i> Sumqayıt şəhər bələdiyyəsinin fəaliyyəti tarixindən (2006-2008-ci illər)	39
8	<i>Abdullayev N.M.</i> XIX əsrin II yarısında ermənilərin türklərə qarşı terrorçuluq hərəkətləri	45
9	<i>Hacıyev Q.Ə.</i> Müasir tarixi-siyasi proseslər və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi	48
<i>İqtisadiyyat</i>		
10	<i>Əhmədova G.S., Şirvani K.V.</i> Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyəti və kompleks təhlili	53
11	<i>Hüseynov Q.S.</i> Neft və qazın qiymətinin əmələ gəlməsinin nəzəri aspektləri	62
12	<i>Əhmədov M.Ə., Hübətəliyeva S.Ə., Abdullayeva Y.T.</i> Yoxsulluq və onun azaldılması yolları	69
<i>Pedaqogika, psixologiya, metodika</i>		
13	<i>İsmayılova A.F.</i> Azərbaycan Respublikasında təhsil strategiyası və innovativ metodlardan istifadə	74
14	<i>Əliyeva L.M.</i> Uşaq-valideyn münasibətlərinin emosional xarakteri	77
15	<i>Mirzəyeva Ş.İ.</i> Şagirdlərin idrak fəallığının yüksəldilməsində yeni texnologiyaların rolu	84
16	<i>Əskərov A.B., Şərəfova Z.S.</i> Qiymətləndirmə təlim prosesinin əsas komponentidir	87
17	<i>Sadiqov M.N., Ağayarov M.H., Əliyev F.F.</i> Riyaziyyatın öyrədilməsində nəzəriyyə ilə praktikanın vəhdətinin rolu	92

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение

1. *Мамедов Р.С.* Фонетическая структура трехсложной лексики русского и азербайджанского языков 6
2. *Байрамов А.А., Тагиева Р.И.* Топонимы бассейна озера Геокча 15
3. *Мамедова Ж.Э.* Основные типы словарей и характеризующие их параметры 20

Литературоведение

4. *Байрамова Г.Э.* Факты, обусловленные несогласием с советским режимом литературных лиц 24
5. *Абдуллаев А.Н.* Тема «потерянного поколения» в творчестве азербайджанских русскоязычных писателей 30

История

6. *Бахшалиев А.Б., Мамедов Р.Ю.* Подати и повинности в государстве сефевидов в работах русских авторов (XVI-XVII вв) 34
7. *Алыев Г.А.* Из истории деятельности муниципалитета города сумгаита (2006-2008 гг) 39
8. *Абдуллаев Н.М.* Террористические акции армян против турков во II-ой половине XIX в. 45
9. *Гаджиев Г.А.* Современные историко-политические процессы и Армяно-Азербайджанский конфликт по Нагорному Карабаху 48

Экономика

10. *Ахмедова Г.С., Ширвани К.В.* Современное положение и комплексный анализ экономических отношений азербайджана со странами ГУАМ 53
11. *Гусейнов Г.С.* Теоретические аспекты ценообразования нефти и газа 62
12. *Ахмедов М.А., Гумбаталиева С.А., Абдуллаева Е.Т.* Бедность и пути решения проблемы бедности 69

Педагогика, психология, методика

13. *Исмаилова А.Ф.* “Государственная стратегия развития образования в Азербайджанской республике” и использование инновационных методов 74
14. *Алиева Л.М.* Эмоциональный характер взаимоотношений родителей с детьми 77
15. *Мирзоева Ш.И.* Роль новых технологий в процессе повышения познавательной активности учащихся 84
16. *Аскеров А.Б., Шарафова З.С.* Оценивание (оценка) – главный компонент учебного процесса 87
17. *Садигов М.Н., Агаяров М.Г., Алиев Ф.Ф.* Роль единства теории и практики в обучении математики 92

CONTENTS

<i>Philology</i>		
1.	<i>Mammadov R.S.</i> Fhonetice structure of trisyllabic words in russian and azerbaijani languages	6
2.	<i>Bayramov A.A., Taghiyeva R.I.</i> Toponyms of Goycha lake basin	15
3.	<i>Mammadova Zh.E.</i> The main types of dictionaries and characterized parameters	20
<i>Literary Studies</i>		
4.	<i>Bayramova G.E.</i> Critical attitude to soviet ideology of soviet literary figures	24
5.	<i>Abdullayev A.N.</i> Theme of “the lost generation” in the works of the russian-writing azerbaijan writers	30
<i>History and social studies</i>		
6.	<i>Bakhshaliyev A.B., Mammadov R.Y.</i> Tax and obligations in safavids state in russian authors works (XVI-XVIII centuries)	34
7.	<i>Aliyev H.A.</i> The history of municipal activity of Sumgayit (in the period of 2006-2008 years)	39
8.	<i>Abdullayev N.M.</i> Terroristic actions of Armenians against Turksish in the second half of the XIXth century	45
9.	<i>Hajiyev G.A.</i> The modern historical and political processes and the Armenian-Azerbaijan daghlig-garabagh conflict	48
<i>Economy</i>		
10.	<i>Ahmedova G.S., Shirvani K.V.</i> Complex analysis and the present situation of Azerbaijan economic relations with the countries of GUAM	53
11.	<i>Huseynov Q.S.</i> Theoretical aspects of the formation of forming oil and gas prices	62
12.	<i>Ahmadov M.A., Humbataliyeva S.A, Abdullayeva E.T.</i> Poverty and its lowering ways	69
<i>Pedagogy, psychology, methods</i>		
13.	<i>Ismailova A.F.</i> The education strategy in the Azerbaijan republik and the use of innovative methods	74
14.	<i>Aliyeva L.M.</i> Emotional character of communication between the parents and the children	77
15.	<i>Mirzayeva Sh.I.</i> The role of modern technologies in improving of the students’ cognitive activity	84
16.	<i>Askerov A.B., Sharafova Z.S.</i> Valuation is the main component of the training proses	87
17.	<i>Sadiqov M.N., Agayarov M.H., Aliyev F.F.</i> The role of the unity of theory and practice in teaching mathematics	92

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində hazırlanmalıdır.
2. Məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olunmalıdır.
3. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda (soldan, yuxarıdan, aşağıdan və sağdan – 2 sm), Times News Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətərası intervala və mətn daxili yazıda 1 sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.
4. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:
 - Giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırki vəziyyəti);
 - tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
 - məsələnin həlli üsulları və aprobeiasiyası;
 - alınan nəticələrin tətbiqi;
 - nəticə;
 - elmi yeniliyi;
 - tətbiqi əhəmiyyəti.
5. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
 - UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - müəlliflərin inisialları və soyadı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə;
 - müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, 6 pt. interval;
 - xülasə (mətn təqdim olunan dildə) – sonda 6 pt. interval;
 - açar sözlər – kursivlə, sonda 6 pt. interval;
 - giriş və digər alt başlıqlar – soldan qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. interval.
6. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir.
7. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, atasının adı, müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.
8. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl – cədvəlin yuxarısında kursivlə, ortadan, (məs., *cədvəl 1.*), şəkil – şəkilin altında, kursivlə, ortadan (məs., *şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərilməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir.
9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılır. Mətnədə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.
10. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
11. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa tövsiyyə edildikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir.
14. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
15. Redaksiyanın ünvanı : **Sumqayıt Dövlət Universiteti**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском.
2. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.
3. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом Times News Roman размером 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.
4. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:
 - введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
 - цель исследования, постановка задачи;
 - методы решения и апробация задачи;
 - внедрение полученных результатов;
 - результат;
 - научная новизна;
 - практическое значение.
5. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности:
 - УДК – слева жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - инициалы и фамилии авторов в центре прописным и жирным шрифтом;
 - место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт;
 - аннотации (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт;
 - введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом. В начале и конце интервал 6 пт.
6. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования.
7. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилия авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.
8. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, *таблица 1*), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, *рисунок 1*) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).
9. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.
10. Статьи, излагающие результаты, исследований выполняемых в учреждениях, должны иметь соответствующие разрешения и опубликование.
11. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.
12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.
13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решение редколлегии.
14. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.
15. Адрес редакции: **Сумгаитский государственный университет**

RULES OF ARTICLE FORMATION

The article being published must be submitted to the editorship in paper or electron form/. In preparing the article the following requirements must be accomplished|:

1. An article must be prepared in one of the languages – Azeri, Russian or English.
2. The title, the summary and the key words must be submitted in there languages.
3. The electron variant of an article must be performed in the text-editor Microsoft Word in A4 format (margins: left side, right side, top, bottom – 2 cm), in Times News Roman type of size 12 pt. The vertical spasing is unary, paragraph indentation – 1 cm, the article must not surpass 8 pages.
4. The text of an article is recommended to be prepared of the divisions mentioned below:
 - introduction (problem actuality, present state of the problem);
 - the aim of the investigation, task statement;
 - solution methods and task approbation;
 - introduction of the received results;
 - result;
 - scientific novelty;
 - practical significance.
5. An article must be prepared in the following sequence:
 - UDK – left-side – with extra bold type, at the end – the interval 6 pt;
 - The title of an article must be in the center, in a capital letter with extra-bold type, at the end the interval 6 pt;
 - Authors’ initials and last names – in the center, in a capital letter with extra-bold type;
 - Authors’ work places country, city and e-mail towards the center, at the end the interval 6 pt;
 - Summaries (in the language of the submitted text) – at the end the interval 6 pt; key words in italic type, at the end the interval 6 pt;
 - Introduction and other subtitles – on the left-side with extra-bold type, at the beginning and at the end the interval 6 pt.
6. Literature list: the title of each source isn’t translated and is numbered in the article in correspondence with the usage sequence.
7. After the literature list, the title of the article, initials and authors’ last names, their work places, the country, the city, e-mail, summary and key words are presented in two other languages.
8. In the article tables and drawings are numbered: the table – in the upper part of the table, italicized, in the center (for example: *table 1*), the drawing – below the center (for example: *drawing 1*) and missing one blank line of the text (of upper and lower parts).
9. The formulas are collected in standard parameters in Microsoft Equation. The number of the formula is written in brackets on the right-side. In the text only used formulas are numbered.
10. The articles given account of results of the investigations realized in the enterprises must have corresponding permission and publication.
11. The author is responsible for the information and facts, given in the text.
12. The editorship reserves the right to make editorial changes and abbreviations not distorting the main contents of the article.
13. In case of article deflection the editorship informs the author about the decision of the editorial board.
14. The articles, not meeting the above mentioned requirements, aren’t taken into consideration and are returned to their authors. The date of the manuscript accession is considered the day of getting the completed text.
15. Editorship address: **Sumqayit State University**

Kompüter yığımı – *S.Şahverdiyeva*
Korrektorlar: *B.Eminli*
N.İsgəndərova
Ə.Musayeva
Texniki redaktor – *E.Həsəratova*

Yığılmağa verilmişdir: 06.01.2016- cı il
Çapa imzalanmışdır: 04.01.2016-cı il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu
Şərti çap vərəqi 6,437
Sifariş 07 .
Tiraj 250 nüsxə.
Qiyəti müqavilə yolu ilə.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,
43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70
Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmihisse@mail.ru